

คติความเชื่อเรื่องพระพุทธรูปพระสุทธานภานุและประเพณี "ไปพระบาท" ในการสร้างสรรค์วรรณคดีไทย

นางสาววรรณวิวัฒน์ รัตนลัมภ์

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

CHULALONGKORN UNIVERSITY

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาภาษาไทย ภาควิชาภาษาไทย

คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ปีการศึกษา 2556

ลิขสิทธิ์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทคัดย่อและแฟ้มข้อมูลฉบับเต็มของวิทยานิพนธ์ตั้งแต่ปีการศึกษา 2554 ที่ให้บริการในคลังปัญญาจุฬาฯ (CUIR)

เป็นแฟ้มข้อมูลของนิสิตเจ้าของวิทยานิพนธ์ ที่ส่งผ่านทางบัณฑิตวิทยาลัย

The abstract and full text of theses from the academic year 2011 in Chulalongkorn University Intellectual Repository (CUIR) are the thesis authors' files submitted through the University Graduate School.

BELIEF IN THE SARABURI BUDDHA'S FOOTPRINT AND THE TRADITION OF "PAI PHRA
BAT" IN CREATING THAI LITERARY TEXTS

Miss Wanwivat Ruttanalum

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

CHULALONGKORN UNIVERSITY

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements

for the Degree of Master of Arts Program in Thai

Department of Thai

Faculty of Arts

Chulalongkorn University

Academic Year 2013

Copyright of Chulalongkorn University

หัวข้อวิทยานิพนธ์

คติความเชื่อเรื่องพระพุทธรูปและประเพณี "ไป
พระบาท" ในการสร้างสรรค์วรรณคดีไทย

โดย

นางสาววรรณวิวัฒน์ รัตนลัมภ์

สาขาวิชา

ภาษาไทย

อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก

อาจารย์ ดร.อาทิตย์ ชีรวณิชย์กุล

คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อนุมัติให้หัวข้อวิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่ง
ของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาโทมหาบัณฑิต

..... คณบดีคณะอักษรศาสตร์

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ประพจน์ อัครวิรุฬหการ)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

..... ประธานกรรมการ

(รองศาสตราจารย์สุกัญญา สุขฉายา)

..... อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก

(อาจารย์ ดร.อาทิตย์ ชีรวณิชย์กุล)

..... กรรมการ

(อาจารย์ ดร.ธานีรัตน์ จัตตะศรี)

..... กรรมการภายนอกมหาวิทยาลัย

(รองศาสตราจารย์ ดร.เสาวณิต วิงวอน)

วรรณวิวัฒน์ รัตนลัมภ์ : คติความเชื่อเรื่องพระพุทธรูปและประเพณี "ไปพระบาท" ในการสร้างสรรค์วรรณคดีไทย. (BELIEF IN THE SARABURI BUDDHA'S FOOTPRINT AND THE TRADITION OF "PAI PHRA BAT" IN CREATING THAI LITERARY TEXTS) อ.ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก: อ. ดร.อาทิตย์ ชีรวณิชกุล, 150 หน้า.

งานวิจัยนี้ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างคติความเชื่อเรื่องพระพุทธรูปและประเพณี "ไปพระบาท" กับการสร้างสรรค์วรรณคดีไทย จากการศึกษาพบว่าคติความเชื่อเรื่องพระพุทธรูปและประเพณี "ไปพระบาท" ทำให้เกิดวรรณคดีเกี่ยวกับพระพุทธรูป 5 เรื่อง ได้แก่ บุญโผนาทคำฉันท์ นิราศพระบาทของสุนทรภู่ นิราศพระบาทสำนวนนายจืด โคลงนิราศวัดรวกและโคลงลิลิตต้นตำนานพระพุทธรูป วรรณคดีเหล่านี้แบ่งได้เป็น 2 กลุ่มคือ 1) วรรณคดีบันทึกการเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธรูปของพระมหากษัตริย์ 2) วรรณคดีนิราศพรรณนาการเดินทางไปวัดพระพุทธรูป

วรรณคดีบันทึกการเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธรูปของพระมหากษัตริย์ ได้แก่ บุญโผนาทคำฉันท์และโคลงลิลิตต้นตำนานพระพุทธรูป วรรณคดีกลุ่มนี้มีลักษณะร่วมด้านเนื้อหาที่สำคัญคือ อ้างถึงตำนานพระพุทธรูปเพื่อแสดงความศรัทธาของพระพุทธรูป บันทึกการเสด็จพระราชดำเนิน "ไปพระบาท" ของพระมหากษัตริย์ อันมีนัยยะเฉลิมพระเกียรติพระมหากษัตริย์ในฐานะที่ทรงเป็นองค์อัครศาสนูปถัมภก และกล่าวถึงการสมโภชและการรื่นเริงเนื่องในประเพณี "ไปพระบาท" ซึ่งแสดงให้เห็นความศรัทธาในการถวายมหรสพเป็นพุทธบูชาและความนิยมในการเดินทางไปนมัสการพระพุทธรูป ลักษณะร่วมดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าบุญโผนาทคำฉันท์ซึ่งเป็นวรรณคดีสมัยอยุธยา มีอิทธิพลต่อการสร้างสรรค์โคลงลิลิตต้นตำนานพระพุทธรูปที่แต่งขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 6 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ อย่างไรก็ตามด้วยบริบททางสังคมที่แตกต่างทำให้อาณาที่ปรากฏร่วมกันนั้นมีรายละเอียดแตกต่างกันด้วย

วรรณคดีนิราศพรรณนาการเดินทางไปวัดพระพุทธรูป ได้แก่ นิราศพระบาทของสุนทรภู่ นิราศพระบาทสำนวนนายจืด และโคลงนิราศวัดรวก วรรณคดีนิราศกลุ่มนี้ กวีกล่าวถึงการเดินทางไปวัดพระพุทธรูปและประเพณี "ไปพระบาท" โดยผสมผสานพรรณนาการถึงนางอันเป็นที่รักตามขนบนิราศ แสดงให้เห็นลักษณะเด่นของนิราศสมัยรัตนโกสินทร์คือบันทึกประสบการณ์และสะท้อนสังคมวัฒนธรรมอย่างกว้างขวางควบคู่ไปกับการพรรณนาการรักถึงนางในนิราศ

วรรณคดีทั้ง 2 กลุ่มล้วนแสดงให้เห็นอิทธิพลของพระพุทธศาสนาที่ทำให้เกิดการเดินทางอันเป็นทั้ง "บุญยาตรา" เพื่ออานิสงส์ผลบุญในการบรรลุอุดมคติของชีวิตคือได้ขึ้นสวรรค์ไปจนถึงขั้นนิพพาน รวมทั้ง "การท่องเที่ยว" อันนำมาซึ่งความเพลิดเพลินด้วย ทั้งนี้พระมหากษัตริย์ในฐานะองค์อัครศาสนูปถัมภกมีบทบาทสำคัญอย่างยิ่งในการอุปถัมภ์ค้ำจุนให้ความศรัทธาในพระพุทธศาสนาเจริญงอกงามอยู่ได้ กล่าวได้ว่าวรรณคดีเกี่ยวกับพระพุทธรูปทั้ง 5 เรื่องตอกย้ำบทบาทและสำคัญของพระพุทธศาสนาและสถาบันพระมหากษัตริย์ กับการสร้างสรรค์วรรณคดีในสังคมไทยได้อย่างเด่นชัด

ภาควิชา ภาษาไทย

ลายมือชื่อนิสิต

สาขาวิชา ภาษาไทย

ลายมือชื่อ อ.ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก

ปีการศึกษา 2556

5380165722 : MAJOR THAI

KEYWORDS: BUDDHA'S FOOTPRINT / LEGEND OF BUDDHA'S FOOTPRINT / THAI LITERATURE / NIRAT

WANWIWAT RUTTANALUM: BELIEF IN THE SARABURI BUDDHA'S FOOTPRINT AND THE TRADITION OF "PAI PHRA BAT" IN CREATING THAI LITERARY TEXTS. ADVISOR: ARTHID SHERAVANICHKUL, Ph.D., 150 pp.

This research studies the relationship between the belief of the Saraburi Buddha's footprint, as well as the pilgrimage tradition to the site (The Tradition of Pai Phra Bat), and the creation of Thai literature. It finds that the belief and the tradition inspired five pieces of literature: Bunnawat Kham Chan, Sunthon Phu's Nirat Phra Bat, and Nai Chat's Nirat Phra Bat, Khlong Nirat Wat Ruak, and Khlong Lilit Dan Tamnan Phra Phuttha Bat. These works can be divided into two groups: first, the literature recording the royal pilgrimage to the Saraburi Buddha's footprint, and second, the Nirat literature depicting the journey to the Buddha's footprint temple or Wat Phra Phuttha Bat in Saraburi.

The first group of works includes Bunnawat Kham Chan and Khlong Lilit Dan Tamnan Phra Phuttha Bat. Their key commonalities in the contents are the reference to the legend of the footprint, indicating its sacredness, the record of the kings' pilgrimage tradition, implicitly celebrating the king as the upholder of religions, and the description of festivals in the footprint pilgrimage tradition, showing the belief in devoting celebratory events to Buddha, as well as the popularity of the tradition. These commonalities suggest that Bunnawat Kham Chan, written during the time of Ayutthaya kingdom, influenced on the writing of Khlong Lilit Dan Tamnan Phra Phuttha Bat which was composed in the reign of King Rama VI. Nevertheless, different social contexts result in some different details.

The second group of the literature includes Sunthon Phu's Nirat Phra Bat, Nai Chat's Nirat Phra Bat and, Khlong Nirat Wat Ruak. Following the tradition of the Nirat literature, these works combine the description of the trip to the Buddha's footprint temple and the pilgrimage tradition with that of the feelings towards the poets' beloved. They illustrate the characteristic of the Nirat literature in the time of Rattanakosin period, i.e. the record of experience, and the reflection of society and culture in general, coupled with the description of the affection for women.

Both categories of texts demonstrate the influence of Buddhism in initiating the journey that is regarded as a "pilgrimage" or a meritorious act to achieve the religious goal of life, namely to attain the heavenly bliss and, ultimately, Nirvana. Also, the pilgrimage trip to Phra Phuttha Bat was a kind of travel in the old day. The king, as an upholder of the religion, plays a significant role in promoting the belief in Buddhism. It could be concluded that the five works evidently reaffirm the role and the significance of Buddhism, the monarchy, and the creation of literature in Thai society.

Department: Thai

Student's Signature

Field of Study: Thai

Advisor's Signature

Academic Year: 2013

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์เล่มนี้สำเร็จลุล่วงได้จากการประสิทธิ์ประสาทความรู้และการให้คำแนะนำอย่างเอาใจใส่ของอาจารย์ ดร.อาทิตย์ ชีรวณิชกุล ครูที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ผู้ตรวจทานต้นฉบับด้วยความอดทนและให้คำแนะนำอันเป็นประโยชน์ยิ่งในการแก้ไขปรับปรุงเนื้อหาจนได้วิทยานิพนธ์ที่สมบูรณ์ ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณด้วยความซาบซึ้งใจยิ่ง

ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณศาสตราจารย์พิเศษ ดร.ประคอง นิมมานเหมินท์ ผู้เปิดโลกความรู้ในวารรณคดีท้องถิ่นเปรียบเทียบซึ่งจุดประกายให้ผู้วิจัยศึกษาวรรณคดีเกี่ยวกับพระพุทธรูป และขอขอบพระคุณคณาจารย์ภาควิชาภาษาไทยทุกท่านที่ได้สั่งสอนสรรพวิทยาต่างๆ ทำให้ผู้วิจัยซาบซึ้งในคุณค่าของวรรณคดีและต้องการเป็นส่วนหนึ่งที่จะช่วยสืบสานมรดกทางวัฒนธรรมนี้ให้คงอยู่ต่อไป

ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณรองศาสตราจารย์สุกัญญา สุจฉายา ประธานกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ อาจารย์ ดร.ธานีรัตน์ จัตตะหะศรี กรรมการสอบวิทยานิพนธ์ และผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.เสาวณิต วิงวอน กรรมการภายนอก ที่สละเวลาอันมีค่าในการตรวจแก้และให้คำแนะนำเพื่อปรับปรุงวิทยานิพนธ์ให้มีคุณภาพ

ผู้วิจัยขอขอบคุณสำนักงานคณะกรรมการการอุดมศึกษา (สกอ.) ผู้สนับสนุนทุนการศึกษาให้ผู้วิจัยผ่านโครงการพัฒนากำลังคนด้านมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ (ทุนเรียนดีมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย) ประจำปีการศึกษา 2553-2554

ผู้วิจัยขอขอบพระคุณผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.เสนาะ กลิ่นงาม รองอธิการบดีฝ่ายยุทธศาสตร์การผลิตบัณฑิตและวิชาการ มหาวิทยาลัยราชภัฏเพชรบุรี ผู้แนะแนวทางการศึกษาและวางแผนการทำงานให้แก่ผู้วิจัยในอนาคต ขอขอบพระคุณอาจารย์ ดร.พวงเพ็ญ สว่างใจ ผู้เป็นเสมือนอาจารย์พี่เลี้ยงที่ช่วยประสานงานระหว่างผู้วิจัยกับมหาวิทยาลัยราชภัฏเพชรบุรี อีกทั้งให้คำแนะนำในการศึกษาและการทำงานด้วยความใส่ใจเสมอมา

ผู้วิจัยขอขอบคุณครอบครัวรัตนลัมภ์ ครอบครัววิฑิตกาล ครอบครัวณอมรัตนกุล และเพื่อนๆ ในคณะอักษรศาสตร์ ที่ให้การสนับสนุน ให้กำลังใจ และเป็นแรงผลักดันทั้งทางตรงและทางอ้อมเพื่อให้ผู้วิจัยบรรลุเป้าหมายทางการศึกษา

คุณความดีและกุศลอันเกิดจากการเผยแพร่ความรู้เกี่ยวกับพระพุทธรูปพระธาตุนคร ขอบมอบแต่บุพการี ครูอาจารย์ และผู้มีพระคุณทุกท่าน

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญ.....	ช
บทที่ 1 บทนำ	1
1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	1
1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย.....	7
1.3 สมมติฐานการวิจัย.....	7
1.4 ขอบเขตในการวิจัย.....	7
1.5 วิธีการดำเนินการวิจัย	7
1.6 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	7
1.7 ข้อตกลงเบื้องต้น	8
1.8 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	8
บทที่ 2 คติความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธรบาทและประเพณี “ไปพระบาท”	14
2.1 คติความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธรบาทในอินเดียและศรีลังกา	15
2.1.1 คติความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธรบาทในอินเดีย	15
2.1.2 คติความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธรบาทในศรีลังกา.....	16
2.2 คติความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธรบาทในประเทศไทย.....	19
2.2.1 คติความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธรบาทสมัยทวารวดี	19
2.2.2 คติความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธรบาทในล้านนา.....	21
2.2.3 คติความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธรบาทสมัยสุโขทัย	22
2.2.4 คติความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธรบาทสมัยอยุธยา	24
2.2.5 คติความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธรบาทสมัยรัตนโกสินทร์	28
2.3 คติความเชื่อเรื่องพระพุทธรบาทสระบุรี.....	30
2.3.1 ตำนานพระพุทธรบาทสระบุรี	31
2.3.1.1 ตำนานพระพุทธรบาทสระบุรีจากคัมภีร์พระพุทธศาสนา	31

2.3.1.2	ตำนานพระพุทธรูปที่มิได้อ้างอิงมาจากคัมภีร์พระพุทธศาสนาโดยตรง	35
2.3.2	คติความเชื่อเรื่องการไหว้พระพุทธรูป	44
2.4	ประเพณี “ไปพระบาท”	45
2.4.1	ช่วงเวลาของประเพณี “ไปพระบาท”	46
2.4.2	ประเพณี “ไปพระบาท” สมัยอยุธยา	48
2.4.3	ประเพณี “ไปพระบาท” สมัยรัตนโกสินทร์	53
บทที่ 3	วรรณคดีบันทึกการเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธรูปของพระมหากษัตริย์	61
3.1	ภูมิหลังวรรณคดีบันทึกการเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธรูปของพระมหากษัตริย์	62
3.1.1	ภูมิหลังบุญโถงวาทคำฉันท์	62
3.1.2	ภูมิหลังโคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธรูป	64
3.2	ลักษณะร่วมด้านเนื้อหา	66
3.2.1	กล่าวถึงตำนานพระพุทธรูป	66
3.2.1.1	ตำนานพระพุทธรูปในบุญโถงวาทคำฉันท์	67
3.2.1.2	ตำนานพระพุทธรูปในโคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธรูป	71
3.2.1.3	วิเคราะห์ที่มาของตำนานพระพุทธรูป	79
3.2.2	กล่าวถึงการเสด็จพระราชดำเนิน “ไปพระบาท” ของพระมหากษัตริย์	84
3.2.2.1	การ “ไปพระบาท” ของพระมหากษัตริย์ในบุญโถงวาทคำฉันท์	85
3.2.2.2	การ “ไปพระบาท” ของพระมหากษัตริย์ในโคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธรูป	87
3.2.3	กล่าวถึงมหรสพสมโภชและการรื่นเริงเนื่องในประเพณี “ไปพระบาท”	90
3.2.3.1	มหรสพสมโภชพระพุทธรูปในบุญโถงวาทคำฉันท์	91
3.2.3.2	การแสวงบุญและการรื่นเริงเนื่องในประเพณี “ไปพระบาท” ในโคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธรูป	92
3.3	สรุป	94
บทที่ 4	วรรณคดีนิราศพรรณนาการเดินทางไปวัดพระพุทธรูป	96
4.1	ภูมิหลังวรรณคดีนิราศพรรณนาการเดินทางไปวัดพระพุทธรูป	96
4.1.1	ภูมิหลังนิราศพระบาทของสุนทรภู่	96

4.1.2 ภูมิหลังนิราศพระบาทสำนวนนายจัด.....	99
4.1.3 ภูมิหลังโคลงนิราศวัดรวก.....	101
4.2 ลักษณะร่วมด้านเนื้อหา	103
4.2.1 กล่าวถึงเส้นทาง “ไปพระบาท” ตามชนบทนิราศ.....	103
4.2.2 การพรรณนาความงดงามของมณฑปพระพุทธบาท	109
4.2.3 การนมัสการรอยพระพุทธบาท คำอธิษฐาน และการอุทิศส่วนกุศลของกวี.....	113
4.2.4 การเที่ยวพระบาท	116
4.3 สรุป.....	120
บทที่ 5 ภาพสะท้อนความสำคัญของพระพุทธบาทสระบุรีในวรรณคดีไทย	122
5.1 พระพุทธบาทสระบุรีเป็น “มหาเจดีย์สถาน” สำคัญของราชอาณาจักร.....	122
5.2 พระพุทธบาทสระบุรีเป็นทั้งจุดหมายปลายทางของการแสวงบุญและการท่องเที่ยว	123
5.3 การอุปถัมภ์พระพุทธบาทสระบุรีเป็น “พระราชกรณียกิจ” ที่สัมพันธ์กับการสร้างสิทธิธรรมใน การปกครอง.....	127
5.4 สรุป.....	134
บทที่ 6 สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	135
รายการอ้างอิง	145
ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์	150

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

วัดพระพุทธรบาท ราชวรมหาวิหาร หรือที่รู้จักกันโดยทั่วไปว่า “วัดพระพุทธรบาท” จังหวัดสระบุรี เป็น 1 ใน 6 พระอารามหลวงชั้นเอกพิเศษ ชนิดราชวรมหาวิหาร¹ ที่มีความสำคัญมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนกลาง เนื่องจากเป็นที่ประดิษฐานรอยพระพุทธรบาทที่เชื่อว่าเกิดจากการประทับของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าโดยตรง

คติการบูชารอยพระพุทธรบาทในประเทศไทย มีหลักฐานมาตั้งแต่สมัยทวารวดี² ต่อเนื่องมาถึงสมัยสุโขทัย อยุธยา และรัตนโกสินทร์ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวถึงคติความเชื่อเรื่องการบูชารอยพระพุทธรบาทไว้ในอธิบายเรื่องพระบาท ว่าชาวลังกามีความเชื่อว่าพระพุทธรองค์ทรงประทับรอยพระพุทธรบาทไว้ให้ประชาชนสักการบูชา 5 แห่ง ได้แก่ รอยพระพุทธรบาทบนเขาสุมนภูฏ รอยพระพุทธรบาทบนเขาสุวรรณมาลิก รอยพระพุทธรบาทบนเขาสุวรรณบรรพต รอยพระพุทธรบาทที่เมืองโยนก และรอยพระพุทธรบาทบนหาดริมแม่น้ำนันทมา โดยเฉพาะรอยพระพุทธรบาทบนยอดเขาสุมนภูฏในลังกาทวีป ถือเป็นแห่งสำคัญที่ผู้นับถือพระพุทธศาสนาตั้งถิ่นฐานตั้งวัดตั้งสำนักสงฆ์ และมอญ ต่างพยายามหาโอกาสไปสักการบูชาให้ได้ (กรมศิลปากร, 2511: 23-24)

ในสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมแห่งกรุงศรีอยุธยา เคยมีคณะสงฆ์ไทยกลุ่มหนึ่งเดินทางไปยังเกาะลังกาเพื่อบูชารอยพระพุทธรบาทบนเขาสุมนภูฏ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวถึงเหตุการณ์ในครั้งนั้นว่า

...ถึงรัชกาลพระเจ้าทรงธรรม (พ.ศ.2163-2171) มีพระภิกษุสงฆ์ไทยพวกหนึ่งออกไปถึงลังกาทวีป จะไปบูชารอยพระพุทธรบาทที่เขาสุมนภูฏ พระสงฆ์ลังกาถามว่า รอยพระพุทธรบาทที่มีอยู่ 5 รอยนั้น เขาสุวรรณบรรพตก็อยู่ในสยามประเทศ ไทยไม่ไปบูชารอยพระพุทธรบาท ณ ที่นั้นดอกหรือ จึงต้องไปบูชาถึง

¹ พระอารามหลวงชั้นเอกพิเศษ ชนิดราชวรมหาวิหาร มี 6 วัด ได้แก่ 1) วัดสุทัศนเทพวราราม ราชวรมหาวิหาร 2) วัดอรุณราชวราราม ราชวรมหาวิหาร 3) วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ราชวรมหาวิหาร 4) วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ราชวรมหาวิหาร 5) วัดพระปฐมเจดีย์ ราชวรมหาวิหาร 6) วัดพระพุทธรบาท ราชวรมหาวิหาร

² ธิตา สารยาได้เสนอความคิดเห็นไว้ในคำนำของหนังสือเรื่อง รอยพระพุทธรบาทในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์ ของนันทนา ชุตินวงศ์ (นันทนา ชุตินวงศ์, 2533: คำนำ) ว่า “...การรับคติเรื่องการบูชารอยพระพุทธรบาทได้แพร่เข้าสู่ดินแดนสยามประเทศอย่างน้อยตั้งแต่สมัยทวารวดี ดังเห็นได้จากรอยพระพุทธรบาทที่สระมรกต อำเภอกอปิบ จังหวัดปราจีนบุรี อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 11-13 แม้ว่ารูปแบบของรอยพระพุทธรบาทที่สระมรกตจะเป็นรอยพระบาทคู่ มีรูปธรรมจักรอยู่กลางฝ่าพระบาทเหมือนที่นาคราชุนิโกณฑะ อันเป็นแบบอย่างของสมัยศิลปะอมราวดี (ในอินเดีย - ผู้วิจัย) ก็ตาม ขณะเดียวกันก็อาจเป็นไปได้ว่าอิทธิพลของลังกาอาจปรากฏตั้งแต่สมัยนี้เพราะรูปแบบของรอยพระบาทที่สระมรกตคล้ายคลึงกับรอยพระบาทที่อนุราชปุระ (ในศรีลังกา - ผู้วิจัย)...”

ลังกาทวีป พระภิกษุสงฆ์พวกนั้นนำความมาทูลพระเจ้าทรงธรรมจึงโปรดฯ ให้มี
ตราสั่งหัวเมืองให้เที่ยวตรวจค้นดูตามภูเขาว่าจะมีรอยพระพุทธรูปอยู่ ณ แห่งใด
หรือไม่...

(กรมศิลปากร, 2511: 24)

หลังจากมีตราสั่งให้ค้นหารอยพระพุทธรูป ต่อมากรุงศรีอยุธยาก็ได้รับแจ้งจากเมืองสระบุรี
ว่า มีนายพรานพบรอยพระพุทธรูปอยู่นยอดเขาแห่งหนึ่งทางทิศเหนือของกรุงศรีอยุธยา ชาว
ดังกล่าวสร้างความโมสมนัสแก่สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมเป็นอย่างยิ่ง พระองค์เสด็จไปทอดพระเนตรรอย
พระพุทธรูปด้วยพระองค์เอง และทรงเชื่อว่าเป็นรอยพระพุทธรูปแห่งเขาสุวรรณบรรพตตามที่
พระสงฆ์ลังกาบอกจริง จึงมีรับสั่งให้สถาปนารอยพระพุทธรูปดังกล่าว (กรมศิลปากร, 2511: 24-25)

...สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวอุทิศถวายวนาสน์ เป็นบริเวณออกไปโยชน์
หนึ่งโดยล้อมรอบ แล้วทรงพระกรุณาตรัสสั่งให้ช่างจับการสถาปนาเป็นมณฑป
สวมพระพุทธรูป แลสร้างพระอุโบสถ พระวิหารการเปรียญ ตึกกว้านกุฎีสงฆ์
เป็นอเนกนุประการ แล้วให้ฝรั่งส่องกล้องตัดทางสถลมารคกว้างสิบวาตรงตลอดถึง
ท่าเรือ ให้แผ้วถางทุบปร่าบให้รื้อราบเป็นถนนหลวงเสร็จ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
เสด็จกลับถึงท่าเรือทรงพระกรุณาสั่งให้ตั้งพระราชนิเวศตำหนักพักตากวันออก ให้
ชื่อตำหนักท่าเจ้าสนุก...ทรงพระกรุณาเร่งรัดให้ช่างสร้างมณฑปพระพุทธรูปและ
อาวาสบริเวณทั้งปวง สี่ปีจึงสำเร็จ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นไปกระทำการ
ฉลองมีงานมหรสพสมโภชเจ็ดวัน แล้วเสด็จกลับยังกรุงเทพพระมหานคร...

(กรมศิลปากร, 2548ข: 2)

การสถาปนาวัดพระพุทธรูปทำให้ “พระพุทธรูปสระบุรี” กลายเป็น “มหาเจดีย์สถาน”
ที่ได้รับความนับถือศรัทธาจากมหาชนอย่างมาก จนเกิดประเพณีที่ราชสำนักและราษฎรทั่วไปเดินทาง
มานมัสการรอยพระพุทธรูปกลางเดือน 3 เป็นประจำทุกปี หรือที่เรียกกันโดยย่อว่า “ไปพระบาท”
และด้วยความเชื่อที่ว่าผู้ใดเดินทางมาสักการะรอยพระพุทธรูปครบ 3 ครั้ง 7 ครั้งจะไม่ตกนรก
ยิ่งส่งผลให้ประเพณีดังกล่าวได้รับความนิยมตั้งแต่สมัยอยุธยาต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน

ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา เมื่อกล่าวถึงการเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการ
รอยพระพุทธรูปของพระมหากษัตริย์ จะปรากฏข้อความว่า “โดยโบราณราชประเพณีแต่ก่อน” หรือ
“ตามขัตติยราชประเพณีมาแต่ก่อน” สอดคล้องกับข้อความในพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (2548: 117) ที่ทรงกล่าวถึงการเสด็จออกนอกพระนครของพระมหากษัตริย์
ว่า “...ถึงเจ้าแผ่นดินเมืองไทยที่มีธรรมเนียมสืบมา เหตุที่ให้เสด็จมากก็มีสามอย่าง เสด็จไปสงคราม
อย่างหนึ่ง เสด็จไปวังข้างอย่างหนึ่ง เสด็จไปนมัสการพระคือพุทธรูปและที่อื่นๆอย่างหนึ่ง...” ใน
โคลงเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เมื่อกล่าวถึงการเสด็จออกนอกพระนครของ

สมเด็จพระนารายณ์ ก็ปรากฏบทประพันธ์ที่กล่าวถึงการเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธบาท สระบุรีและประทับที่ตำหนักธารเกษม รวมถึงการเสด็จไปวังข้าง ความว่า

๑ ธารเกษมเปรมปรีดีล้วน	เกษมสวัสดี
เป็นที่สถาพรวัฒน์	สืบสร้าง
สัจภณทศิรัรัตน์	มุนีนาถ
พระโปรดไตรภพหย่าง	เหยียบไว้เป็นเฉลิม ฯ

(หลวงศรีมหุสธ, 2468: 12)

๑ สรวมพรพระผู้ก่อ	การคช
เจริญมิ่งมงคลยศ	เลิศแล้ว
ถวายสรรพคันจรด	สิริภาษ
เสด็จสู่เกยเก้าแก้ว	ล้นช้องไชยศรี ฯ

(หลวงศรีมหุสธ, 2468: 12)

กล่าวได้ว่าการเสด็จพระราชดำเนิน “ไปพระบาท” คือการเดินทางครั้งสำคัญที่เป็นทั้ง “ราชประเพณี” และอาจเป็น “พระราชนิยม” ของพระมหากษัตริย์บางพระองค์ที่มีหลักฐานว่าเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการรอยพระพุทธบาทมากกว่า 1 ครั้ง เช่น สมเด็จพระนารายณ์มหาราช สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เป็นต้น

การเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการรอยพระพุทธบาทของพระมหากษัตริย์ เปิดโอกาสให้กวีราชสำนักทั้งเจ้านายและข้าราชการที่ได้ตามเสด็จสร้างสรรคัวิจารณ์ขึ้น วรรณคดีเหล่านั้น บางเรื่องได้รับแรงบันดาลใจมาจากธรรมชาติที่ผู้แต่งพบเห็นเมื่อครั้งเดินทาง “ไปพระบาท” ได้แก่ **ภาพย์ท้อโคลงนิราศธารโศกและภาพย์ท้อโคลงประพาสธารทองแดง** พระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศรหรือเจ้าฟ้ากุ้งที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่าแต่งขึ้นเมื่อเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศรโดยเสด็จสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศไปนมัสการรอยพระพุทธบาท (2465: คำนำ) **ภาพย์ท้อโคลงนิราศธารโศก**มีเนื้อหากล่าวถึงการชมโฉมและพรรณนาอารมณ์ถึงนางอันเป็นที่รักร่วมไปกับการชมธรรมชาติ ส่วน**ภาพย์ท้อโคลงประพาสธารทองแดง**เป็นการชมธรรมชาติทั้งสัตว์ป่าและพืชพันธุ์ รวมถึงบรรยากาศอันน่ารื่นรมย์ของกระบวนเสด็จ อย่างไรก็ตาม วรรณคดีทั้ง 2 เรื่องข้างต้นก็ได้กล่าวถึงพระพุทธบาทสระบุรีหรือประเพณี “ไปพระบาท” ไว้แต่อย่างใด เช่นเดียวกับ**โคลงนิราศเจ้าฟ้าอภัย**ที่แต่งขึ้นในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระและ**โคลงนิราศพระพุทธบาท**ของพระมหานาค วัดท่าทราย ที่แต่งขึ้นในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ สันนิษฐานว่าเป็นงานที่ได้แรงบันดาลใจมาจากการเดินทางไปนมัสการพระพุทธบาทสระบุรีด้วยเช่นกัน แต่ทั้ง 2 เรื่องเหลือตกทอดมาเพียงโคลง 25 บทและในเนื้อเรื่องก็ได้กล่าวถึงพระพุทธบาทสระบุรีหรือประเพณี “ไปพระบาท” ไว้โดยตรงด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจึงมีได้นำวรรณคดีทั้ง 4 เรื่องข้างต้นมาศึกษาวิจัยนี้ด้วย

วรรณคดีที่มีเนื้อหากล่าวถึงพระพุทธรูปและประเพณี “ไปพระบาท” โดยตรงคือ **บุญโณวาทคำฉันท์**ของพระมหานาควัดท่าทราย แต่งขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลายรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ถือเป็นงานเก่าแก่ที่สุดที่มีเนื้อหากล่าวถึงตำนานพระพุทธรูปและธรรมเนียมต่างๆ อันเกี่ยวเนื่องกับประเพณี “ไปพระบาท” ของราชสำนัก ไม่ว่าจะเป็นการพรรณนาขบวนเสด็จพยุหยาตราทางชลมารคและสถลมารค การประกอบพิธีบูชารอยพระพุทธรูปตามราชประเพณี การจุดดอกไม้ไฟเป็นพุทธรูบูชา การโปรยทาน การเสด็จประพาสป่า รวมถึงงานสมโภชพระพุทธรูปที่มีราชสำนักเป็นผู้จัดมหกรรมสมโภชพระพุทธรูปตามโบราณราชประเพณี

เนื้อหาใน**บุญโณวาทคำฉันท์**นอกจากจะแสดงให้เห็นคติความเชื่อในความศักดิ์สิทธิ์ของพระพุทธรูปผ่านตำนานรอยพระพุทธรูปแล้ว การพรรณนาภาพประเพณี “ไปพระบาท” ของราชสำนักและงานสมโภชพระพุทธรูปโดยละเอียด ยังแสดงให้เห็นความสำคัญของประเพณีดังกล่าว ในฐานะ “โบราณราชประเพณี” ได้อย่างชัดเจน สมกับที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีพระวินิจฉัยถึงเรื่อง**บุญโณวาทคำฉันท์**ว่า “หนังสือเรื่องนี้ นับถือกันว่าแต่งดีโดยกระบวนฉันท์อย่าง 1 พรรณนาว่าด้วยการสมโภชพระพุทธรูปตามราชประเพณี ณ ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีถ้วนดีดีด้วยอย่าง 1 จัดว่าเป็นฉันทาคาราเรื่อง 1” (พระมหานาค, 2503: 13) เช่นเดียวกับที่ศักดิ์ศรี แยมันดดา (2545: 138) กล่าวถึงคุณค่าของวรรณคดีเรื่องนี้ไว้ว่า “...หนังสือ**บุญโณวาทคำฉันท์**ของพระนาควัดท่าทราย ก็มีคุณค่าในการให้ความรู้ทางตำนานพระพุทธรูปแห่งแรก (ที่เชื่อว่าจริง) และการก่อสร้างมณฑปพระพุทธรูป ตลอดจนพระราชประเพณีสมโภชพระพุทธรูปอันเป็นราชกรณียกิจของพระเจ้าแผ่นดินสมัยกรุงศรีอยุธยาทุกพระองค์” หลังจากที่พระมหานาคแต่งเรื่อง**บุญโณวาทคำฉันท์**ขึ้นแล้ว ก็ไม่ปรากฏว่ามีวรรณคดีสมัยอยุธยาเรื่องใดกล่าวถึงพระพุทธรูปหรือประเพณี “ไปพระบาท” อีกเลย

เมื่อมีการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานีใหม่ ความสำคัญของรอยพระพุทธรูปสระบุรีในฐานะ “มิ่งขวัญแห่งราชอาณาจักรและที่มาแห่งอนุภาพทั้งทางโลกและทางธรรมของพระมหากษัตริย์” (นันทนา ชุตินวงศ์, 2533: 37) ดังที่เคยเป็นมาในสมัยอยุธยาเริ่มเปลี่ยนแปลงไป เนื่องจากการย้ายเมืองหลวงทำให้รอยพระพุทธรูปไม่ได้ตั้งติดอยู่ทางทิศเหนืออันเป็นชัยภูมิมงคลของราชอาณาจักร กอปรกับบ้านเมืองอยู่ในสภาวะสงครามเป็นเหตุให้การเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการรอยพระพุทธรูปตาม “โบราณราชประเพณี” เริ่มคลี่คลายลง ถึงกระนั้นความศรัทธาในรอยพระพุทธรูปที่ฝังรากอยู่ในสังคมไทย เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ประเพณี “ไปพระบาท” ยังคงได้รับการสืบทอดในสมัยรัตนโกสินทร์ ดังจะเห็นได้จากการสร้างสรรค์วรรณคดีนิราศพรรณนาการเดินทางไปวัดพระพุทธรูปสระบุรี ได้แก่

- **นิราศพระบาทของสุนทรภู่** แต่งขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เมื่อครั้งสุนทรภู่ตามเสด็จพระองค์เจ้าปฐมวงศ์ไปนมัสการพระพุทธรูปสระบุรี ถือเป็นนิราศคำกลอนเรื่องแรกและเรื่องเดียวที่ให้รายละเอียดการเดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธรูปของคนในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นไว้อย่างชัดเจน
- **นิราศพระบาทสำนวนนายจืด** แต่งขึ้นเมื่อนายจืดตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไปนมัสการรอยพระพุทธรูปและพระพุทธรูปที่สระบุรี นิราศเรื่องนี้แสดงให้เห็น

ว่าผู้แต่งได้รับแรงบันดาลใจจากงานของสุนทรภู่อย่างมาก เนื่องจากมีการเลียนแบบสำนวนโวหารและใช้ตามโดยตรงปรากฏอยู่หลายแห่ง

- **โคลงนิราศวัดรวก**ของหลวงธรรมมาภิณฑ (ถึก จิตรกรถึก) แต่งขึ้นเมื่อครั้งหลวงธรรมมาภิณฑติดตามพระยาธรรมปรีชา (บุญ) อัญเชิญพุทธบรรณาการของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไปบูชารอยพระพุทธบาท นิราศเรื่องนี้ผู้แต่งเลือกบันทึกระยะทางจากทำน้าวัดรวกไปจนถึงวัดพระพุทธบาทโดยมิได้กล่าวถึงการเดินทางในช่วงก่อนหน้านั้น ด้วยเหตุนี้จึงใช้ชื่อวัดรวกมาเป็นชื่อนิราศ

วรรณคดีนิราศพรรณนาการเดินทางไปวัดพระพุทธบาทสระบุรี มีลักษณะร่วมด้านเนื้อหาที่สำคัญคือ การบันทึกระยะทางและภาพเหตุการณ์ต่างๆ ในประเพณี “ไปพระบาท” ทั้งนี้ ทศนคติของผู้แต่งมีส่วนสำคัญในการกำหนดเนื้อหาและอารมณ์สะท้อนใจ วรรณคดีนิราศกลุ่มนี้สะท้อนคติความเชื่อในความศักดิ์สิทธิ์ของรอยพระพุทธบาทผ่านคำอธิษฐานและการอุทิศส่วนกุศลของผู้แต่ง นอกจากนี้ยังแสดงให้เห็นความสำคัญของการเดินทางไปนมัสการพระพุทธบาทสระบุรีในสังคมไทยได้อย่างชัดเจน

งานร้อยกรองในยุคหลังสุดที่มีเนื้อหากล่าวถึงพระพุทธบาทสระบุรีคือ **โคลงลิลิตต้นตำนานพระพุทธบาท** พระนิพนธ์ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ แต่งขึ้นเพื่อทูลเกล้าฯ ถวายเป็นที่ระลึกเนื่องในโอกาสที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินยกยอดมณฑลพระพุทธบาทใน พ.ศ.2456 ผู้แต่งต้องการให้งานชิ้นนี้มีเนื้อหาสอดคล้องกับเหตุการณ์สำคัญดังกล่าว จึงได้ค้นคว้าและรวบรวมเรื่องราวเกี่ยวกับพระพุทธบาทสระบุรีในทุกแง่มุมแล้วนำเสนอในรูปแบบโคลงลิลิตต้นเพื่อมิให้เกิดความจำเจ ด้วยเหตุนี้เนื้อหาใน **โคลงลิลิตต้นตำนานพระพุทธบาท**จึงมีลักษณะเด่น 3 ประการ คือ

1. ให้อรรถาธิบายเรื่องตำนานพระพุทธบาทสระบุรีในมิติที่หลากหลาย ได้แก่
 - กล่าวถึงพระพุทธบาทสำคัญทั้ง 5 ตามคติความเชื่อของศรีลังกาเพื่อเชื่อมโยงว่าพระพุทธบาทสระบุรีคือแห่งเดียวกับรอยพระพุทธบาทบนเขาสวรรณบรรพตซึ่งเป็น 1 ใน 5 รอยพระพุทธบาทที่พระพุทธเจ้าเสด็จมาประทับไว้ด้วยพระองค์เอง
 - แสดงตำนานพระพุทธบาทที่อ้างว่านำมาจาก **อรรถกถาปุณณิวาสสูตร**
 - แสดงตำนานพระพุทธบาทที่นำมาจากตำนานไทยเหนือโบราณ
 - แสดงตำนานการค้นพบพระพุทธบาทจากพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา

นอกจากนี้ผู้แต่งยังแสดงข้อความจาก **ปุณณิวาสสูตร** ในคัมภีร์ **พระไตรปิฎก** เพื่อยืนยันว่าตำนานพระพุทธบาทมิได้ปรากฏอยู่ในพระสูตรดังกล่าว
2. กล่าวถึงการอุปถัมภ์วัดพระพุทธบาทสระบุรีโดยสถาบันพระมหากษัตริย์ตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงรัตนโกสินทร์
3. ให้อรรถาธิบายเรื่องประเพณี “ไปพระบาท” ในยุคสมัยของผู้แต่ง

เมื่อพิจารณาเนื้อหาข้างต้น กล่าวได้ว่า **โคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธรบาท** มีเนื้อหาคล้ายคลึงกับ **บุณโณวาทคำฉันท์** ในด้านการให้ความรู้เรื่องตำนานรอยพระพุทธรบาทและความสัมพันธ์ระหว่างวัดพระพุทธรบาทกับราชสำนัก อย่างไรก็ตามด้วยบริบททางสังคมที่แตกต่าง จึงมีประเด็นที่น่าสนใจว่า ความสำคัญของตำนานรอยพระพุทธรบาทที่ปรากฏในวรรณคดีทั้ง 2 เรื่องจะเหมือนหรือแตกต่างกันอย่างไร

จากที่กล่าวมาข้างต้นจะเห็นว่าความสำคัญของพระพุทธรบาทสระบุรี ทำให้เกิดการสร้างสรรค์วรรณคดีที่มีเนื้อหาเกี่ยวเนื่องโดยตรงกับ “มหาเจดีย์สถาน” แห่งนี้ถึง 5 เรื่อง ได้แก่ **บุณโณวาทคำฉันท์ นิราศพระบาทของสุนทรภู่ นิราศพระบาทสำนวนนายจืด โคลงนิราศวัดรวก และ โคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธรบาท** น่าสนใจว่าคติความเชื่อเรื่องพระพุทธรบาทสระบุรี โดยเฉพาะความเชื่อเรื่องตำนานรอยพระพุทธรบาทและประเพณี “ไปพระบาท” ที่ได้รับความนิยมอย่างล้นหลามโดยมีความเชื่อเรื่องอานิสงส์ของการไหว้พระบาทเป็นแรงผลักดันนั้น จะมีผลต่อการสร้างสรรค์วรรณคดีที่มีความแตกต่างกันทั้งด้านยุคสมัย รูปแบบ และรายละเอียดของเนื้อหาเหล่านี้ได้อย่างไร

จากการศึกษางานวิจัยที่เกี่ยวข้องพบว่า เรื่องพระพุทธรบาทสระบุรีมักเป็นเพียงหัวข้อย่อยของการศึกษาด้านคติชนวิทยาเกี่ยวกับการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในดินแดนไทย-ไท เช่น วิทยานิพนธ์เรื่อง **ตำนานพระธาตุของชนชาติไท : ความสำคัญและปฏิสัมพันธ์ระหว่างพุทธศาสนากับความเชื่อดั้งเดิม** ของปฐม หงส์สุวรรณ (2548) และวิทยานิพนธ์เรื่อง **ความขัดแย้งและการประนีประนอมในตำนานปรัมปราไทย** ของปรมินทร์ จารูวร (2547) ที่กล่าวถึงตำนานพระพุทธรบาทสระบุรีรวมไว้เป็นส่วนหนึ่งของตำนานรอยพระพุทธรบาทต่างๆ ในดินแดนไทย-ไท ตำนานเหล่านี้แสดงให้เห็นความเชื่อว่าพระพุทธรบาทเจ้าเคยเสด็จมาในดินแดนแถบนี้จริงและทรงประทับรอยพระพุทธรบาทไว้ให้เป็นที่สักการบูชา

งานวิจัยอีกส่วนหนึ่งมุ่งไปที่ประเด็นด้านศิลปกรรม เช่น วิทยานิพนธ์เรื่อง **แนวคิดที่เหมือนกันและแตกต่างของรอยพระพุทธรบาทในงานจิตรกรรมฝาผนังกับงานประติมากรรมสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย** ของอำพล คมขำ (2548) หรือวิทยานิพนธ์เรื่อง **ประเด็นใหม่ : ระบบการวางลายมงคลบนรอยพระพุทธรบาทในประเทศไทย ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 19 ถึงพุทธศตวรรษที่ 24** ของวิราภรณ์ สุวดีปฐมพงศ์ (2552) เป็นต้น

ส่วนการศึกษาด้านวรรณคดีที่นิยมแบ่งวรรณคดีออกเป็นกลุ่มตามยุคสมัย ตามผู้ประพันธ์ตามลักษณะฉันทลักษณ์ หรือตามประเภทของวรรณคดี มักกล่าวถึงวรรณคดีเกี่ยวกับพระพุทธรบาทสระบุรีไว้เพียงเล็กน้อยเพื่อเป็นตัวอย่งประกอบการวิจัยเท่านั้น จึงกล่าวได้ว่ายังไม่มีงานวิจัยที่ศึกษาเฉพาะวรรณคดีเกี่ยวกับรอยพระพุทธรบาทสระบุรีและแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างคติความเชื่อและประเพณี “ไปพระบาท” กับการสร้างสรรค์วรรณคดีกลุ่มนี้แต่อย่างใด

ด้วยเหตุนี้งานวิจัยเรื่อง **คติความเชื่อเรื่องพระพุทธรบาทสระบุรีและประเพณี “ไปพระบาท” ในการสร้างสรรค์วรรณคดีไทย** จึงมีความสำคัญที่จะแสดงให้เห็นว่าคติความเชื่อในพระพุทธรบาทสระบุรีโดยเฉพาะเรื่องตำนานพระพุทธรบาทและประเพณี “ไปพระบาท” ที่เกิดขึ้นจากความศรัทธาในอานิสงส์ของการบูชารอยพระพุทธรบาทนั้น มีผลต่อการสร้างสรรค์วรรณคดีอย่างไร วรรณคดีเหล่านี้แสดงให้เห็นความสำคัญของพระพุทธรบาทสระบุรีและประเพณี “ไปพระบาท” ในสังคมไทยอย่างไร

1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย

เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างคติความเชื่อเรื่องพระพุทธรูปและประเพณี “ไปพระบาท” กับการสร้างสรรค์วรรณคดีไทย

1.3 สมมติฐานการวิจัย

คติความเชื่อเรื่องพระพุทธรูปและประเพณี “ไปพระบาท” ทำให้เกิดวรรณคดีที่กล่าวถึงตำนานพระพุทธรูปและวรรณคดีนิราศ วรรณคดีเหล่านี้แสดงให้เห็นความเชื่อเรื่องความศักดิ์สิทธิ์ของพระพุทธรูป ความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธรูปกับราชสำนักและความสำคัญของการเดินทางไปนมัสการพระพุทธรูปในสังคมไทย

1.4 ขอบเขตในการวิจัย

ศึกษาวรรณคดีเกี่ยวกับพระพุทธรูป 5 เรื่อง ได้แก่

1. บუნโณวาทคำฉันท์ ของพระมหานาค (ขุน) วัดท่าทราย
2. นิราศพระบาท สำนวนของพระสุนทรโวหาร (ภู่)
3. นิราศพระบาท สำนวนของนายจืด
4. โคลงนิราศวัดรวก ของหลวงธรรมาภิมณฑ์ (ถึก จิตรกรถึก)
5. โคลงลิลิตต้นตำนานพระพุทธรูป พระนิพนธ์ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์

1.5 วิธีการดำเนินการวิจัย

1. รวบรวมและศึกษางานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธรูป
2. ศึกษาเอกสารที่กล่าวถึงคติความเชื่อเรื่องพระพุทธรูปและ “ไปพระบาท”
3. ศึกษาวรรณคดีเกี่ยวกับพระพุทธรูปและวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างคติความเชื่อเรื่องพระพุทธรูปและประเพณี “ไปพระบาท” กับการสร้างสรรค์วรรณคดีดังกล่าว
4. สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

1.6 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. เข้าใจความสำคัญของพระพุทธรูปและประเพณี “ไปพระบาท” ในสังคมไทย

2. เข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างคติความเชื่อเรื่องพระพุทธรูปและประเพณี “ไปพระบาท” กับการสร้างสรรค์วรรณคดีไทย

1.7 ข้อตกลงเบื้องต้น

- 1) เมื่อกล่าวถึง “พระบาท” “รอยพระพุทธรูป” หรือ “พระพุทธรูปสระบุรี” หมายถึง รอยพระพุทธรูปที่ประดิษฐานอยู่บนเขาสวรรณบรรพต วัดพระพุทธรูป ราชวรมหาวิหาร ตำบลขุนโขลน อำเภอพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี
- 2) “ไปพระบาท” หมายถึง การเดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธรูป ที่วัดพระพุทธรูป ราชวรมหาวิหาร จังหวัดสระบุรี
- 3) นิราศพระบาทของพระสุนทรโวหาร (ภู่) ในงานวิจัยนี้จะใช้ว่า นิราศพระบาทของสุนทรภู่ เพื่อให้สอดคล้องกับนิราศพระบาทสำนวนนายจัต
- 4) ตัวบทวรรณคดีเรื่องนิราศพระบาทสำนวนนายจัตและโคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธรูปที่ยกมาเป็นตัวอย่างในงานวิจัยนี้ใช้อักษรวิธีตามต้นฉบับ

1.8 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

จากการศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธรูปสระบุรี พบว่าส่วนใหญ่เป็นวิทยานิพนธ์ที่ศึกษาด้านประวัติศาสตร์ศิลปะและสถาปัตยกรรม ได้แก่ การศึกษาเรื่องภาพมงคล 108 ประการในรอยพระพุทธรูปเพื่อกำหนดอายุของรอยพระพุทธรูป การศึกษารอยพระพุทธรูปในงานจิตรกรรมและประติมากรรม การศึกษาสถาปัตยกรรมที่สร้างขึ้นเพื่อประดิษฐานรอยพระพุทธรูป งานวิจัยอีกกลุ่มหนึ่งเป็นการศึกษาด้านคติชนวิทยาเพื่ออธิบายลักษณะของสังคมในด้านความเชื่อ ทั้งความเชื่อดั้งเดิมและความเชื่อในพระพุทธรูปศาสนา ได้แก่ การศึกษาเรื่องความขัดแย้งและการประนีประนอมในตำนานปรัมปราไทย และการศึกษาวิเคราะห์ตำนานพระธาตุของชนชาติไทย ซึ่งมีเรื่องรอยพระพุทธรูปเป็นส่วนประกอบในการศึกษา ส่วนงานวิจัยด้านวรรณคดีพบว่าวรรณคดีที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธรูปสระบุรีได้รับการกล่าวถึงในงานวิจัยหลายเล่ม ดังนั้นผู้วิจัยจึงเลือกกล่าวถึงเฉพาะงานที่เกี่ยวข้องกับหัวข้อวิจัยมากที่สุด

1) วิทยานิพนธ์ที่ศึกษาด้านประวัติศาสตร์ศิลปะและสถาปัตยกรรมเกี่ยวกับพระพุทธรูป

สมโชค สิ้นนุกูล (2546) ศึกษาเรื่องการออกแบบสถาปัตยกรรมสำหรับประดิษฐานรอยพระพุทธรูปจำลอง : กรณีศึกษาเขาพระจุลจอมเกล้า เกาะสีชัง จังหวัดชลบุรี การศึกษาพบว่าการประดิษฐานรอยพระพุทธรูปแบ่งออกเป็น 4 ลักษณะ คือ ประดิษฐานในภูมิสถานที่ยุทธศาสนา ประดิษฐานร่วมกับพระพุทธรูปปฏิมา ประดิษฐานร่วมกับองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมอื่นๆ และประดิษฐานในสถาปัตยกรรมที่สร้างขึ้นเพื่อประดิษฐานรอยพระพุทธรูปโดยเฉพาะ ได้แก่ ศาลา

สถูป วิหาร และมณฑป สถาปัตยกรรมเหล่านี้มักมีพื้นที่และขนาดพอดีกับรอยพระพุทธรูป นอกจากนี้นี้ยังได้รับการตกแต่งด้วยงานประณีตศิลป์แขนงต่างๆ ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะของศิลปะไทย อันแสดงออกถึงความเป็นสิริมงคลและแสดงการสักการะต่อรอยพระพุทธรูปอย่างสูง

วิทยานิพนธ์นี้กล่าวถึงพระพุทธรูปพระสุทนต์ในฐานรอยพระพุทธรูปสำคัญของราชอาณาจักร มณฑลพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นจึงได้รับการอุปถัมภ์ดูแลจากพระมหากษัตริย์อย่างต่อเนื่อง ถือเป็นงานสถาปัตยกรรมที่ทรงคุณค่าและเป็นต้นแบบของมณฑลในสมัยต่อมา

อ่ำพล คมขำ (2548) ศึกษาเรื่องแนวคิดที่เหมือนคล้ายและแตกต่างของรอยพระพุทธรูปในงานจิตรกรรมฝาผนังกับงานประติมากรรมสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย จากการศึกษาพบว่า การสร้างสรรค์งานจิตรกรรมฝาผนังกับงานประติมากรรมที่เล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปเกิดขึ้นหลังการค้นพบรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพต เมืองสระบุรี ในสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม จิตรกรรมภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปเกิดขึ้นครั้งแรกที่ฝาผนังด้านทิศตะวันออกตำหนักสมเด็จพระพุฒาจารย์ วัดพุทไธสวรรย์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นในสมัยสมเด็จพระเพทราชา จากนั้นการสร้างสรรค์จิตรกรรมในรูปแบบดังกล่าวจึงแพร่ออกไปนอกราชธานี เห็นได้จากจิตรกรรมฝาผนังภายในอุโบสถวัดเกาะแก้วสุทธารามและงานประติมากรรมปูนปั้นประดับผนังวัดไผ่ล้อม จังหวัดเพชรบุรี การสร้างสรรค์ดังกล่าวแสดงให้เห็นพัฒนาการทางศิลปกรรมที่ได้รับการปรับเปลี่ยนให้เหมาะสมกับโอกาสและสถานที่ แต่ยังคงคติความเชื่อและการบูชารอยพระพุทธรูปของคนในสมัยอยุธยาตอนปลายไว้ไม่เปลี่ยนแปลง

วิทยานิพนธ์ดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า การค้นพบและสถาปนาพระพุทธรูปพระสุทนต์มีอิทธิพลทำให้เกิดการสร้างสรรค์งานศิลปกรรมรูปแบบต่างๆ ในสมัยอยุธยาตอนปลายโดยเฉพาะจิตรกรรมฝาผนังและประติมากรรมปูนปั้นประดับผนังที่เล่าเรื่องรอยพระพุทธรูป

วิราภรณ์ สุวดีปฐมพงศ์ (2552) ศึกษาเรื่องประเด็นใหม่ : ระบบการวางลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปในประเทศไทย ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 19 ถึงพุทธศตวรรษที่ 24 จากการศึกษาพบว่า ระบบการวางลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปในประเทศไทยตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 19 ถึงพุทธศตวรรษที่ 24 แบ่งเป็น 5 รูปแบบ เรียงลำดับตามระยะเวลาในการสร้างสรรค์ได้ดังนี้ แบบที่ 1 ตรงกลางฝ่าพระบาทเป็นธรรมจักรหรือดอกบัว เริ่มวางลายมงคลด้านบนของฝ่าพระบาทจากพระอังคุฐไปตามแนวนอนจนสุดความกว้างของรอยพระบาท จากนั้นไล่ลงข้างล่างและวนเข้าหาจุดศูนย์กลาง เป็นแบบที่นิยมในสมัยสุโขทัย แบบที่ 2 ลายมงคลจัดเรียงอยู่ในธรรมจักรหรือดอกบัว ตรงกลางฝ่าพระบาท เป็นแบบที่นิยมในสมัยสุโขทัยตอนปลายและอยุธยาตอนต้น แบบที่ 3 ลายมงคลจัดเรียงอยู่ในธรรมจักรหรือดอกบัวตรงกลางฝ่าพระบาทเช่นเดียวกับแบบที่ 2 แต่พื้นที่ที่เหลืออยู่รอบธรรมจักรหรือดอกบัวจะจัดเรียงลายมงคลไว้จนเต็มฝ่าพระบาทด้วย เป็นแบบที่นิยมในสมัยอยุธยาตอนกลาง แบบที่ 4 จัดวางลายมงคลในตารางเต็มฝ่าพระบาทเพื่อแสดงภาพรวมของจักรวาลในมิติแนวตั้ง ลักษณะการวางลายมงคลแบบนี้เคยปรากฏในระยะเวลาใกล้เคียงกับแบบที่ 1 และกลับมาได้รับความนิยมอีกในสมัยอยุธยาตอนปลายเรื่อยมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ แบบที่ 5 การจำลองรอยพระพุทธรูปในมุมมองแนวนอนและจัดวางลายมงคลในลักษณะแนวตั้งโดยมิได้เป็นภาพรวมของจักรวาล เป็นรูปแบบของสมัยรัตนโกสินทร์ที่พบไม่มากนัก

วิทยานิพนธ์นี้มีได้กล่าวถึงลายมงคลและอายุของรอยพระพุทธรูปบาทสระบุรี แต่ได้กล่าวถึงภาพพระบุคลลายมงคล 108 ประการที่สมมติให้เป็นลายมงคลของพระพุทธรูปบาทสระบุรี ทำขึ้นในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศเพื่อส่งไปถวายกษัตริย์ศรีลังกา ดังนั้นภาพพระบุคลดังกล่าวจึงเป็นส่วนหนึ่ง que แสดงให้เห็นความสำคัญของรอยพระพุทธรูปบาทสระบุรีในฐานะมหาเจดีย์สถานที่ทำให้กรุงศรีอยุธยาเป็นหนึ่งในอาณาจักรที่มีความสำคัญทางพุทธศาสนาอย่างยิ่ง

2) วิทยานิพนธ์ที่ศึกษาด้านพระพุทธรูปในเชิงคติชนวิทยา

ประมิต จารุวรรณ (2547) ศึกษาเรื่องความขัดแย้งและการประนีประนอมในตำนานปรัมปราไทย โดยใช้แนวคิดโครงสร้างนิยมของโคลด เลวี-สเตราส์ เพื่อหาภาพรวมของความขัดแย้งทางความคิดความเชื่อที่ปรากฏในตำนานปรัมปราไทย การทำความเข้าใจสัญลักษณ์ที่ถูกละเลยทอดผ่านตำนานปรัมปราดังกล่าวสามารถอธิบายลักษณะของสังคมไทยที่มีความขัดแย้งระหว่างคติความเชื่อดั้งเดิมกับพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นคติความเชื่อที่เข้ามาภายหลัง ถึงกระนั้นตำนานปรัมปราก็แสดงให้เห็นการหาทางออกให้กับความขัดแย้งดังกล่าวด้วยการประนีประนอมโดยผสมความคิดเก่าและใหม่เข้าด้วยกัน

การศึกษาตำนานพระพุทธรูปในวิทยานิพนธ์นี้พบว่า ตำนานพระพุทธรูปปรากฏเนื้อหาซ้ำคล้ายคลึงกัน 5 ประการ ได้แก่ 1) พระพุทธเจ้าเสด็จมายังดินแดนไทย-ไท 2) พระพุทธเจ้าทรงพบเหตุการณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง 3) พระพุทธเจ้าทรงประทับรอยพระพุทธรูปและมีพุทธทำนาย 4) รอยพระพุทธรูปปรากฏหลังพุทธปรินิพพาน 5) ผู้คนไปสักการบูชารอยพระพุทธรูปและสร้างศาสนสถาน นอกจากนี้การศึกษายังแสดงให้เห็นว่าการดำเนินเรื่องในตำนานพระพุทธรูปมีความสัมพันธ์กับตำนานพระธาตุ กล่าวคือเมื่อพระพุทธองค์ประทานพระเกศาธาตุแล้ว บางครั้งก็จะประทับรอยพระบาทไว้ด้วย หากมิได้ประทานพระเกศาธาตุก็จะประทับรอยพระพุทธรูปพร้อมทั้งมีพุทธทำนาย ดังนั้นตำนานพระธาตุและตำนานพระพุทธรูปจึงเป็นเรื่องคู่กัน

ปฐม หงษ์สุวรรณ (2548) ศึกษาเรื่องตำนานพระธาตุของชนชาติไท : ความสำคัญและปฏิสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธรูปศาสนากับความเชื่อดั้งเดิม จากการศึกษาตำนานพระธาตุของคนไทกลุ่มต่างๆ พบว่าตำนานดังกล่าวดำเนินเรื่องอยู่บนโครงสร้างหลักเดียวกันและปรากฏอนุภาคซ้ำกัน สิ่งเหล่านี้แสดงให้เห็นปฏิสัมพันธ์ระหว่างความเชื่อดั้งเดิมและความเชื่อในพระพุทธศาสนาซึ่งมีทั้งความขัดแย้งและการประนีประนอม นอกจากนี้การประนีประนอมระหว่างความเชื่อทั้งเก่าและใหม่ยังปรากฏผ่านพิธีกรรมต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นพิธีกรรมเกี่ยวกับการรักษาโรคภัยไข้เจ็บ พิธีกรรมเกี่ยวกับการบันดาลความอุดมสมบูรณ์ และพิธีกรรมเกี่ยวกับการสร้างบุญและอุทิศส่วนกุศลซึ่งมีพิธีกรรมการบูชาพระธาตุรวมอยู่ด้วย การบูชาพระธาตุแสดงให้เห็นความศรัทธาในพระธาตุซึ่งเป็นสิ่งมงคลในพระพุทธศาสนาควบคู่ไปกับการนับถือพลังอำนาจของสิ่งเหนือธรรมชาติ

ตำนานพระธาตุต่างๆ ที่ใช้เป็นข้อมูลในวิทยานิพนธ์นี้มีตำนานพระพุทธรูปเป็นส่วนประกอบด้วยเสมอ แสดงให้เห็นความสัมพันธ์ของตำนานทั้ง 2 ส่วน

3) วิทยานิพนธ์ด้านวรรณคดีที่มีวรรณคดีเกี่ยวกับพระพุทธบาทเป็นกรณีศึกษา

มารศรี ศุภวิไล (2528) ศึกษาเรื่องการศึกษาเชิงวิเคราะห์คำประพันธ์ประเภทฉันทสมัยอยุธยา ผลการวิจัยแสดงให้เห็นพัฒนาการของวรรณคดีคำฉันท์ที่กวีไทยดัดแปลงฉันทอื่นเดียวให้เป็นคำประพันธ์ร้อยกรองชนิดหนึ่งของไทยได้ในที่สุด โดยมีการกำหนดรูปแบบวรรค บาท และบทขึ้นใหม่ การสร้างคำครุ-ลหุขึ้นใช้ตามธรรมชาติของภาษาไทย การเพิ่มสัมผัสลงไปในด้านที่มีลักษณะการเลื่อนสัมผัสหรือเพิ่มสัมผัสได้ตามความเหมาะสม นอกจากนี้ ยังปรากฏว่ากวีเลือกใช้ฉันทแต่ละชนิดให้เหมาะสมกับเนื้อความในแต่ละตอนขึ้นบางแล้ว

งานวิจัยนี้กล่าวถึง**บุญโณวาทคำฉันท์**ในฐานะวรรณคดีคำฉันท์เรื่องสุดท้ายในสมัยอยุธยา ผู้วิจัยให้ข้อมูลเรื่องลักษณะคำประพันธ์ที่กวีเลือกใช้อย่างหลากหลาย และบอกวัตถุประสงค์การแต่งว่ากวีมุ่งบันทึกเหตุการณ์ในสมัยของตนซึ่งเป็นเหตุการณ์สำคัญอันเนื่องด้วยพระราชพิธีทางศาสนาและพระมหากษัตริย์ กวีพรรณนาการเสด็จประพาสและการสมโภชพระพุทธบาท ข้อมูลข้างต้นสนับสนุนการตั้งสมมติฐานการวิจัยในประเด็นเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันพระมหากษัตริย์กับพระพุทธบาทสระบุรีที่ปรากฏในวรรณคดี

จาริต เชาว์ขุนทด (2529) ศึกษาเรื่องการศึกษาเชิงวิเคราะห์วรรณกรรมของ**หลวงธรรมาภิมณฑ์ (ถึก จิตรถึก)** งานวิจัยนี้วิเคราะห์และประเมินค่าวรรณกรรมของหลวงธรรมาภิมณฑ์ทั้งหมด 14 เรื่อง ซึ่งมีทั้งโคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน ผู้วิจัยแบ่งวรรณกรรมตามเนื้อหาออกเป็นวรรณกรรมนิทานและวรรณกรรมที่แต่งขึ้นเพื่อวัตถุประสงค์เฉพาะ ผลการวิจัยแสดงให้เห็นว่าวรรณกรรมของหลวงธรรมาภิมณฑ์ไม่เพียงแต่ให้คุณค่าด้านความบันเทิงและความรู้จากเนื้อหานั้นเท่านั้น แต่ยังมีความงามด้านวรรณศิลป์โดยเฉพาะบทพรรณนาธรรมชาติที่แสดงให้เห็นความตั้งใจและความพิถีพิถันในการแต่ง

งานวิจัยนี้กล่าวถึง**โคลงนิราศวัดรวก** ซึ่งเป็นโคลงนิราศที่กวีบันทึกการเดินทางเพียง 1 คืนสลักกับการพรรณนาอารมณ์ความรู้สึกที่เกิดขึ้นเมื่อกวีได้พบเห็นสิ่งต่างๆ โดยเชื่อมโยงถึงนางในนิราศได้อย่างกลมกลืน ทำให้งานชิ้นนี้มีความโดดเด่นด้านเอกภาพของโครงเรื่อง นอกจากนี้ยังมีคุณค่าด้านการมองชีวิตผ่านทัศนคติของกวี ซึ่งทำให้ผู้อ่านเห็นโลกและชีวิตในแง่มุมที่กว้างขวางมากขึ้น

ดวงมน จิตรจำนงค์ (2538) ศึกษาเรื่อง**คุณค่าและลักษณะเด่นของวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น** งานวิจัยนี้แสดงให้เห็นภาพรวมด้านคุณค่าและลักษณะเด่นของวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นในบริบทของวัฒนธรรมทางวรรณศิลป์และบริบททางสังคมวัฒนธรรมของยุค ซึ่งสรุปได้ว่าวรรณคดีในยุคนี้ยังคงได้รับอิทธิพลจากสมัยอยุธยา แต่ก็มีการสร้างสรรคใหม่ที่ทำให้เกิดลักษณะเฉพาะ กล่าวคือมีความลึกซึ้งในการวิเคราะห์ตีความและอธิบายปัญหาของมนุษย์ในการฝ่าฟันปัญหาและอุปสรรคของชีวิต แสดงให้เห็นว่ากวีมีความเข้าใจมนุษย์และชีวิตอย่างลึกซึ้ง ดังนั้นตัวละครของงานในยุคนี้จึงมีมิติหลากหลาย นอกจากนี้ยังเป็นยุคของการพัฒนาคำประพันธ์อีกชนิดหนึ่งคือกลอน ที่ได้รับความนิยมอย่างแพร่หลายทั้งในการสร้างและการเสพงาน โดยเฉพาะงานประเภทนิราศซึ่งมีลักษณะเฉพาะของยุคคือการเชื่อมโยงประสบการณ์ชีวิตและทัศนคติของกวีเข้ากับเนื้อหา

ทำให้งานในยุคนี้สามารถประสานความงามทางวรรณศิลป์เข้ากับคุณค่าทางจริยธรรมได้อย่างกลมกลืน

งานวิจัยนี้มีเพียงแสดงให้เห็นคุณค่าและลักษณะเด่นของวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้นเท่านั้น แต่ยังคงกล่าวถึงภาพรวมของงานสมัยอยุธยาและสิ่งที่ตกทอดมาในยุคหลัง ทำให้เห็นความต่อเนื่องของการสร้างงานที่ยังคงสืบทอดมโนทัศน์บางประการจากยุคก่อน ถือเป็นวิทยานิพนธ์ที่เอื้อประโยชน์ต่อการวิเคราะห์ด้วยโดยเฉพาะวรรณคดีนิราศที่อยู่ในขอบเขตการวิจัยนี้ได้เป็นอย่างดี

สุภาพร พลาลัยเล็ก (2541) ศึกษาเรื่อง**นิราศสมัยรัตนโกสินทร์ การสืบทอดขนบวรรณศิลป์จากพระนิพนธ์เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร** งานวิจัยนี้แสดงให้เห็นว่าวรรณคดีนิราศสมัยรัตนโกสินทร์สืบทอดขนบการประพันธ์จากงานของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศรหลายลักษณะ กล่าวคือ ด้านรูปแบบคำประพันธ์ กวีใช้กาพย์เห่เรือในการแต่งคำประพันธ์นอกเหนือไปจากโคลงและกลอนสุภาพ ด้านวัตถุประสงค์ในการแต่ง นิราศเป็นเครื่องมือที่ใช้บันทึกสิ่งที่กวีพบเห็น มิใช่มุ่งระบายความรู้สึกอย่างเดียว ด้านเนื้อหา กวีใช้การพลัดพรากจากคนรักเป็นแกนในการพรรณนาอารมณ์หรือมุ่งบันทึกเรื่องราวที่อยู่ในความสนใจของกวีอย่างกว้างขวาง ส่วนท้ายของเรื่องมีการระบุชื่อผู้แต่งอย่างชัดเจน ด้านการดำเนินเรื่องกวีจะบรรยายหรือพรรณนาสิ่งต่างๆ อย่างเป็นระบบ ด้านศิลปะการใช้ภาษา กวีนิยมใช้สำนวนโวหารตามโดยตรงหรือเลียนแบบงานของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร อย่างไรก็ตามวรรณคดีนิราศสมัยรัตนโกสินทร์ยังแสดงให้เห็นการสร้างสรรคสิ่งใหม่อันเป็นเอกลักษณ์ควบคู่ไปกับการสืบทอดขนบ

งานวิจัยนี้ทำให้เห็นภาพรวมของลักษณะนิราศสมัยรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 6) อย่างชัดเจนและพบว่า**นิราศพระบาทของสุนทรภู่และโคลงนิราศวัดรวกของหลวงธรรมาภิมณฑ์**เป็นหนึ่งในขอบเขตการศึกษาที่ผู้เขียนให้ข้อมูลอันเป็นประโยชน์ต่อการวิจัยด้วย

กิตติศักดิ์ หารดี (2542) ศึกษาเรื่อง**กลวิธีการเสนอมุมมองเกี่ยวกับธรรมชาติของกวีในวรรณกรรมนิราศสมัยรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3)** งานวิจัยนี้ผู้วิจัยแบ่งธรรมชาติออกเป็น 6 กลุ่ม คือ 1) พีช 2) สัตว์ 3) ทรัพยากรและปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ 4) บรรยายภาค 5) ธรรมชาติผสมผสานธรรมชาติ 6) ธรรมชาติผสมผสานสิ่งเหนือธรรมชาติ จากนั้นจึงกล่าวถึงกลวิธีที่กวีนำธรรมชาติมาใช้ในการสร้างสรรค์งาน โดยแบ่งออกเป็น 3 รูปแบบคือ 1) การนำธรรมชาติมาแสดงอารมณ์ทั้งความสุข ความทุกข์ และความประทับใจต่อสิ่งต่างๆ 2) การนำธรรมชาติมาแสดงทัศนคติด้านความเชื่อ ค่านิยม และคติธรรม 3) การนำธรรมชาติมาสร้างจินตนาการ

ผลการวิจัยส่วนหนึ่งแสดงให้เห็นบทบาทของสุนทรภู่ในฐานะกวีที่นำธรรมชาติมาใช้ในงานของตนมากที่สุด ปัจจัยสำคัญเป็นเพราะสุนทรภู่แต่งนิราศไว้มากที่สุดในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น และ**นิราศพระบาทของสุนทรภู่**ก็เป็นตัวอย่างที่แสดงให้เห็นกลวิธีการใช้ธรรมชาติในการสร้างสรรค์นิราศได้อย่างชัดเจน

จากงานวิจัยข้างต้น จะเห็นว่ายังไม่มีงานวิจัยที่นำวรรณคดีเกี่ยวกับพระพุทธรูปบูชาพระบรมศาสดาวิชาวิเคราะห์เพื่อแสดงให้เห็นว่าคติความเชื่อเรื่องพระพุทธรูปบูชาพระบรมศาสดาและประเพณี “ไปพระบาท” มีผลต่อการสร้างสรรค์วรรณคดีอย่างไร ด้วยเหตุนี้งานวิจัยเรื่อง**คติความเชื่อเรื่อง**

พระพุทธรูปพระสุทนต์และประเพณี “ไปพระบาท” ในการสร้างสรรค์วรรณคดีไทย จึงเป็นการศึกษาที่จะทำให้เข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างคติความเชื่อเรื่องพระพุทธรูปพระสุทนต์และประเพณี “ไปพระบาท” กับการสร้างสรรค์วรรณคดีไทย อีกทั้งยังทำให้เข้าใจความสำคัญของพระพุทธรูปพระสุทนต์และประเพณี “ไปพระบาท” ในสังคมไทยอีกด้วย

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

บทที่ 2

คติความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธรูปและประเพณี “ไปพระบาท”

“รอยพระพุทธรูป” เป็นหนึ่งในศาสนวัตถุที่พุทธศาสนิกชนเคารพบูชาเป็นอย่างสูง เนื่องจากเป็นเสมือนสัญลักษณ์แทนองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระองค์ แต่เดิมนั้นชาวพุทธยังไม่มีคติการบูชารูปเคารพที่เป็นสัญลักษณ์แทนพระพุทธรูป ด้วยเหตุผลว่า “สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอุบัติขึ้นในโลกนี้ไม่มีใครเปรียบเสมอเหมือนได้ พระองค์ทรงเป็นหนึ่งเดียว เป็นเอกบุรุษผู้ทรงคุณค่า เพียบพร้อมด้วยปัญญาบารมี” (อำพล คมขำ, 2548: 16) แต่หลังจากพระพุทธรูปองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานไปเป็นเวลาหลายร้อยปี คติในการสร้างรูปเคารพแทนพระพุทธรูปจึงเริ่มขึ้น โดยมีรอยพระพุทธรูปเป็นหนึ่งในรูปเคารพสำคัญก่อนที่จะมีการสร้างและบูชาพระพุทธรูป อย่างไรก็ตามในบรรดารอยพระพุทธรูปที่ปรากฏอยู่ในดินแดนพุทธศาสนาต่าง ๆ นั้น บางรอยก็เชื่อว่าเป็นการประทับของพระพุทธรูปโดยตรง ในขณะที่บางรอยก็จำลองขึ้นเพื่อบูชาแทนพระพุทธรูป¹

วอลเดมาร์ ซี.ไซเลอร์ (2536: 36-38) กล่าวถึงวิวัฒนาการของการสร้างรอยพระพุทธรูปไว้ว่า เมื่อพระพุทธรูปปรินิพพานได้ประมาณ 300-400 ปี พุทธศาสนิกชนจึงเริ่มบูชารูปเคารพแทนพระพุทธรูป รูปเคารพบางรูปไม่สามารถระบุได้ชัดเจนว่าเป็นรูปอะไร แต่ในบรรดารูปเคารพเหล่านี้ รอยพระพุทธรูปได้รับความนิยมมากกว่าอย่างอื่น ต่อมาเมื่อเริ่มมีการสร้างพระพุทธรูปขึ้นในแคว้นคันธาระและเมืองมถุราของอินเดีย การสร้างรอยพระพุทธรูปก็ยังเป็นที่นิยมและได้รับการพัฒนาตามรูปแบบโดยเพิ่มเครื่องหมายอันเป็นมงคลเข้าไปในรอยพระพุทธรูป รวมถึงการปรับให้รอยพระพุทธรูปมีขนาดใหญ่กว่าในอดีตด้วย

นอกจากรอยพระพุทธรูปแล้ว พุทธบัลลังก์ก็เป็นสัญลักษณ์แทนพระพุทธรูปที่ชาวพุทธนิยมสร้าง หลวงบริบาลบุรุษภัณฑ์ (2484: 10-11) ให้นิยามละเอียดเรื่องการสร้างวัตถุสัญลักษณ์ที่นำมาประกอบเข้ากับพุทธบัลลังก์เพื่อเป็นที่ระลึกถึงเหตุการณ์ในพุทธประวัติว่า พุทธศาสนิกชนนิยมสร้างพุทธบัลลังก์เปล้า โดยมีต้นพระศรีมหาโพธิ์และรูปพญามารประกอบเพื่อสื่อถึงตอนตรัสรู้สร้างพุทธบัลลังก์เปล้าโดยมีกัจจกร รูปพระปัญญาวัคคีย์และกวางประกอบเพื่อสื่อถึงตอนแสดงปฐมเทศนา เป็นต้น ต่อมาเมื่อมีการสร้างพระพุทธรูปจึงนำไปประดิษฐานบนพุทธบัลลังก์ที่มีมาก่อน ทำให้พุทธบัลลังก์กลายเป็นฐานพระหรือที่เรียกว่า “ฐานชุกชี” นั่นเอง

¹ สิ่งที่นิยมสร้างขึ้นควบคู่กับ “รอยพระพุทธรูป” คือ “รูปพระพุทธรูป” เป็นศาสนวัตถุที่มีลักษณะใกล้เคียงกันแต่ “รอยพระพุทธรูป” เป็นการสกัดแล้วลงไปในพื้นที่เพื่อจำลองรอยพระพุทธรูปที่พระพุทธรูปทรงประทับไว้ ส่วน “รูปพระพุทธรูป” เป็นภาพสลักนูนสูงเพื่อจำลองฝ่าพระบาทของพระพุทธรูป (นันทนา ชุตินวงศ์, 2533: 12)

2.1 คติความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธรูปในอินเดียและศรีลังกา

คติความเชื่อเรื่องการบูชารอยพระพุทธรูปเริ่มขึ้นในอินเดียตอนกลาง ก่อนที่จะแพร่ลงไปสู่ลังกาทวีป ดังที่สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพทรงกล่าวไว้ว่า “การที่นับถือรอยพระพุทธรูปเป็นเจดีย์สถาน ดูเหมือนมูลเหตุจะเกิดขึ้นแต่ 2 คติต่างกัน เป็นคติของชาวมัชฌิมประเทศอย่าง 1 เป็นคติของชาวลังกาทวีปอย่าง 1.คติที่ถือกันในลังกาทวีปนั้น เป็นการเกิดขึ้นชั้นหลัง” (กรมศิลปากร, 2511: 22-23)

2.1.1 คติความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธรูปในอินเดีย

ย้อนกลับไปในสมัยพุทธกาล สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ (2503: 3-8) ทรงกล่าวถึงการนับถือพระพุทธรูปในดินแดนมัชฌิมประเทศหรืออินเดียตอนกลางโดยสรุปว่า พุทธศาสนิกชนสักการบูชาเพียงพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ หรือที่รวมเรียกว่า “พระไตรสรณคมน์” เท่านั้น ต่อมาเมื่อพระพุทธองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานไปแล้ว จึงเกิดความเชื่อในการบูชาวัตถุที่เป็นเสมือนตัวแทนของพระพุทธองค์ขึ้น เรียกกันว่า “เจดีย์ในพระพุทธศาสนา”² คำว่า “เจดีย์” นั้น หมายถึง สิ่งอันเป็นที่ตั้งแห่งการเคารพบูชา มีทั้งหมด 5 อย่าง ได้แก่

1. ธาตุเจดีย์ คือ พระบรมธาตุของพระพุทธองค์หลังจากถวายพระเพลิงพระพุทธรูปแล้ว
2. บริโภคเจดีย์ คือ สถานที่สำคัญตามพุทธประวัติ 4 แห่ง คือ สถานที่ที่พระพุทธองค์ประสูติ ตรัสรู้ แสดงปฐมเทศนา และปรินิพพาน รวมถึงสถานที่บรรจุพระอังคาร สถานที่แสดงพุทธปาฏิหาริย์ สถานที่เก็บพุทธปริหาร รวมถึงสถานที่อันมีเหตุการณ์เกี่ยวเนื่องกับพระพุทธองค์โดยตรงด้วย
3. ธรรมเจดีย์ คือ การบันทึกพุทธบรรพการที่เป็นหัวใจของพุทธศาสนาลงเป็นตัวอักษรแล้วนำไปประดิษฐานเพื่อบูชา ในสมัยหลังเมื่อมีการเขียนพระไตรปิฎกก็ถือว่าพระไตรปิฎกเป็นธรรมเจดีย์
4. อุเทศิกเจดีย์ คือ สิ่งที่สร้างขึ้นเพื่อระลึกถึงพระพุทธองค์โดยมิได้กำหนดว่าต้องทำเป็นอะไร สันนิษฐานว่าพุทธบัลลังก์หรืออาสนะที่พุทธศาสนิกชนจัดไว้รับเสด็จจะเป็นวัตถุชิ้นแรกๆ ที่สร้างขึ้นเพื่อบูชาแทนพระพุทธเจ้าก่อนที่จะมีรอยพระพุทธรูปหรือพระพุทธรูป

² นันทนา ชูติวงศ์ (2533: 9) กล่าวว่า “การบูชาสถานที่และวัตถุอันมีความเกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้าเป็นส่วนพระองค์นั้น คงจะได้เริ่มขึ้นแล้วแต่ครั้งที่พระองค์ยังมีพระชนม์ชีพอยู่” สอดคล้องกับคำอธิบายของ สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ (2504: 291-292) ในหนังสือ *ศาสนสมเด็จ เล่ม 5* ว่า “พระพุทธองค์ได้ทรงอนุญาตเจดีย์สถานไว้ 4 แห่ง คือ ที่ประสูติ ที่ตรัสรู้ ที่ประทานปฐมเทศนา และที่เสด็จปรินิพพาน (พระธาตุเจดีย์หาได้ทรงอนุญาตไม่) เมื่อพระพุทธองค์เข้านิพพานแล้ว พุทธสาวกบูชาแต่ที่เจดีย์สถานทั้ง 4 แห่ง...พระธาตุเจดีย์เป็นของนับถือกันขึ้นภายหลังพระบริโภคเจดีย์ทั้ง 4 แห่งที่กล่าวมาข้างต้น...”

การบูชารอยพระพุทธรูปในอินเดียสันนิษฐานว่ามีมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 3 สมัยพระเจ้าอโศก (Beal, 1968: 90-91 อ้างถึงใน นันทนา ชุตินวงศ์, 2533: 11) แต่หลักฐานรอยพระพุทธรูปเก่าแก่ที่สุดในอินเดีย มีอายุอยู่ในพุทธศตวรรษที่ 5 หรือ 6 พบอยู่ที่ตำบลดิธาร ในลุ่มแม่น้ำสวาท เป็นเขตของแคว้นคันธาระโบราณ (ปัจจุบันอยู่ในประเทศปากีสถาน) รอยพระพุทธรูปดังกล่าวเป็นรอยสกัดเว้าลงไปบนหินและมีตัวอักษรขรรค์จารึกกำกับไว้ว่า “นี่คือรอยพระบาทของพระพุทธเจ้าสาวกมุณี” (Konow, 1929: 8 อ้างถึงใน นันทนา ชุตินวงศ์, 2533: 11) พุทธศาสนิกชนในอินเดียสร้างรอยพระพุทธรูปโดยมีเจตนาเพื่อให้เป็นสัญลักษณ์แทนพระพุทธรองค์ เมื่อพิจารณาจากคำอธิบายเรื่องเจดีย์ทั้ง 5 ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพกล่าวได้ว่ารอยพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในอินเดียนั้นเป็น “อุเทสิกเจดีย์” หรือสิ่งที่สร้างขึ้นเพื่อเป็นที่ระลึกถึงพระพุทธรองค์

ต่อมาเมื่อมีการสร้างพระพุทธรูปในพุทธศตวรรษที่ 6 ความนิยมในการสร้างและบูชาสัญลักษณ์แทนพระพุทธรองค์อื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นพุทธรูปปลีงก์ ต้นพระศรีมหาโพธิ์ ธรรมจักร หรือรอยพระพุทธรูปซึ่งส่วนใหญ่นิยมสร้างเป็นรอยพระบาทคู่ก็เริ่มเสื่อมลงและหมดไปตั้งแต่หลังพุทธศตวรรษที่ 10 (นันทนา ชุตินวงศ์, 2533: 18-19) อย่างไรก็ตามคติการบูชารอยพระพุทธรูปในอินเดียที่ได้เผยแผ่ไปยังเกาะลังกา ทำให้การสร้างและบูชารอยพระพุทธรูปยังคงได้รับการสืบทอด อีกทั้งยังเป็นคติความเชื่อที่เฟื่องฟูอย่างมากในลังกาทวีป

2.1.2 คติความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธรูปในศรีลังกา

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ (2503: 23) ทรงกล่าวถึงคติความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธรูปในศรีลังกาว่า

...คติที่ถือกันในลังกาทวีปนั้น เป็นการเกิดขึ้นชั้นหลัง อ้างว่าพระพุทธรองค์ได้เหยียบรอยพระพุทธรูปไว้ให้เป็นที่สาธุชนสักการบูชา 5 แห่ง คือ ที่เขาสวรรณมาลิกแห่ง 1 ที่เขาสวรรณบรรพตแห่ง 1 ที่เขาสุมณภูแห่ง 1 ที่เมืองโยนกบุรีแห่ง 1 ที่หาดในลำน้ำนันทานทีแห่ง 1 มีคาถาคำนมัสการแต่งไว้สำหรับสวดท่ายสวดมนต์อย่างเก่าดังนี้ สุวณฺณมาลิก³ สุวณฺณปพฺเต สุมณภู โยนกบุรี นมมทายนทียา ปณฺจปทวรี อหิ วนทามิ ทูโรโต

ในบรรดารอยพระพุทธรูปทั้ง 5 แห่งนั้น กล่าวได้ว่ารอยพระพุทธรูปบนเขาสุมณภูเป็นที่รู้จักมากที่สุด รอยพระพุทธรูปแห่งนี้มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “ศรีบาท” หรือ “ศรีบาทลัญจนา”

³ ในศรีลังกายังไม่พบหลักฐานที่อ้างอิงถึงรอยพระพุทธรูปบนเขาสวรรณมาลิก แต่บทสวดบูชารอยพระพุทธรูปของไทยข้างต้นถือเป็นร่องรอยที่แสดงว่ารอยพระพุทธรูปดังกล่าวน่าจะมีอยู่จริง นันทนา ชุตินวงศ์ (2533: 20) อธิบายว่า “สุวณฺณมาลิกมีความหมายตรงกับ ‘เหมะมาลิก’ อันเป็นชื่อหนึ่งของสถูปวันเวลาที่เมืองอนูราธปุระ น่าจะเป็นไปได้ว่าไทยรับความเชื่อนี้มาจากลังกา และยังรักษาความทรงจำอันนี้ไว้ ในขณะที่ลังกาเองได้ลืมเลือนไปแล้ว”

นอกจากจะขึ้นชื่อเรื่องความศักดิ์สิทธิ์ในหมู่พุทธศาสนิกชนแล้ว ผู้คนในศาสนาอื่นก็มีความเชื่อเกี่ยวกับรอยเท้าบนยอดเขาดังกล่าวด้วยเช่นกันกล่าวคือ ศาสนาอิสลามอธิบายว่าเป็นรอยเท้าของอาดัม มนุษย์คนแรกของโลก (Paranavitana, 1958: 20 อ้างถึงใน นันทนา ชุตินวงศ์, 2533: 20) ผู้ที่นับถือศาสนาพราหมณ์เชื่อว่าเป็นรอยพระบาทของพระศิวะ ส่วนผู้ที่นับถือศาสนาคริสต์เชื่อว่าเป็นรอยเท้าของนักบุญโทมัส ผู้นำคริสต์ศาสนาเข้าสู่อินเดียและศรีลังกา (นันทนา ชุตินวงศ์, 2533: 21)

บันทึกของพระจีนผู้เคยเดินทางมาถึงเกาะลังกา ให้ข้อมูลว่าพุทธศาสนิกชนในศรีลังกาบูชารอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนกูฎมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 10 เป็นอย่างน้อย (นันทนา ชุตินวงศ์, 2533: 20) สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงกล่าวถึงความเป็นมาของรอยพระพุทธรูปดังกล่าวว่า

...เดิมชาวเรารู้แห่งแต่รอยที่เขาสุมนกูฎ (เขาที่อังกฤษเรียกว่า อัดัมสปีก) อันอยู่ในลังกาทวีปแห่งเดียว พวกชาวลังกาอธิบายตำนานมีอยู่ในเรื่องมหาวงศ์ว่า ครั้งหนึ่งพระพุทธรูปเจ้าเสด็จเหาะไปลังกาทวีป ทรงสั่งสอนพวกชาวเกาะนั้นให้เกิดความเลื่อมใสแล้วจะเสด็จกลับคืนไปยังมัชฌิมประเทศ จึงทำปาฏิหาริย์เหยียบรอยพระพุทธรูป (ใหญ่ยาวราวสักวา 1) ประดิษฐานไว้บนยอดเขาสำหรับให้ชาวลังกาบูชาต่างพระองค์...

(กรมศิลปากร, 2511: 23)

ความเป็นมาของรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนกูฎปรากฏในหนังสือ **พงศาวดารลังกา** หรือ **มหาวงศ์** กล่าวถึงการเสด็จมาลังกาทวีปของพระพุทธองค์ 3 ครั้ง **ครั้งที่ 1** เสด็จมาปราบยักษ์ที่อยู่ในลังกาทวีป แล้วให้ยักษ์เหล่านั้นย้ายไปอยู่ที่คิริยทวีป เพื่อที่พระพุทธองค์จะได้สถาปนาพระพุทธศาสนาไว้บนเกาะศรีลังกา **ครั้งที่ 2** เสด็จไประงับเหตุวิวาทระหว่างฝูงนาคที่อาศัยอยู่ในลังกาทวีปและเทศนาให้ฝูงนาคตั้งอยู่ในไตรสรณคมน์ **ครั้งที่ 3** เสด็จไปลังกาทวีปตามการอาราธนาของพญามณีอักษิกินาค การเสด็จในครั้งนั้นเป็นเหตุให้พระพุทธองค์ประทับรอยพระพุทธรูปไว้บนเขาสุมนกูฎ ดังเนื้อความในพงศาวดารลังกา ความว่า

ตโต โส ตติเย วัสเส ฯลฯ สภาวติ ทุกข์ปารี คโตติ เมื่อสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า เสด็จจากนาคทวีปมาสู่ชมพูทวีป อยู่ในพระเชตวันมหาวิหารได้ 3 ปี แล้ว อยู่มาในเวลาวันหนึ่งพระยาอักษิกินาคราชระฤกถึงพระพุทธรูปสมเด็จพระพุทธรูปแล้วดำริห์ว่า แต่ก่อนอาตมได้นิมนต์สมเด็จพระมหากรุณาจะให้มาสู่ลังกาทวีปนี้อีก บัดนี้อาตมจะไปสู่ชมพูทวีป จะอาราธนาพระผู้มีพระภาคเจ้าให้เสด็จมาสู่ที่อยู่แห่งอาตม ดำริห์ฉนี้แล้วก็ออกจากนาคพิภพ นฤมิตรเพศเปนมานพ กับด้วยบริวารก็มายังชมพูทวีปแล้วเข้ามายังสำนักพระผู้มีพระภาคเจ้า ประจุหนึ่งสำแดงซึ่งความเลื่อมใสแห่งตน อันบังเกิดมีในพระผู้มีพระภาคเจ้าให้บุคคล

อื่นฟังแล้ว ก็ถวายนมัสการพระสัพพัญญูเจ้า นั่งในที่ควรแล้วก็อาราธนา พระพุทธองค์ ให้อาราธนาไว้ในลังกาทวีปแต่ปางก่อน ให้เสด็จไปกับทั้งภิกษุสงฆ์ สู่พิภพแห่งอาตมา พระมหากษัตริย์ก็รับอีกเล่าด้วยคุณนิภาวณิ่งอยู่นั้น เมื่อ พระโลกนารถเจ้าเสด็จอยู่ในพระเชตุพนเปนเคารพ 8 พระวัสสา แต่วันพระยามณี อักขิกนาคนิมนต์ล่วงแล้ว 2 วัน เปนเพ็ญเดือน 6 พระองค์ก็ทรงบาตรแลจิวร แวดล้อมด้วยพระภิกษุสงฆ์เปนบริวาร 500 เสด็จไปสู่กัลยาณีประเทศ อันเปน นิเวศแห่งพระยาอักขิกนาคราช เสด็จเข้าไปกับทั้งพระสงฆ์สู่แทนอันมีค่าอันมาก ในมณฑลแก้ว อันพระยานาคกระทำไว้ในกัลยาณเจตียถาน แลพระยามณีอักขิก นาคกับทั้งนาคบริวาร ยังสมเด็จพระชินนทรธรรมราชให้อ้อมไปด้วยทิพย์ ชัชโภชนาหาร ด้วยน้ำจิตรศรธาเลื่อมใสสูงขึ้นด้วยปิตอันถือเอาคุณพระพุทธแล พระสงฆ์เปนอารมณ์แล้ว พระพุทธองค์ก็ตรัสพระธรรมเทศนาให้เป็นสุขประโยชน์ แก่นาคอันเข้ามานั่งในมณฑลแก้วว่า ดูกรฝูงนาคทั้งหลายท่านจงมีน้ำจิตรชื่นชม ยินดีปรีดาปราโมทย์ให้ปราศจากโทษ แม้เมตริจิตรในสัตว์ทั้งหลายจงเปนนิตยใน สันดานท่านเถิด จบแล้วก็เสด็จเหาะขึ้นไปในอากาศกับพระภิกษุสงฆ์ ลงในเบื้อง บนยอดเขาสุมณภูฏบรรพต จึงสำแดงพระบาทรอยเจดีย์ไว้ในที่นั้น แล้วพา พระสงฆ์บริวารมาอยู่ที่วิหารคืออยู่ด้วยสมาบัติสุขเปนต้นในที่เชิงเขาสุมนภูฏ บรรพต จึงเสด็จไปสู่ที่ขวามอันเปนที่จะตั้งพระเจดีย์ถาน เสด็จนิสังนาการในที่นั้น กับทั้งพระสงฆ์เข้าพระสมาบัติ เพื่อจะให้เปนประโยชน์แก่สัตว์ทั้งปวง แล้วเสด็จ จากถานที่นั้น ด้วยมีพระญาณฉลาดในเหตุผลแลใช้เหตุก็เสด็จไปสู่ที่เมฆวนาราม เสด็จนั่งในที่ประดิษฐานต้นพระมหาโพธิ์กับทั้งพระสงฆ์สาวกที่เข้าพระสมาบัติ แล้วเสด็จไปกับพระสงฆ์นั่งในที่ตั้งพระสถูปในภูปารามเข้าสมาบัติในที่นั้น ครั้น ออกจากพระสมาบัติแล้ว ก็ตรัสพระธรรมเทศนาสั่งสอนหมู่เทวนิกรอันตามเสด็จ มาแต่ศิลาเจดีย์ เสร็จแล้วก็เสด็จจากลังกาทวีปมาสู่เขตวนมหาวิหารในชมพูทวีป นี้ สมเด็จพระโลกนารถอันมีพระญาณสัพพัญญู อันรู้ซึ่งกาลแลญยยธรรม ทั้งหลายอันหาที่สุดมิได้ และแลเล็งดูด้วยพระอนาคตังสญาณหยั่งไปในอนาคต เห็นความจำเป็นคือโลกียแลโลกุตตรประโยชน์แก่มนุษย์นิกรเทวดาคนธรรพ ทานพนาททั้งหลายอันอยู่ในลังกาทวีปนี้ แลพระมหากษัตริย์อันเปนประทีป คือ พระสัทธรรมอันส่องให้สว่างในไตรภพโลก พระองค์เสด็จสู่ลังกาทวีปอันประเสริฐ นี้ถึง 3 ครั้ง เหตุการณ์ดั่งนั้น อันว่าลังกาทวีปนี้ประเสริฐ ประกอบด้วยชนอัน ตั้งอยู่ในพระพุทธศาสนาแลภักดีเปันอันแท้ในพระรัตนไตรย์ แลรุ่งเรืองไปด้วย รัศมีประทีปคือพระสัทธรรมนั้น...

(มหาวงษ์ พงษาวดารลังกาทวีป ทั้งภาษาไทยและภาษาปาลี ฉบับหลวงในหอสมุด
วชิรญาณ, 2454: 79-81)

ความเป็นมาของรอยพระพุทธรูปข้างต้น แสดงให้เห็นว่าพุทธศาสนิกชนในศรีลังกา เชื่อว่ารอยพระพุทธรูปในดินแดนของตนนั้น เป็นรอยพระพุทธรูปที่พระพุทธเจ้าเสด็จมาประทับไว้ ด้วยพระองค์เอง มิใช่วัตถุที่สร้างขึ้นแต่อย่างใด ดังนั้นรอยพระพุทธรูปในศรีลังกาจึงถือเป็น “บริโศกเจดีย์” เพราะเป็นร่องรอยอันเกิดจากการสัมผัสของพระพุทธองค์โดยตรง มิใช่ “อุเทสิกเจดีย์” หรือวัตถุที่สร้างขึ้นเพื่อเป็นที่ระลึกหรืออุทิศแด่พระพุทธองค์ดังเช่นที่ถือกันในเมืองไทย

ความศรัทธาที่พุทธศาสนิกชนมีต่อรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนภูฏาทำให้เกิดการ จำลองรอยพระพุทธรูปดังกล่าวไปประดิษฐานยังที่อื่นๆ ทั้งภายในเกาะลังกาเองและในดินแดนที่รับ คติการบูชารอยพระพุทธรูปจากศรีลังกาอีกต่อหนึ่ง เช่น กรุงสุโขทัย รอยพระพุทธรูปในสุโขทัย นอกจากจะแสดงถึงการยอมรับนับถือพระพุทธรูปลัทธิลังกาวงศ์แล้ว ยังก่อให้เกิดสิริมงคลต่อ ราชอาณาจักรและยกระดับความสำคัญของกรุงสุโขทัยขึ้นเป็นศูนย์กลางพระพุทธศาสนาในเวลานั้น อีกด้วย

2.2 คติความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธรูปในประเทศไทย

คติการบูชารอยพระพุทธรูปแพร่เข้ามาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยมีประเทศพม่าและ ประเทศไทยเป็นผู้สืบทอดและพัฒนารูปแบบทางศิลปกรรมบนรอยพระพุทธรูป กล่าวคือ “การทำลายมณฑลครบทั้ง 108 ประการบนรอยพระพุทธรูปนั้น มีขึ้นเป็นครั้งแรกบนรอย พระพุทธรูปศิลปะพุกาม ประเทศพม่า” (วิราภรณ์ สุวดีปฐมพงศ์, 2552: 1) ส่วนระบบการแทรก รูป มณฑลลงไปในธรรมจักรพบครั้งแรกในศิลปะไทย ก่อนที่จะแพร่หลายไปในพม่าผ่านทางมอญหรือจาก ช่างเคลือบที่ชาวอยุธยาที่ถูกกวาดต้อนเข้ามาในพม่า นอกจากนี้การทำรอยพระพุทธรูปซ้อนกัน 4 รายน่าจะเกิดขึ้นในประเทศไทยเป็นที่แรกอีกด้วย (นันทนา ชุตินวงศ์, 2533: 35)

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงกล่าวถึงคติการบูชารอยพระพุทธรูปในดินแดน ประเทศไทยไว้ว่า “แท้จริงรอยพระพุทธรูปอันเป็นที่มาชนบูชาในประเทศนี้ มีมาก่อนพระเจ้าทรง ธรรมแล้วช้านาน (กล่าวคือมีมาก่อนการบูชารอยพระพุทธรูป-ผู้วิจิตร) และมีอยู่หลายแห่ง” (กรมศิลปากร, 2511: 25) ข้อความดังกล่าวสอดคล้องกับหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบรอย พระพุทธรูปในวัฒนธรรมเก่าแก่ของไทยคือรอยพระพุทธรูปสมัยทวารวดี

2.2.1 คติความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธรูปสมัยทวารวดี

รอยพระพุทธรูปเก่าแก่ที่สุดในดินแดนประเทศไทย คือ รอยพระพุทธรูปคู่วัดสระมรกต อำเภอโคกปีบ จังหวัดปราจีนบุรี มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 ในสมัยทวารวดี⁴ (นันทนา ชุตินวงศ์, 2533: 36-37) การขุดค้นโดยเจ้าหน้าที่กรมศิลปากรเมื่อพ.ศ. 2529 พบว่า

⁴ ศาสตราจารย์ ม.จ. สุภัทรดิศ ดิศกุลและนันทนา ชุตินวงศ์ ลงความเห็นว่ารอยพระพุทธรูปที่พบนั้นเป็นรอย พระพุทธรูป ไม่ใช่วิชฌนูปาท ดูเพิ่มเติมใน หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, “รอยพระพุทธรูปคู่วัดสระมรกต ดงศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี,” *เมืองโบราณ* 12, 3 (กรกฎาคม-กันยายน 2529) : 30.

...รอยพระบาทดังกล่าวเป็นรอยคู่ขนาดใหญ่ สลักบนพื้นศิลาแลง
ธรรมชาติ อยู่พื้นฐานล่างสุดของอาคารโบราณสถาน ลึกลงไปในดินประมาณ 3
เมตรครึ่ง ทำเป็นแบบรอยเท้ามนุษย์มีปลายนิ้วเรียวยาวไม่เสมอกัน บนพระบาท
สลักเป็นรูปพระธรรมจักรทั้งสองข้าง ระหว่างรอยพระบาททั้งคู่เป็นหลุมเสา ที่
ปากหลุมมีรอยสลักคล้ายรูปกากบาท⁵ ซึ่งเป็นร่องรอยใหม่กว่ารอยพระบาท...

(ธิดา สาระยา, 2529: 47)

ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล (2529: 30) อ้างถึงข้อสันนิษฐานของนันทนา ชุตินวงศ์เกี่ยวกับ
หลุมดังกล่าวว่า น่าจะเป็นหลุมเสาธรรมจักรหรือเสาเพลิงรองรับเครื่องหมาย “ตรีรัตน์” ซึ่งเป็น
เครื่องหมายมงคลที่ใช้ในศิลปกรรมของทุกศาสนาในอินเดีย ตีความหมายว่าพระพุทธรูปเป็นผู้รองรับ
และค้ำจุนแกนของจักรวาล หรืออาจเป็นหลุมรองรับคันฉัตรอันเป็นเครื่องสูง โดยรอยพระพุทธรูปที่
มีฉัตรอยู่ตรงกลางนี้พบที่ประเทศศรีลังกาในโบราณสถานสมัยอนุราชปุระ แต่ฉัตรดังกล่าวเป็นภาพ
สลักนูนต่ำ มีฉัตรลอยตัวปักอยู่เหนือรอยพระพุทธรูปดังเช่นที่สระมรกต

นอกจากนี้ ธิดา สาระยา ยังให้ข้อสันนิษฐานเพิ่มเติมเกี่ยวกับรูปแบบทางศิลปะของ
รอยพระพุทธรูปดังกล่าวว่า “...แม้ว่ารูปแบบของรอยพระพุทธรูปที่สระมรกตจะเป็นรอย
พระบาทคู่ มีรูปธรรมจักรอยู่กลางฝ่าพระบาทเหมือนที่นาคราชุนิโกณฑะ อันเป็นแบบอย่างของศิลปะ
สมัยอมราวดี (ในอินเดีย-ผู้วิจัย) ก็ตาม ขณะเดียวกันก็อาจเป็นไปได้ว่าอิทธิพลของลังกาอาจปรากฏ
ตั้งแต่สมัยนี้ เพราะรูปแบบของรอยพระบาทที่สระมรกตคล้ายคลึงกับรอยพระบาทที่อนุราชปุระ
(ในศรีลังกา-ผู้วิจัย)...” (นันทนา ชุตินวงศ์, 2533: คำนำ)

จากข้อสันนิษฐานข้างต้น แสดงให้เห็นว่าคติการบูชารอยพระพุทธรูปในประเทศไทย
อาจสืบทอดมาจากพระพุทธรูปศาสนาในอินเดียหรือไม่ก็พระพุทธรูปศาสนาในศรีลังกา แต่ไม่ว่าจะ
อย่างไรรอยพระพุทธรูปดังกล่าวก็เป็นสิ่งยืนยันความเก่าแก่ของการนับถือพระพุทธรูปศาสนาในภูมิภาค
นี้ได้อย่างประจักษ์ อนึ่ง นันทนา ชุตินวงศ์ ยังได้ให้ข้อสังเกตไว้ในจดหมายที่เขียนถวาย ม.จ.สุภัทรดิศ
ดิศกุล (2529: 30) ว่ารอยพระพุทธรูปที่พบนั้น

...เป็นรอยประทับของฝ่าเท้า ไม่ใช่รอยเท้าที่นูนขึ้นเหมือนฝ่าเท้าคนดัง
พระบาทคู่อื่นๆ เชื่อว่าพระบาทที่สระมรกตนี้มิได้ทำขึ้นเพียงเพื่อเป็นสัญลักษณ์
แทนองค์พระพุทธรูปหรือแทนพระพุทธรูปเท่านั้น แต่ทำตามความเชื่อของผู้ที่ทำ

⁵ กากบาทที่อยู่เหนือหลุมเสา ธิดา สาระยา สันนิษฐานว่าถ้ามองในแง่ของการขยายตัวทางวัฒนธรรม
ความเชื่อ รอยกากบาทนั้นเหมือนกับเป็นการฆ่าอาถรรพณ์เพื่อทำลายล้างความศักดิ์สิทธิ์และความขลังดั้งเดิมที่
สัมพันธ์กับพุทธศาสนา แล้วจึงสถาปนาความเชื่อของศาสนาพราหมณ์-ฮินดูขึ้นมาใหม่ หลักฐานที่ยืนยันปรากฏการณ์
ดังกล่าวคือการพบศิลาจารึกอยู่ในกลุ่มโบราณสถานสระบัวลำซึ่งเป็นบริเวณเดียวกันกับกลุ่มโบราณสถานสระมรกต ดู
เพิ่มเติมใน ธิดา สาระยา, “สระมรกต: การสืบเนื่องและการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมของดงศรีมหาโพธิ์,” *เมือง
โบราณ* 12, 3(กรกฎาคม-กันยายน 2529): 49.

และให้ทำว่า พระพุทธองค์ได้เสด็จมาเอง ณ ดินแดนแห่งนี้ ได้ประทับยืนและ
ประทับรอยพระพุทธรบาทไว้เป็นอนุสรณ์แห่งการเสด็จมา และทิ้งไว้เป็นที่ระลึก
สำหรับบูชาแทนพระองค์หลังจากได้เสด็จเข้าสู่ปรินิพพานแล้ว

2.2.2 คติความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธรบาทในล้านนา

ล้านนาเป็นดินแดนที่มีอารยธรรมเก่าแก่อยู่ทางภาคเหนือของประเทศไทยคติ
การบูชารอยพระพุทธรบาทของวัฒนธรรมล้านนามีเอกลักษณ์ที่แตกต่างไปจากคติการบูชารอยพระ
พุทธรบาทในภูมิภาคอื่นๆ คือ การบูชาพระพุทธรบาท 4 รอย ดังที่นันทนา ชุตินวงศ์ (2533: 35) ได้ให้
คำอธิบายไว้ว่า

...ความบังคาลใจในการทำพระบาท 4 รอยนี้เชื่อว่าไม่ได้มาจากลังกา
เพราะในลังกาไม่เคยพบรอยพระบาทลักษณะนี้ และดูจะไม่นิยมในคติที่อ้างถึง
พระจริยวัตรของพระพุทธเจ้าศากยมนีว่าเป็นเพียงการกระทำซ้ำซ้อนย้อนรอย
อดีตที่ผ่านมาแล้ว การกระทำรอยพระบาทซ้อนกัน 4 รอยนี้ น่าจะเกิดขึ้นใน
ประเทศไทย ซึ่งมีตัวอย่างมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 21

แม้ว่าการสร้างพระพุทธรบาท 4 รอยจะเป็นลักษณะเฉพาะของล้านนาก่อนแพร่หลาย
ไปยังดินแดนอื่น แต่คติความเชื่อเรื่องพระพุทธรบาท 4 พระองค์ที่อุบัติแล้วในโลกยังคงเป็นความเชื่อที่
ไทยได้รับมาจากศรีลังกา ดังที่นันทนา ชุตินวงศ์ (2533: 66) ได้อ้างถึง “จารึกที่อัมพมวาระของพระเจ้า
วิชัยพาทูที่ 1 กล่าววว่า พระพุทธรบาทที่ล่องลับไปแล้วทั้ง 4 พระองค์ ได้ประทับรอยพระบาทไว้บนภูเข
สุมนภูฏ แต่ความเชื่อเรื่องนี้ดูจะไม่เป็นที่ยอมรับกันโดยแพร่หลาย”

การบูชาพระพุทธรบาท 4 รอยในล้านนามาจากคติว่า พระพุทธศาสนาประดิษฐาน
อย่างมั่นคงโดยพระพุทธรบาท 4 พระองค์ คือ พระกกุสันธสัมมาสัมพุทธเจ้า พระโกนาคมนสัมมา
สัมพุทธเจ้า พระกัสสปสัมมาสัมพุทธเจ้า และพระโคตมสัมมาสัมพุทธเจ้าหรือพระศรีศากยมนีซึ่งเป็น
พระพุทธรบาทในยุคของเรา นับตั้งแต่พระพุทธรบาทพระองค์แรกทรงอุบัติขึ้น พระพุทธรบาทองค์ต่อๆ มา
จะกระทำย้อนรอยพระพุทธรบาทในอดีต ดังนั้นเมื่อพระพุทธรบาทกกุสันโธทรงประทับรอยพระพุทธรบาท
ไว้ในโลก พระพุทธรบาทพระองค์อื่นๆ ก็จะทำรอยพระพุทธรบาทไว้ในตำแหน่งเดียวกัน

คติความเชื่อว่าการประทับรอยพระพุทธรบาทเป็นการกระทำย้อนรอยพระพุทธรบาท
ในอดีต ปรากฏอยู่ในวรรณคดีท้องถิ่นล้านนาเรื่องตำนานพระเจ้าเลียบโลก กล่าวถึงเมื่อครั้งที่
สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้ายังทรงประกาศพระธรรมคำสั่งสอนในดินแดนต่างๆ ตามตำนานเชื่อว่า
พระพุทธองค์เสด็จมาถึงดินแดนล้านนาเพื่อประดิษฐานพระพุทธศาสนาและได้กระทำย้อนรอยอดีต

พุทธเจ้าที่เคยเสด็จมาในดินแดนดังกล่าวด้วยการประทับรอยพระพุทธรูปบาท ดังปรากฏข้อความในตำนานพระเจ้าเลียบโลก วัดกุฎีคำ อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่⁶ ซึ่งจารขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2459 ความว่า

...คั้นพระพุทธเจ้ากล่าวเท่านั้นแล้ว ก็เล็งดูรอยตีนพระพุทธเจ้าทั้ง 3 อันล่วงแล้ว คือว่าพระพุทธเจ้ากฤษณะ พระโกนาคมนะ พระกัสสปะ มีในทีนั้น จึงแย้มใคร่หัวหันแล สารีบุตรเถรเจ้าหันแล้วจึงไหว้พระพุทธเจ้าว่า ภนเต ข้าแต่พระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าแย้มใคร่หัวเหตุใดชา พระพุทธเจ้ากล่าวว่า ดูราสารีบุตรฐานะที่นี้แม่นพระเจ้าทั้ง 3 ตน คือว่าพระพุทธเจ้ากฤษณะ พระโกนาคมนะ พระกัสสปะเจ้าก็มาไว้รอยพระบาทที่นี้ชู้ตน แม่นว่าพระเมตเตยยเจ้าก็จักมาไว้พระบาทที่นี้ จักย่อควบพระบาท 4 อันนี้หือเป็นอันหนึ่งอันเดียว ภายหน้ามีหันชะแล ว่าอันแล้วพระพุทธเจ้าลุกไปย่อพระบาทไว้เรียงกัน ปลายนิ้วตีนเพียงกัน มีสันหยุดหย่อนด้วยลำดับกัน...

เหตุที่พระพุทธรูปบาท 4 รอยมีขนาดลดหลั่นกันตามลำดับเนื่องจาก “รอยตีนพระเจ้ากฤษณะยาวได้วาปลาย 3 คอก รอยตีนพระโกนาคมนะยาวได้วาก รอยตีนพระเจ้ากัสสปะยาวได้วาปลายคอก 1 รอยตีนพระเจ้าโคตรมะยาวได้วาปลายคืบ 1” (พระเจ้าเลียบโลก วัดกุฎีคำ อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่, เอกสารไม่ตีพิมพ์เผยแพร่) ด้วยเหตุนี้จึงเห็นเป็นรอยพระพุทธรูปบาทซ้อนกันอยู่ 4 รอย

พระพุทธรูปบาท 4 รอยที่พบในภาคกลางของประเทศไทยนั้น เกือบทั้งหมดมีอายุอยู่ในสมัยรัตนโกสินทร์ หรือไม่มีประวัติว่าขนย้ายมาจากเมืองเหนือหรือทำเลียนแบบรอยพระบาทในเมืองเหนือ (นันทนา ชุติวังศ์, 2533: 38)

2.2.3 คติความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธรูปบาทสมัยสุโขทัย

พระพุทธศาสนานิกายเถรวาทลัทธิลังกาวงศ์ประดิษฐานเป็นศาสนาหลักของสุโขทัย ตั้งแต่ช่วงต้นของการสถาปนาอาณาจักร พ่อขุนรามคำแหงมหาราช (พ.ศ. 1822-1841) ทรงเป็นองค์อัครศาสนูปถัมภ์สำคัญที่นำพระพุทธศาสนาจากนครศรีธรรมราชซึ่งเป็นต้นแบบพระพุทธศาสนา ลัทธิลังกาวงศ์เข้ามาเผยแผ่ในสุโขทัย (วงเดือน นาราสาจจ์ และ ชมพูนุช นาคีรักษ์, 2551: 117-119)

ในสมัยพระมหาธรรมราชาที่ 1 ลีไท (พ.ศ. 1890-1911) เป็นช่วงที่สุโขทัยกำลังเผชิญกับการขยายอำนาจของอาณาจักรล้านนาทางตอนเหนือและอาณาจักรอยุธยาทางตอนใต้ ดังนั้นพระมหาธรรมราชาลีไทจึงดำเนินนโยบายให้สุโขทัยเป็นศูนย์กลางพระพุทธศาสนา ลัทธิลังกาวงศ์ ทั้งนี้

⁶ ตำนานพระเจ้าเลียบโลกฉบับที่ใช้ในงานวิจัยนี้ ต้นฉบับเป็นตัวเมือง สันนิษฐานว่าผู้แต่งอาจเป็นชาวไทลื้อเพราะมีคำไทลื้อปะปนอยู่มาก ผู้วิจัยได้รับฉบับปริวรรตภาษาไทยด้วยความอนุเคราะห์ของศาสตราจารย์พิเศษ ดร. ประคอง นิมมานเหมินท์

เพื่อลดแรงกดดันทางการเมืองจากภายนอกและสร้างความมั่นคงภายในราชอาณาจักร ด้วยเหตุนี้จึงทรงฟื้นฟูศิลปกรรมเนื่องในพระพุทธศาสนามากมาย ที่สำคัญคือการประดิษฐานรอยพระพุทธรูปบาท (สุธนา เกตุอร่าม, 2523: 39-41)

จารึกสมัยสุโขทัยที่กล่าวถึงการประดิษฐานรอยพระพุทธรูปบาท ได้แก่ ศิลาจารึกนครชุม (จารึกหลักที่ 3) และศิลาจารึกเขาสุมณภูฏ (จารึกหลักที่ 8) เป็นจารึกในสมัยพระมหาธรรมราชาที่ 1 ลีไท่ ทั้ง 2 หลัก ศิลาจารึกนครชุมด้านที่ 2 บรรทัดที่ 51-58 ปรากฏข้อความที่พอสรุปได้ว่าพระมหาธรรมราชาที่ 1 ลีไท่ ให้ไปพิมพ์รอยพระบาทบนยอดเขาสุมณภูฏจากเกาะลังกา แล้วจึงนำมาสร้างรอยพระพุทธรูปบาทจำลองเพื่อประดิษฐานไว้ในสถานที่สำคัญ 4 แห่งคือ เมืองสุโขทัย เมืองศรีสัชนาลัย เมืองบางพาน และเมืองปากพระบาง ส่วนศิลาจารึกเขาสุมณภูฏกล่าวถึงเฉพาะการประดิษฐานรอยพระพุทธรูปบาทบนยอดเขาในเมืองสุโขทัย ปรากฏข้อความบนด้านที่ 1 บรรทัดที่ 1-9 ความว่า

...อันเขานี้ชื่อสมณภูฏบรรพต...เรียกชื่อดังอัน เพื่อไปพิมพ์เอารอยตีนพระพุทธรูปเจ้าเรา อันเหยียบเหนือจอมเขาสุมณภูฏบรรพต...ในลังกาทวีปมาประดิษฐานไว้เหนือจอมเขานี้ แล้วให้คนทั้งหลายได้เห็นรอยฝ่าตีนพระพุทธรูปเป็นเจ้าเรา นี้ มีลายอันได้รอยแปดสี่สอง ให้ฝูงเทพดาและ...ทั้งหลายได้ไหว้บูชา...

(กรมศิลปากร, 2527: 84)

นอกจากนี้จารึกยังกล่าวถึงอันสงส์ของการบูชารอยพระพุทธรูปบาทว่า “...ผู้ใดได้ขึ้นบนรอยฝ่าตีนพระพุทธรูปเจ้าเราถึงเหนือจอมเขาสุมณภูฏบรรพตนี้ด้วยใจอันศรัทธา อันว่าสมบัติทั้งสามอันนี้...จักได้แลมืออย่าเลย...” (กรมศิลปากร, 2527: 84-85) “สมบัติทั้งสาม” ในที่นี้สันนิษฐานว่าหมายถึง มนุษย์สมบัติ สวรรค์สมบัติ และนิพพานสมบัติ เพราะปรากฏคำว่า เสวยสมบัติ จักรพรรดิราช และเศรษฐี อยู่ในจารึก จารึกด้านที่ 2 ในบรรทัดที่ 1-29 กล่าวถึงการแห่รอยพระพุทธรูปบาทขึ้นเขาสุมณภูฏในเมืองสุโขทัย แสดงให้เห็นความศรัทธาอย่างสูงที่ชาวสุโขทัยมีต่อรอยพระพุทธรูปบาท ความว่า

...ดับหนทางแต่เมืองสุโขทัยมาถึงจอมเขานี้งามหนักหนาแก่กมสองขอกหนทาง ย่อมตั้งกลปพฤกษไสร่มยวลดอกไม้ตามใต้เทียนประทีป เผาธูปหอมตระหลบทุกแห่ง ปลูกรถงปลูกาททั้งสองปลากหนทาง ย่อมเรียงชั้นหมากชั้นพลูบูชาพิมพ์ละบำเต้นเล่นทุกฉัน...ด้วยเสียงอันสาธุการบูชาอีกดุริยาพาทย์พิณฆ้องกลองเสียงดังสิพอดดินจักหล่มอันไซ้ ศักราช 1281 ปีกุนเมื่อพระศรีบาทลักษณะขึ้นประดิษฐานไว้ในเขาสุมณภูฏบรรพตนั้น

(กรมศิลปากร, 2527: 87)

จารึกด้านที่ 3 กล่าวถึงการปราบหัวเมืองต่างๆ ของพระมหาธรรมราชาที่ 1 ลีไทและจารึกด้านที่ 4 กล่าวถึงการเสด็จไปมัสการรอยพระพุทธบาทบนเขาสุมนกูฏพร้อมกับประชาชนจากเมืองต่างๆ ที่เป็นเมืองขึ้นของสุโขทัย รวมถึงการโปรดเกล้าฯ ให้จารึกศิลาประจํารอยพระพุทธบาทตั้งปรากฏข้อความในบรรทัดที่ 1-21 ว่า

...ย่อมนำคนทั้งหลายกระทำบุญกรรมบ่ขาดสักเมื่อ อยู่ในสองแควได้เจ็ด
ข้าวจึงนำพลมา มีทั้งชาวสรวลสองแควปากยม พระบาง ชากังราว สุพรรณภาว
นครพระชุม เบื้องไ...เมืองพาน เมือง...เมืองราด เมืองสะค้ำเมืองลุมบาจาย เป็น
บริพาน จึงขึ้นมานบพระบาทลักษณะอันตนหากประดิษฐานแต่ก่อนเหนือจอมเขา
สุมนกูฏ จึงจารจารึกอันนี้ไว้อีกโสด

(กรมศิลปากร, 2527: 91)

การจำลอง “ศรีบาทลัญจน” จากเขาสุมนกูฏในลังกาทวิปไปประดิษฐานยังสถานที่ต่างๆ ทั้งในเกาะลังกาและในดินแดนที่ห่างไกลออกไปอย่างสุโขทัยนั้นเป็นไป “...เพื่อถ่ายทอดสวัสดิมงคลที่พระพุทธเจ้าได้เคยประทับไว้ ณ ภูเขานั้น (สุมนกูฏ-ผู้วิจัย) ให้กับสถานที่อื่นๆ ทั่วเกาะลังกาและอาณาจักรใหม่ที่ยอมรับพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติ” (นันทนา ชุตินวงศ์, 2533: 30) นอกจากนี้ สุธนา เกตุอร่าม (2529: 42) ยังแสดงความคิดเห็นเพิ่มเติมว่า การไป “พิมพ์” เอรอยพระพุทธบาทจากเขาสุมนกูฏในลังกาทวิปมานั้น ทำให้รอยพระพุทธบาทในสุโขทัยมีลักษณะอันใกล้ชิดกับของเดิมยิ่งกว่าการทำจำลองขึ้นมาเอง ดังนั้นจะจัดว่ารอยพระพุทธบาทที่สุโขทัยเป็นอุเทสิกเจดีย์ก็จะห่างไกลความจริงไป แต่ถ้าจะจัดเป็นบริโศกเจดีย์ก็จะผิดความจริงไปอีก เพราะพระพุทธองค์มิได้เสด็จมาด้วยพระองค์เอง ประเด็นนี้ผู้วิจัยเห็นว่าอาจใช้คำนิยามของนันทนา ชุตินวงศ์ (2533:10) ว่า “บริโศกเจดีย์โดยสมมติ” กล่าวคือ แม้จะทำเลียนแบบ แต่ก็มีเจตนาที่จะให้เป็นรอยพระพุทธบาทอันแท้จริง

กล่าวได้ว่าการประดิษฐานรอยพระพุทธบาทในอาณาจักรสุโขทัย แสดงให้เห็นความสืบเนื่องของคติการบูชารอยพระพุทธบาทจากอารยธรรมเก่าแก่ในอดีตคือทวารวดี คติความเชื่อดังกล่าวได้รับการสืบทอดเรื่อยมาจนถึงสมัยอยุธยา ซึ่งเป็นยุคที่การบูชารอยพระพุทธบาทเข้มข้นกว่ายุคก่อน

2.2.4 คติความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยา

อาณาจักรอยุธยายังคงสืบทอดคติการบูชารอยพระพุทธบาทที่จำลองมาจากเขาสุมนกูฏในลังกาทวิปเช่นเดียวกับอาณาจักรสุโขทัย ดังปรากฏหลักฐานอยู่ใน**ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาค 1** กล่าวถึงการสร้างพระบาทศิลาคู่ไว้ ณ เมืองชัยนาท เมื่อปีมะแม พ.ศ.1970 ในรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 หรือเจ้าสามพระยา (พ.ศ.1967-1991) สมัยอยุธยาตอนต้น ความว่า

...ให้ดำเนินการสลัก รอยพระบาททั้งคู่ของสมเด็จพระกวิสวรรสุต
 สัมมาสัมพุทธเจ้า เพียบพร้อมด้วยบรมมงคล 108 แฝไปเต็มจักรอันวิจิตรต่างๆ
 เป็นที่ชื่นชูใจยิ่งนัก เช่นเดียวกับขนาดรัตนบทเจดีย์ที่พระบรมไตรโลกนาถ
 ศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงให้ปรากฏบนยอดเขาสุมนตกุฎอันประเสริฐ
 เป็นมณฑลแก้วของลังกาทวีป ที่ให้เกิดอภิมรณแห่งใจบนแผ่นศิลากว้างใหญ่นี้ อัน
 พระมหาเถระวิหังวงศ์ผู้เข้าใจในการจิตรกรรมเป็นอย่างดี นำมาจากเมืองสุโขทัย
 โดยพระราชานุเคราะห์แห่งพระมหาธรรมราชาผู้พระชนกแห่งพระบรมบาลธรรม
 ราชนรบดี⁷ รอยพระพุทธรูปคณาบาทอันประดับด้วยจักร สมบูรณ์ด้วยรูปสวัสดิมงคล
 เป็นที่เจริญตาเจริญใจนี้ อันพระสิริสุเมธังกรสังฆนายก องค์ประธานสงฆ์
 อำนวยการสลัก โดยพระราชานุเคราะห์แห่งพระธีรราชธรรมราชาเจ้า เพื่อให้เกิด
 ประโยชน์แก่ผู้แสวงคุณงามความดีในพระพุทธศาสนาของพระพุทธเจ้าผู้เป็นที่พึ่ง
 ของโลก ด้วยเดชการบุญนี้ ขอให้บรรดาผู้มีชีวิตจงประสบความสุข ขอให้ผู้รักษา
 แผ่นดินปลูกเลี้ยงรักษาแผ่นดินจงทั่วถึงโดยคุณธรรมเทอญ⁸

(สำนักนายกรัฐมนตรี, 2510: 27)

ข้อความในจดหมายเหตุดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าการบูรณรอยพระพุทธรูปได้
 สืบเนื่องมาถึงสมัยอยุธยาตอนต้น กล่าวคือยังมีการจำลองรอยพระพุทธรูปจากเขาสุมนตกุฎ แต่
 หลังจากการสร้างพระบาทศิลาคู่ที่เมืองชัยนาทแล้ว ก็ไม่พบหลักฐานเกี่ยวกับการสร้างและบูรณ
 รอยพระพุทธรูปที่ระบุว่าจำลองมาจากเขาสุมนตกุฎอีก จนกระทั่งมีการค้นพบรอยพระพุทธรูปที่เมือง
 สระบุรี ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม (พ.ศ. 2153-2171) สมัยอยุธยาตอนกลาง รอยพระพุทธรูป
 ดังกล่าวเชื่อว่าเป็นแห่งเดียวกับรอยพระพุทธรูปแห่งเขาสวรรณบรรพต 1 ใน 5 รอยพระพุทธรูป
 “อันแท้จริง” ที่เกิดจากการประทับของพระพุทธองค์โดยตรง

มูลเหตุแห่งการค้นพบรอยพระพุทธรูปบนเขาสวรรณบรรพต ตามข้อความที่
 ปรากฏใน**อธิบายเรื่องพระบาท** พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (กรมศิลปากร,
 2511: 24) กล่าวว่า มีคณะสงฆ์ไทยเดินทางจากกรุงศรีอยุธยาไปยังเกาะลังกาเพื่อบูรณรอยพระพุทธรูป
 บนยอดเขาสุมนตกุฎ เป็นเหตุให้พระสงฆ์ลังกาทักว่าเหตุใดจึงไม่ไปสักการะรอยพระพุทธรูปบนยอด
 เขาสวรรณบรรพตที่อยู่ในกรุงศรีอยุธยา เมื่อพระสงฆ์ไทยนำเรื่องขึ้นกราบทูลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม
 จึงมีรับสั่งให้ค้นหารอยพระพุทธรูปดังกล่าวทั่วราชอาณาจักรในที่สุดก็มิผู้ค้นพบรอยพระพุทธรูปที่
 เมืองสระบุรี ดังปรากฏความใน **พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2** ว่า

⁷ พระมหาธรรมราชาผู้พระชนก หมายถึง สมเด็จพระอินทราชาหรือเจ้านครอินทร์ (พ.ศ. 1952-1967)
 ส่วนพระบรมบาลธรรมราชนรบดี หมายถึง สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 หรือเจ้าสามพระยา ผู้เป็นพระราชโอรส

⁸ จดหมายเหตุนี้แปลมาจากจารึกภาษาเขมร

ศักราช 968 ปีมะเมีย อัฐศก ทรงพระกรุณาให้พุนดินหน้าพระวิหาร
 แกลบไว้เป็นที่สำหรับถวายพระเพลิง ในปีนั้นเมืองสระบุรีบอกมาว่า พราณบุญพบ
 รอยเท้าอันใหญ่บนไหล่เขาเห็นประหลาด สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวดีพระทัย เสด็จ
 ด้วยพระที่นั่งเรือชัยพยุหบาตรา พร้อมด้วยเรือเท้าพระยาสามนตราฯ ดาซดาโดย
 ชลมารคนทีธาร ประทับท่าเรือ รุ่งขึ้นเสด็จทรงพระที่นั่งสุวรรณปฤษาฎงค์ พร้อม
 ด้วยคเชนทเสนางคนิกรเป็นอันมาก ครั้งนั้นยังมีได้มีทางสถลมารค พราณบุญ
 เป็นมัคคุเทศก์นำลัดตัดตงไปถึงเชิงเขา สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสทอดพระเนตร
 เห็นแท่นเป็นรอยพระบรมพุทบาท มีลายลักษณ์กรงจักรประกอบด้วยอัญมณีรัตน
 มหามงคลร้อยแปดประการ สมด้วยพระบาลี แล้วตอกกับเมืองลังกาบอกเข้ามาว่า
 กรุงศรีอยุธยา มีรอยพระพุทบาทอยู่เหนือยอดเขาสุวรรณบรรพต ก็ทรงพระโสมนัส
 ปรีดาปราโมทย์ ถวายทักษ์เหนือพระอุตมางคศิโรตม์ด้วยเบญจางคประดิษฐ์เป็น
 หลายครา กระทำสักการบูชาด้วยรูปเทียนคันธธสงจะนับมิได้ ทั้งทำพระยาเสนาบดี
 กระวีราชนักปราชญ์บัณฑิตยชาติทั้งหลาย ก็ถวายวันทนประณามน้อมเกล้าด้วย
 เบญจางคประดิษฐ์ ต่างคนมีจิตโสมนัสปราโมทย์ยิ่งนักกระทำสักการบูชา...

(กรมศิลปากร, 2548ช: 2)

ความศรัทธาที่สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมทรงมีต่อพระพุทบาทสระบุรี ทำให้เกิดการ
 สถาปนา “วัดพระพุทบาท” การสร้าง “มณฑปพระพุทบาท” และประเพณี “ไปพระบาท” ซึ่งเป็น
 ประเพณีที่พุทธศาสนิกชนจะเดินทางไปนมัสการรอยพระพุทบาทกลางเดือน 3 เป็นประจำทุกปี
 สำหรับราชสำนักประเพณีดังกล่าวถือเป็น “โบราณราชประเพณี” ที่พระมหากษัตริย์ทรงถือปฏิบัติ
 สืบต่อกันมาแทบทุกพระองค์ นอกจากนี้ยังเกิดการสร้างสรรค์งานศิลปกรรมที่ได้รับแรงบันดาลใจมา
 จากพระพุทบาทสระบุรี ไม่ว่าจะเป็นจิตรกรรมภาพเล่าเรื่องราวพระพุทบาทซึ่งเกิดขึ้นเป็นครั้งแรก
 บนฝาผนังด้านทิศตะวันออก ตำหนักสมเด็จพระพุทโฆษาจารย์ วัดพุทธไสวรรรย์ จังหวัด
 พระนครศรีอยุธยา จิตรกรรมฝาผนังภายในอุโบสถวัดเกาะแก้วสุทธารามและงานประติมากรรมปูนปั้น
 ประดับผนังวัดไผ่ล้อม จังหวัดเพชรบุรี ตลอดจนการสร้างสรรค์วรรณคดีเกี่ยวกับพระพุทบาทสระบุรี
 เรื่อง**บุญโณวาทคำฉันท์** ของพระมหานาควัดท่าทรายที่กล่าวถึงตำนานรอยพระพุทบาทและ
 พรรณนาภาพประเพณี “ไปพระบาท” ของราชสำนักในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศโดยละเอียด
 จึงกล่าวได้ว่าความศรัทธาที่พุทธศาสนิกชนมีต่อพระพุทบาทสระบุรี ก่อให้เกิดปรากฏการณ์ทาง
 สังคมวัฒนธรรมหลากหลายด้าน

เมื่อกรุงศรีอยุธยาได้ครอบครองรอยพระพุทบาทที่เชื่อกันว่าเป็น “ของจริง” เป็น
 เหตุให้พระพุทบาทสระบุรีหรือรอยพระพุทบาทแห่งเขาสุวรรณบรรพตเข้ามามีความสำคัญแทนที่
 รอยพระพุทบาทจำลองจากเขาสุมณภูทันทน์ เห็นได้จากการจำลองรอยพระพุทบาทสระบุรีไป
 ประดิษฐานยังสถานที่สำคัญภายในราชอาณาจักร ดังปรากฏหลักฐานใน**ประชุมจดหมายเหตุสมัย
 อยุธยา ภาค 1** กล่าวถึงการจำลองพระพุทบาทสระบุรีไปประดิษฐานไว้ ณ วัดจุฬามณี เมือง
 พิษณุโลก เมื่อปีวอก พ.ศ. 2223 รัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ (พ.ศ. 2199–2231) ความว่า

...พุทธศักราชได้ 2222 ปี ปลาย 10 เดือน ห้าวัน วอกโทศก รุ่งแล้วห้าโมง หลวงสิทธิมหาดเล็กรับพระราชโองการ แลหมื่นราชสังฆการีรับหมายรับผ้าพระราชทาน ให้พระครูธรรมไตรโลกนารถราชมนูสีลวิสุทธาจารย์ อธิการ ฌ อารามจุลามาณี ทาบรอยพระพุทธบาท ด้วยพระเดชสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารธรรมิกราชาธิราชเจ้าผู้ประเสริฐในภพ มีพระราชโองการตรัสให้อนุญาตให้ประดิษฐานไว้ ณ อารามวัดจุลามาณี เป็นที่นมัสการแต่สมณะพราหมณาจารย์ และประชาราษฎร์อันมิได้มานมัสการพระพุทธบาท แลจึงพระราชทานแผ่นศิลาควรร(ฤทุณา)พระพุทธบาท แลแผ่นศิลาแผ่นหนึ่งให้ลงจากพระราชวงษาวดารแลพระราชตำรา แลกลัปนาข้าพระพุทธบาทอันประจุพระเกศา แลเป็นข้าพระพุทธบาท ลุศักราช 1043 ปีรกาตรีณิศกวันสุกร ขึ้นหนึ่งค่ำยามศุกร 10 ขึ้น ถกษ 21 รับพระพุทธบาทประดิษฐานไว้ในมณฑป...

(สำนักนายกรัชมุนตรี, 2510: 32)

การจำลองรอยพระพุทธบาทสระบุรีไปประดิษฐานไว้ ณ เมืองพิษณุโลก ซึ่งเป็นหัวเมืองฝ่ายเหนือที่มีบทบาทอย่างยิ่งต่อการเมืองการปกครองของกรุงศรีอยุธยา นอกจากจะแสดงให้เห็นความสำคัญของรอยพระพุทธบาทสระบุรีที่เข้ามาแทนที่รอยพระพุทธบาทจำลองจากเขาสุมนภูฏได้อย่างชัดเจนแล้ว ในด้านการเมืองการปกครอง นันทนา ชุตินวงศ์ (2533: 37) ได้แสดงความคิดเห็นว่าการจำลองพระพุทธบาทสระบุรีไปไว้ที่เมืองพิษณุโลกนั้น “...คงจะเพื่อให้เป็นเครื่องหมายประกาศแสนยานุภาพทั้งทางการเมืองและทางธรรมเหนือหัวเมืองฝ่ายเหนือ”

รอยพระพุทธบาทแห่งเขาสุวรรณบรรพตหรือพระพุทธบาทสระบุรี ทำให้อาณาจักรอยุธยากลายเป็นดินแดนที่มีความสำคัญทางพระพุทธศาสนาไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าศรีลังกา ในเวลาต่อมาเมื่อพระพุทธศาสนาในศรีลังกาเสื่อมลง กรุงศรีอยุธยาได้แสดงบทบาทในฐานะดินแดนที่มีความมั่นคงทางพระพุทธศาสนา ด้วยการส่งคณะสงฆ์ไปฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในศรีลังกาโดยประดิษฐานพระพุทธรูปปางนาคปรกที่นั่น ดังปรากฏหลักฐานในจดหมายเหตุระยะทางพระอุบลีไปลังกาทวีปจากหนังสือประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาค 1 กล่าวว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (พ.ศ. 2275-2301) มีรับสั่งให้ส่งพระอุบลี พระอรียมณี กับคณะสงฆ์ไทยและทูตานุทูต อัญเชิญพระมณฑปพระพุทธรูป หีบพระธรรม พระราชสาสน์ และเครื่องมงคลบรรณาการไปถวายพระเจ้ากัริติศรีราชสิงหะ (พ.ศ. 2290-2323) กษัตริย์ศรีลังกา (สำนักนายกรัชมุนตรี, 2510: 72) ในเครื่องบรรณาการเหล่านั้นมีภาพพระบฏรอยพระพุทธบาทอันประกอบไปด้วยลายมงคล 108 ประการรวมอยู่ด้วย ภาพพระบฏดังกล่าวเป็นภาพสมมติของพระพุทธบาทสระบุรีนั่นเอง (นันทนา ชุตินวงศ์, 2533: 37)

การส่งคณะสงฆ์และทูตานุทูตไปศรีลังกาในครั้งนั้น แสดงให้เห็นความสำคัญของกรุงศรีอยุธยาในฐานะอาณาจักรที่มีความมั่นคงทางพระพุทธศาสนา นอกจากจะเป็นดินแดนที่ได้ครอบครองรอยพระพุทธบาทอันเกิดจากการประทับของพระพุทธองค์โดยตรงแล้ว ยังมีศักยภาพในการช่วยฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในลังกาทวีป ซึ่งครั้งหนึ่งเคยเป็นดินแดนที่พระพุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์เจริญรุ่งเรืองและมีอิทธิพลต่อการนับถือพระพุทธศาสนาในอารยธรรมไทยมากที่สุด

สมัยธนบุรียังคงสืบทอดคติความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธรูปมาจากกรุงศรีอยุธยา ปรากฏหลักฐานในสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรีที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดเกล้าฯ ให้ช่างเขียนขึ้นเพื่อรักษาและถ่ายทอดองค์ความรู้เรื่องไตรภูมิ เนื้อหาในสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรีคล้ายคลึงกับสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา แม้จะแตกต่างกันในรายละเอียด กระนั้นสมุดภาพไตรภูมิทั้ง 2 สมัย ล้วนปรากฏภาพวาดแผนที่โบราณซึ่งแสดงที่ตั้งของเมืองที่ประดิษฐานพระธาตุเจดีย์และรอยพระพุทธรูปสำคัญ แสดงให้เห็นว่าคติความเชื่อเรื่องพระพุทธรูปแพร่หลายและได้รับการสืบทอดอยู่ในอารยธรรมไทย พม่า ศรีลังกา เป็นต้น

อนึ่ง เนื่องจากสมัยธนบุรีมีช่วงระยะเวลาไม่นานนัก พระมหากษัตริย์ทรงติดพระราชกรณียกิจสำคัญด้านการศึกสงคราม ทำให้พระพุทธรูปพระบรมรูปพระพุทธรูปที่ประดิษฐานมาตั้งแต่ช่วงพม่าล้อมกรุงศรีอยุธยา นอกจากนี้ “พวกจีนคลองสวนพลูคบคิดกันขึ้นไปเอาเพลิงจุดเผาพระมณฑปเดิมเสีย เอาเครื่องประดับที่เป็นเงินทองไปสิ้น แลครั้งแผ่นดินเจ้ากรุงธนบุรีให้ขึ้นไปทำ ก็ทำแต่หลังคามุงกระเบื้องกันพระพุทธรูปไว้กลาง ยังหาได้สร้างพระมณฑปขึ้นดังเก่าไม่” (ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2552: 109) ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจึงมิได้กล่าวถึงคติความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธรูปในสมัยกรุงธนบุรีแยกไว้เป็นหัวข้อเฉพาะ

2.2.5 คติความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธรูปสมัยรัตนโกสินทร์

คติความเชื่อเรื่องการบูชารอยพระพุทธรูปโดยเฉพาะพระพุทธรูปพระบรมรูป ยังคงได้รับการสืบทอดมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ แม้ว่าการสถาปนาราชธานีใหม่จะทำให้เกิดวัดสำคัญและเจดีย์สถานอื่นๆ ขึ้นมากมาย กระนั้นการ “ไปพระบาท” ก็ยังคงได้รับความนิยมทั้งในหมู่ราษฎรและราชสำนัก อย่างไรก็ตามด้วยสภาพสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป เป็นเหตุให้ความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันพระมหากษัตริย์กับพระพุทธรูปพระบรมรูปมิได้แนบแน่นดังเช่นที่เคยเป็นมาในสมัยอยุธยา การเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการรอยพระพุทธรูปซึ่งถือเป็น “โบราณราชประเพณี” เริ่มคลี่คลายลง ดังจะเห็นว่าพระมหากษัตริย์สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ทั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช (รัชกาลที่ 1) พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (รัชกาลที่ 2) และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) มิได้เสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธรูปพระบรมรูปแต่อย่างใด โดยเฉพาะพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแสดงออกอย่างชัดเจนว่าไม่ทรงเลื่อมใสพระพุทธรูปพระบรมรูปดังมีพระราชดำรัสว่า

...พระพุทธรูปเจ้าได้ประธานพระธรรมเทศนาในหัตถิโทปมสูตร สยุดตนิยามหาวรรค (ในพระไตรปิฎก ฉบับพิมพ์ในรัชกาลที่ 5 หน้า 54) ว่าขนาดรอยเท้าสัตว์ทั้งหลายย่อมอยู่ในรอยเท้าช้างฉันทใด เหมือนกับธรรมทั้งหลายก็ย่อมอยู่ในอุปมาธรรมดังนี้ ถ้าพระพุทธรูปได้ทรงเหยียบรอยพระพุทธรูปไว้จริงไซ้ ก็จะทรงอุปมาว่า รอยเท้าสัตว์ทั้งหลายย่อมอยู่ในรอยเท้าตถาคต เพราะ

รอยพระพุทธรูปใหญ่โตกว่า 2 เท่ารอยเท่าช้าง...

(กรมศิลปากร, 2511: 30)

เช่นเดียวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว(รัชกาลที่ 4) ที่ทรงเห็นว่าพระพุทธรูปพระบรมรูปเป็นเพียง “อุเทสิกเจดีย์” หรือสิ่งที่ทำจำลองขึ้นเท่านั้น มิใช่รอยพระพุทธรูปอันแท้จริงดังเช่นที่พระมหากษัตริย์สมัยอยุธยาทรงเลื่อมใสศรัทธา

...ข้อเท็จจริงในเรื่องตำนานพระพุทธรูปจะเป็นอย่างไรก็ตาม พระพุทธรูปก็ได้รับความรับรองเลื่อมใสนับถือเป็นมหาเจดีย์สถานจากมหาชนมาอย่างต่อเนื่องตั้งแต่โบราณกาลมาแล้ว ถึงแม้จะเป็นเพียงอุเทสิกเจดีย์ก็ควรที่จะทำนุบำรุงไว้เป็นของคู่บ้านคู่เมือง...

(กรมศิลปากร, 2511: 30)

แม้ข้อความข้างต้นจะแสดงให้เห็นว่าความศรัทธาที่สถาบันสูงสุดมีต่อพระพุทธรูปพระบรมรูปในฐานะ “บริโศกเจดีย์” หรือรอยพระพุทธรูปอันแท้จริง ได้เปลี่ยนแปลงมาเป็น “อุเทสิกเจดีย์” หรือสิ่งที่จำลองขึ้นเพื่อเป็นสัญลักษณ์แทนพระพุทธรูป กระนั้นหลักฐานการอุปถัมภ์วัดพระพุทธรูปที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารประจำรัชกาลสมัยรัตนโกสินทร์ ก็ยังชี้ว่าพระมหากษัตริย์ทรงตระหนักถึงความสำคัญของรอยพระพุทธรูปดังกล่าวในฐานะ “มหาเจดีย์สถาน” ที่บรรพชัตริย์และประชาชนเคารพสักการะมาช้านาน ดังนั้นการอุปถัมภ์วัดพระพุทธรูปจึงยังคงเป็น “พระราชกรณียกิจ” สำคัญของพระมหากษัตริย์ทุกพระองค์

ที่น่าสนใจคือพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการชั้นสูงในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น กลายเป็นกลุ่มคนที่มีบทบาทอย่างมากในการทำนุบำรุงพระพุทธรูปพระบรมรูป คนกลุ่มนี้มักเป็นผู้รับอาสาดำเนินการปฏิสังขรณ์วัดพระพุทธรูปตามพระราชประสงค์ หรืออุทิศทรัพย์สินและแรงกายถวายเป็นพุทธบูชา เช่น สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท กรมพระราชวังบวรสถานมงคลหรือวังหน้าในรัชกาลที่ 1 ได้รับพระบรมราชโองการให้เป็นแม่กองยกยอดมณฑลพระพุทธรูปกรมพระราชวังบวรฯ ทรงมีพระราชศรัทธายกตัวลายของเครื่องบนพระมณฑลพะเนื่อพระอังสาไปตามระยะทางจนถึงเขาพระพุทธรูป (กรมศิลปากร, 2548ข: 266) กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ วังหน้าในรัชกาลที่ 3 ทรงเลื่อมใสพระพุทธรูปมาก เมื่อเสด็จกลับจากปราบขบถเวียงจันทน์ ทรงอุทิศเครื่องสูงที่แห่เสด็จในการสงครามคราวนั้นไว้เป็นพุทธบูชา (กรมศิลปากร, 2511: 30) ในสมัยรัชกาลที่ 4 ขุนนางตระกูลบุณนาคถือเป็นกำลังสำคัญในการบูรณะโบราณวัตถุสถานภายในวัดพระพุทธรูป

จึงกล่าวได้ว่า แม้ความศรัทธาพระพุทธรูปพระบรมรูปในฐานะ “บริโศกเจดีย์” ของพระมหากษัตริย์จะเริ่มคลี่คลายลง ในขณะที่การ “ไปพระบาท” ก็มีได้เป็น “พระราชนิยม” ดังเช่น

ในอดีต กระนั้นความเชื่อถือศรัทธาในพระพุทธบาทสระบุรีตลอดจนประเพณี “ไปพระบาท” ก็ยังคงได้รับการรักษาสืบทอดไว้อย่างเหนียวแน่นโดยเจ้านาย ขุนนางข้าราชการ และราษฎรทั่วไป โดยเฉพาะในหมู่ราษฎรนั้น ความศรัทธาที่มีต่อพระพุทธบาทสระบุรีและความนิยมประเพณี “ไปพระบาท” ยังมีอยู่ไม่เสื่อมคลาย ดังจะเห็นได้ชัดเจนจากเหตุการณ์ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ความนิยมที่ราษฎรมีต่อประเพณี “ไปพระบาท” เป็นเหตุให้วัดอัมรินทรารามในกรุงเทพมหานครจัดงาน “ไหว้พระบาท” เลียนแบบวัดพระพุทธบาทสระบุรี โดยสมมติให้ศาสนวัตถุสถานในวัดอัมรินทรารามเป็นสิ่งเดียวกับที่ราษฎรจะได้พบเห็นเมื่อเดินทางไปพระพุทธบาทสระบุรี เทศกาลไหว้พระบาทที่วัดอัมรินทรารามได้รับความนิยมจากประชาชนอย่างล้นหลาม จนวัดอื่นๆ ในกรุงเทพมหานคร เช่น วัดจักรวรรดิราชาวาส วัดราชนัดดา วัดราชคฤห์ วรวิหาร เป็นต้น จัดงานไหว้พระบาทขึ้นบ้าง ปรากฏการณ์ดังกล่าวแสดงให้เห็นความศรัทธาในพระพุทธบาทสระบุรีได้เป็นอย่างดี

อนึ่ง นอกจากการบูชาพระพุทธบาทสระบุรีแล้ว ในสมัยรัตนโกสินทร์ยังคงมีการสร้างและบูชารอยพระพุทธบาทในวัดอื่นๆ เช่นเดียวกับที่เคยเป็นมาในสมัยอยุธยา อย่างไรก็ตาม รอยพระพุทธบาทที่สร้างขึ้นในยุคนี้จะให้ความสำคัญกับการแสดงออกทางศิลปะมากกว่าเรื่องความเป็น “อุเทสิกเจดีย์” (จำลองขึ้น) หรือ “บริโภคเจดีย์” (รอยประทับจริง) โดยเฉพาะการให้ความสำคัญกับการวางลายมงคล 108 ประการ⁹ ลงในรอยพระพุทธบาทซึ่งนันทนา ชุตินวงศ์ (2533: 57) อธิบายว่า

รูปพระบาทและรอยพระบาทสมัยรัตนโกสินทร์ นิยมบรรจุสัญลักษณ์ของมงคล 108 ลงในตารางดั่งที่ทำกันมาแล้วในสมัยสุโขทัยและอยุธยา วงกลมกลางฝ่าพระบาทที่เคยเป็นธรรมจักรไม่มีสัญลักษณ์แทรกในวง และมักจะกลายเป็นรูปดอกบัวบานอันเป็นสัญลักษณ์ของโลก ตัวอย่างที่สำคัญคือฝ่าพระบาทพระพุทธไสยาสน์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3...

2.3 คติความเชื่อเรื่องพระพุทธบาทสระบุรี

ตามคติความเชื่อของศรีลังกา พระพุทธเจ้าทรงประทับรอยพระพุทธบาทไว้ 5 แห่ง ได้แก่ รอยพระพุทธบาทบนเขาสุมนกูฏ รอยพระพุทธบาทบนเขาสุวรรณมาลิก รอยพระพุทธบาทบนเขาสุวรรณบรรพต รอยพระพุทธบาทที่เมืองโยนก และรอยพระพุทธบาทบนหาดริมแม่น้ำนันทมา ในบรรดารอยพระพุทธบาทเหล่านี้ กรุงศรีอยุธยาเป็นอาณาจักรที่ได้ครอบครองรอยพระพุทธบาทบนเขาสุวรรณบรรพต ดังปรากฏหลักฐานการค้นพบรอยพระพุทธบาทในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา

⁹ มงคล 108 ประการ หมายถึง สัญลักษณ์อันเป็นมงคล 108 อย่างที่บรรจุลงในรอยพระพุทธบาท สัญลักษณ์ดังกล่าวสร้างขึ้นตามคัมภีร์ชินาลงการฎีกา ที่แต่งขึ้นโดยพระภิกษุชาวลังกา กล่าวถึงสัญลักษณ์มงคล 108 ประการที่พราหมณ์เห็นบนฝ่าพระบาทของเจ้าชายสิทธัตถะกุมาร เมื่อครั้งประสูติได้เพียง 5 วัน (วอลเดมาร์ ซี. ไฮเลอร์ 2536: 38)

รัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม คติความเชื่อเกี่ยวกับความเป็นมาของรอยพระพุทธรูปดังกล่าวปรากฏอยู่ใน “ตำนานพระพุทธรูปสระบุรี” ซึ่งมีเนื้อหาแสดงความศักดิ์สิทธิ์ของรอยพระพุทธรูปอันเป็นปัจจัยสำคัญทำให้มหาชนเกิดความเชื่อถือศรัทธาต่อมหาเจดีย์สถานแห่งนี้มาเนิ่นนาน

2.3.1 ตำนานพระพุทธรูปสระบุรี

ตำนานพระพุทธรูปสระบุรีมีหลากหลายสำนวน ทั้งที่ได้บันทึกไว้เป็นลายลักษณ์และที่เล่าสืบต่อกันมาแบบมุขปาฐะ ตำนานพระพุทธรูปสระบุรีที่คนในท้องถิ่นรับรู้และเล่าสืบต่อกันมานั้น แม้จะมีรายละเอียดของเนื้อเรื่องแตกต่างกันไปตามผู้เล่า แต่เนื้อหาหลักจะปรากฏตรงกับข้อความในตำนานพระพุทธรูปที่ได้รับการพิมพ์เป็นเล่ม ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจึงเลือกกล่าวถึงเฉพาะตำนานพระพุทธรูปสระบุรีฉบับตีพิมพ์เท่านั้น

เนื้อหาในตำนานพระพุทธรูปสระบุรีแบ่งได้เป็น 2 ลักษณะ คือ 1) ตำนานพระพุทธรูปสระบุรีจากคัมภีร์พระพุทธศาสนา และ 2) ตำนานพระพุทธรูปสระบุรีที่มีได้อ้างอิงมาจากคัมภีร์พระพุทธศาสนาโดยตรง เมื่อพิจารณาเนื้อเรื่องในตำนานพระพุทธรูปดังกล่าวพบว่า แม้จะมีรายละเอียดแตกต่างกัน กระนั้นเนื้อหาหลักก็ยังคงเหมือนกัน คือแสดงให้เห็นว่ารอยพระพุทธรูปเกิดจากการประทับของพระพุทธองค์ ตามคำขอของพระสังฆพันธ์(สังฆกรรม)เพื่อให้เป็น “เจดีย์สถาน” หรือสถานที่อันเป็นที่ตั้งแห่งสิ่งที่ควรเคารพบูชา ด้วยเหตุนี้รอยพระพุทธรูปบนเขาสวรรณบรรพตหรือพระพุทธรูปสระบุรีจึงถือเป็น “บริโศกเจดีย์” อันศักดิ์สิทธิ์ที่ควรแก่การสักการะสูงสุด

2.3.1.1 ตำนานพระพุทธรูปสระบุรีจากคัมภีร์พระพุทธศาสนา

ความเป็นมาของรอยพระพุทธรูปบนเขาสวรรณบรรพตหรือพระพุทธรูปสระบุรี ได้รับการอธิบายด้วยข้อความจาก “อรรถกถาปุณโณวาทสูตร ปรากฏในคัมภีร์ปิฎกอุทเทสสันนิบาต อรรถกถา มัชฌิมนิกาย อุปริปันณาสกั รจนาโดยท่านพุทธโฆสเถระชาวชมพูทวีป เมื่อประมาณพุทธศักราช 945- 1000” (กรมศิลปากร, 2547: 173) อรรถกถานี้เป็นคำอธิบายและขยายความเพิ่มเติมปุณโณวาทสูตร ซึ่งเป็นพระสูตรหนึ่งในพระสูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปันณาสกั¹⁰ มีเนื้อหาว่าด้วยการประทานโอวาทตามคำขอของพระปุณณะดังนี้

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอประทานพระวโรกาส ขอพระผู้มีพระภาคโปรดโอวาทข้าพระองค์ด้วยพระโอวาทโดยย่อ ซึ่งข้าพระองค์ได้ฟังแล้ว จะพึงหลีกเลี่ยงไปอยู่คนเดียว ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจอยู่เถิด ...

(พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 14, 2539: 447)

¹⁰ การแบ่งหมวดหมู่พระสูตรในมัชฌิมนิกาย อุปริปันณาสกั แบ่งออกเป็น 5 พรรค ปุณโณวาทสูตรเป็นชื่อพระสูตรที่ 3 ในวรรคที่ 5

พระพุทธเจ้าจึงแสดงธรรมว่า

ปุณณะ รูปที่พึงรู้แจ้งทางตา ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ชวนให้รัก ชักให้ใคร่ พาใจให้กำหนดมีอยู่ ถ้าภิกษุยังเพลิดเพลิน เชนชม ยึดติดรูปนั้นอยู่ เมื่อเธอเพลิดเพลิน เชนชม ยึดติดรูปนั้น ความเพลิดเพลินย่อมเกิดขึ้น เรากล่าวว่า ‘เพราะความเพลิดเพลินเกิด ทุกข์จึงเกิด’...

(พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 14, 2539: 447)

จากนั้นพระพุทธองค์ก็กล่าวข้อความเดียวกัน เพียงแต่เปลี่ยนส่วนที่ผู้วิจัย ชิดเส้นใต้และเน้นมาเป็น เสียงที่พึงรู้แจ้งทางหู กลิ่นที่พึงรู้แจ้งทางจมูก รสที่พึงรู้แจ้งทางลิ้น โผฏฐัพพะ (การถูกต้องทางกาย) ที่พึงรู้แจ้งทางกาย และธรรมารมณ (ความรู้สึกตามธรรมชาติ) ที่พึงรู้แจ้งทางใจ ตามลำดับ ต่อมาพระพุทธองค์จึงกล่าวแก้ว่า

...รูปที่พึงรู้แจ้งทางตา ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ชวนให้รัก ชักให้ใคร่ พาใจให้กำหนดมีอยู่ ถ้าภิกษุไม่เพลิดเพลิน ไม่เชนชม ไม่ยึดติดรูปนั้นอยู่ เมื่อเธอไม่เพลิดเพลิน ไม่เชนชม ไม่ยึดติดรูปนั้น ความเพลิดเพลินย่อมดับเรากล่าวว่า ‘เพราะความเพลิดเพลินดับ ทุกข์จึงดับ’

(พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 14, 2539: 448)

จากนั้นพระพุทธองค์ก็กล่าวข้อความเดียวกัน เพียงแต่เปลี่ยนส่วนที่ผู้วิจัย ชิดเส้นใต้และเน้นมาเป็น เสียงที่พึงรู้แจ้งทางหู กลิ่นที่พึงรู้แจ้งทางจมูก รสที่พึงรู้แจ้งทางลิ้น โผฏฐัพพะ (การถูกต้องทางกาย) ที่พึงรู้แจ้งทางกาย และธรรมารมณ (ความรู้สึกตามธรรมชาติ) ที่พึงรู้แจ้งทางใจ ตามลำดับ

เมื่อพระปุณณะได้ฟังโอวาทจากพระพุทธองค์แล้ว ก็ทูลลาพระพุทธองค์ไปอยู่ที่เมืองสุนาปรัตตะ แต่ชาวเมืองนี้เป็นพวกดुर้ายและหยาบช้ำ พระพุทธองค์จึงถามพระปุณณะว่า หากถูกชาวเมืองว่ากล่าวด้วยถ้อยคำหยาบคายหรือทำร้ายร่างกายด้วยประการต่างๆ พระปุณณะจะ ทำอย่างไร พระปุณณะให้คำตอบที่แสดงถึงความข่มใจและจิตที่สงบ ดังนั้นพระพุทธองค์จึงอนุญาตให้ พระปุณณะลาไปสู่สุนาปรัตชนบทได้ พระปุณณะแสดงธรรมเทศนาจนชาวเมืองเกิดความเลื่อมใสใน พระพุทธศาสนา จากนั้นไม่นานพระปุณณะก็บรรลุธรรมและนิพพาน ภิกษุจำนวนมากเข้าเฝ้า พระพุทธองค์เพราะต้องการทราบว่พระปุณณะมีแนวทางในการปฏิบัติอย่างไร และจะมีชีวิตใน ภาพหน้าอย่างไร พระพุทธองค์ตรัสว่า

...‘ภิกษุทั้งหลาย กุลบุตรชื่อปุณณะเป็นบัณฑิต ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ทั้งไม่เบียดเบียนเราเพราะเหตุแห่งธรรม ภิกษุทั้งหลาย กุลบุตรชื่อปุณณะปรินิพพานแล้ว’ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสภิกษุนี้แล้ว ภิกษุเหล่านั้นมีใจยินดี ต่างชื่นชมพระภิกษุของพระผู้มีพระภาค ดังนี้แล

(พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 14, 2539: 451)

จะเห็นว่าข้อความใน “**ปุณโณวาทสูตร**” มิได้กล่าวถึงตำนานรอยพระพุทธรูปไว้แต่อย่างใด เรื่องนี้สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ก็ทรงกล่าวไว้สอดคล้องกันว่า “แม้ในบาลีก็หาไม่มีปรากฏอ้างว่าพระพุทธรองค์ได้ทรงเหยียบรอยพระพุทธรูปประดิษฐานไว้ ณ แห่งหนึ่งแห่งใดไม่” (กรมศิลปากร, 2511: 23)

ความเป็นมาของรอยพระพุทธรูปปรากฏครั้งแรกในคัมภีร์**อรรถกถาปุณโณวาทสูตร** ซึ่งเป็นพระสูตรที่แต่งขึ้นเพื่ออธิบายและขยายความ**ปุณโณวาทสูตร** ข้อความที่เพิ่มเติมเข้ามานั้นกล่าวถึงประวัติของพระปุณณะและเหตุการณ์เมื่อครั้งพระปุณณะอาราธนาพระพุทธรองค์ให้เสด็จมาโปรดชาวเมืองสุนาปรีนตะ เป็นเหตุให้พระพุทธรองค์ทรงประทับรอยพระพุทธรูปไว้ในสถานที่ 2 แห่ง คือ ริมฝั่งแม่น้ำนัมมทา (นัมมทานที) ตามคำขอของนาคราชและบนเขาสัจพันธุ (สัจพันธุบรรพต) ตามคำขอของสัจพันธุเถระผู้อาศัยอยู่บนเขานั้น

เนื้อเรื่องโดยสรุปจาก**อรรถกถาปุณโณวาทสูตร** ส่วนที่กล่าวถึงประวัติของพระปุณณะและมูลเหตุแห่งการประทับรอยพระพุทธรูปทั้ง 2 แห่งมีดังนี้ แต่เดิมพระปุณณะเป็นพ่อค้าชาวเมืองสุนาปรีนตะ วันหนึ่งเดินทางไปค้าขายที่กรุงสาวัตถีและได้ฟังธรรมเทศนาจากพระพุทธรเจ้า นายวานิชเกิดความเลื่อมใสจึงบวชเป็นภิกษุนามว่าพระปุณณะและมอบกิจการค้าขายทั้งหมดให้แก่น้องชาย ต่อมาพระปุณณะเดินทางกลับสู่เมืองสุนาปรีนตะเพื่อปฏิบัติกรรมฐาน วันหนึ่งน้องชายของท่านจะเดินเรือไปค้าขายทางทะเลจึงมาขอให้พระปุณณะคุ้มครองตน ระหว่างทางพวกพ่อค้าพบเกาะที่เต็มไปด้วยไม้แก่นจันทร์แดงอันเป็นไม้มีค่า จึงพากันทิ้งสินค้าที่บรรทุกมาทั้งหมดและขนไม้แก่นจันทร์แดงไปแทน พวกอมนุษย์ที่สิงอยู่ในป่าไม้แก่นจันทร์แดงโกรธจึงบันดาลให้เกิดพายุพัดกองเรือ พระปุณณะรู้ว่าน้องชายตกอยู่ในอันตรายจึงเหาะมาช่วยและพากองเรือกลับสู่เมืองสุนาปรีนตะอย่างปลอดภัย พวกพ่อค้าเกิดความศรัทธาจึงถวายไม้แก่นจันทร์แดงแก่พระปุณณะ แต่พระปุณณะไม่รับและบอกให้พ่อค้านำไม้แก่นจันทร์แดงไปสร้างมณฑปถวายพระพุทธรเจ้า จากนั้นพระปุณณะจึงเดินทางไปอาราธนาพระพุทธรองค์ให้มาโปรดชาวเมือง พระพุทธรองค์เดินทางมาโดยอากาศพร้อมเหล่าสาวกด้วยบุษบกที่พระอินทร์สั่งให้พระวิษณุกรรมสร้างถวาย ระหว่างทางกระบวนเสด็จต้องผ่านเขาสัจพันธุบรรพตซึ่งเป็นที่อยู่ของสัจพันธุดาบส แม้สัจพันธุดาบสจะสอนลัทธิความเชื่อที่ไม่ถูกต้องแก่ประชาชน แต่พระพุทธรองค์ทรงเห็นว่าดาบสผู้นี้มีปัญญาสามารถบรรลุธรรมได้จึงเสด็จไปโปรด เมื่อพระสัจพันธุสำเร็จจรหันต์แล้วจึงติดตามพระศาสดาไปยังเมืองสุนาปรีนตะด้วย หลังจากโปรดชาวเมืองแล้วพระพุทธรองค์เสด็จไปยังนาคพิภพเพื่อแสดงธรรมแก่นาคราช ก่อนเสด็จกลับนาคราชทูลขอเจดีย์ไว้เพื่อเป็นที่เคารพสักการะ ความว่า

...ขอพระองค์ได้โปรดประทานสิ่งที่ควรปรนนิบัติแก้หม่อมฉันด้วยเถิด พระพุทธเจ้าข้า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเหยียบเจดีย์รอยพระบาทไว้ที่ฝั่งแม่น้ำ นัมมทานที รอยพระบาทนั้นเมื่อคลื่นซัดมาก็ถูกปิด เมื่อคลื่นเลยไปแล้วก็ถูกเปิด กลายเป็นปูชนียสถานที่ถึงด้วยสักการะเป็นอันมาก...

(กรมศิลปากร, 2547: 193)

จากนั้นพระพุทธองค์จึงเสด็จกลับสู่กรุงสาวัตถี ระหว่างทางกระบวนเสด็จ ต้องผ่านเขาสังขพันธรรพตอีกครั้งหนึ่ง พระพุทธองค์ตรัสกับพระสังขพันธว่า

...เธอสอนให้มหาชนจมลงในอบาย จึงต้องอยู่ในที่นี้แหละ อบรมสั่งสอน พวกเขาให้ละลัทธิ(ที่ไม่ถูกต้อง) ดำรงตนอยู่ในทางพระนิพพาน แม้ท่านสังขพันธ นั้น ก็ทูลขอสิ่งที่ควรปรนนิบัติ พระศาสดาจึงทรงเหยียบเจดีย์รอยพระบาทไว้เหนือแผ่นศิลา เหมือนประทับตราไว้บนก้อนดินอันชุ่มน้ำฉะนั้น จากนั้นก็เสด็จถึง พระเชตวัน

(กรมศิลปากร, 2547: 184)

ข้อความที่ปรากฏใน **อรรถกถาปุณณโฆวาทสูตร** ข้างต้น ใช้ชื่อภูเขาว่า “สังขพันธรรพต” ตามชื่อของพระสังขพันธ ซึ่งไม่ตรงกับชื่อ “สุวรรณบรรพต” ตามคติความเชื่อของ ศรีลังกา แสดงให้เห็นว่ามีความพยายามที่จะใช้ข้อความจาก **อรรถกถาปุณณโฆวาทสูตร** ที่แต่งขึ้นก่อน การค้นพบพระพุทธรูปพระศรีสุริเยศเป็นเวลากว่า 1,000 ปี¹¹ มาอธิบายความเป็นมาของรอยพระพุทธรูป ดังกล่าว ทั้งนี้เพื่อให้เกิดความน่าเชื่อถือและสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้แก่พระพุทธรูปพระศรีสุริเยศ นอกจากนี้ บริเวณที่พบรอยพระพุทธรูปยังได้ชื่อว่า “เมืองปรินตปะ” ซึ่งเป็นชื่อที่ตั้งขึ้นตามที่ปรากฏใน **อรรถกถาปุณณโฆวาทสูตร** อีกด้วย

นอกจาก **อรรถกถาปุณณโฆวาทสูตร** แล้ว ยังมีคัมภีร์ที่นำเนื้อเรื่องจาก **อรรถกถาปุณณโฆวาทสูตร** มาแต่งเติมเพิ่มรายละเอียดขึ้นอีกชั้นหนึ่ง เมื่อพิจารณารายละเอียดที่เพิ่มเติมเข้ามา สันนิษฐานว่าเป็นไปเพื่อให้มีเนื้อหาที่สามารถอธิบายความเป็นมาของพระพุทธรูปพระศรีสุริเยศได้อย่างเฉพาะเจาะจง คัมภีร์ดังกล่าวคือ **พระปุณณโฆวาทสูตรคัมภีร์เทศนา (พระปุณณโฆวาทสูตรฉบับเทศนา หรือ คัมภีร์เทศนาพระปุณณโฆวาท)** ซึ่งบุญเลิศ เสนานนท์ (กรมศิลปากร, 2547:

¹¹ **อรรถกถาปุณณโฆวาทสูตร** สันนิษฐานว่าแต่งขึ้นเมื่อประมาณ พ.ศ. 945-1000 ในขณะที่การค้นพบรอยพระพุทธรูปพระศรีสุริเยศเกิดขึ้นใน พ.ศ. 2149 ตามข้อความที่ปรากฏใน **พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหมอบรัดเล** (2549: 223) ว่า “ลุดักราช 968 ปีมะเมียอัฐศก...ในปีนั้นเมืองสระบุรีบอกมาว่า พรานบุญพรอยเท้าอันใหญ่พบไหล์ เขาเห็นประหลาด...”

177) ให้ข้อมูลว่า เอกสารดังกล่าวเป็นฉบับลอกขาดใช้อักษรขอม ภาษาบาลี-ไทย จารขึ้นในสมัย พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย แต่เมื่อพิจารณาอักษรวิธีแล้วน่าจะเก่าแก่ถึงสมัยอยุธยา

พระปถมโพธิ์วาทสูตรคัมภีร์เทศนานำเนื้อเรื่องจาก**อรรถกถาปุณณิวาทสูตร** ส่วนที่กล่าวถึงประวัติของพระปถมโพธิ์มาขยายความและเพิ่มเติมรายละเอียดใหม่เข้าไป เช่น ให้ชื่อพระปถมโพธิ์ช่วงที่ยังเป็นพ่อค้าว่า “มหาบุณ” ระบุอย่างชัดเจนว่าพระพุทธองค์ทรงประทับรอยพระบาทเบื้องขวาไว้บนเขาสังพันธรรพต กล่าวถึงพุทธานุภาพแห่งการประทับรอยพระพุทธรูปว่าเป็นเหตุให้เขาสังพันธรรพตที่เคยมีความสูงถึง 1 โยชน์ต่ำลงมา ราษฎรที่เป็นคนชราจึงสามารถขึ้นไปนมัสการรอยพระพุทธรูปได้โดยสะดวก นอกจากนี้ยังกล่าวถึงคติความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมณภูฏในลังกาทวีปและความเชื่อเรื่องพระพุทธรูป 4 รอย อันเกิดจากการกระทำชำระรอยอดีตพระพุทธเจ้าอีกด้วย

2.3.1.2 ตำนานพระพุทธรูปสระบุรีที่มีอ้างอิงมาจากคัมภีร์พระพุทธศาสนา

โดยตรง

ตำนานพระพุทธรูปสระบุรีอีกสำนวนหนึ่ง ปรากฏในหนังสือ**ตำนานพระพุทธรูป อธิบายเรื่องพระบาท นิราศพระบาทและลิลิตทศพร** ของกรมศิลปากร (2511) (2511) จัดพิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพพระภิกษุवास พวงร้อย วาสนะสมสิทธิ และ นางมา พวงร้อย วาสนะสมสิทธิ เมื่อ พ.ศ.2511 ในหนังสือมีได้ระบุที่มาของตำนาน เมื่อพิจารณาเนื้อหาพบว่าเป็นตำนานที่มีอ้างอิงมาจาก **“อรรถกถาปุณณิวาทสูตร”** โดยตรง แม้ว่าเนื้อความบางส่วนจะสอดคล้องกันแต่ก็เป็นเพียงส่วนน้อย ผู้วิจัยพบว่าเนื้อหาในตำนานปะปนกันระหว่างตำนานท้องถิ่น เหตุการณ์ในพระราชพงศาวดาร และคำให้การขุนโกลน นอกจากนี้ ยังมีเนื้อหาที่แสดงให้เห็นความสำคัญของนายพรานผู้พบรอยพระพุทธรูปเป็นพิเศษด้วย ดังนั้นผู้วิจัยจึงแบ่งเนื้อหาในตำนานพระพุทธรูปสระบุรีที่มีอ้างอิงมาจากคัมภีร์พระพุทธศาสนาโดยตรงออกเป็น 3 ส่วน ได้แก่

- 1) ความเป็นมาของรอยพระพุทธรูปและการค้นหารอยพระพุทธรูปที่สาบสูญ
- 2) พบรอยพระพุทธรูป
- 3) รอยพระพุทธรูปในสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ)

1) ความเป็นมาของรอยพระพุทธรูปและการค้นหารอยพระพุทธรูปที่สาบสูญ

เนื้อหาส่วนนี้ผู้วิจัยแบ่งออกเป็น 3 ช่วงคือ ก. พระพุทธองค์ทรงประทับรอยพระพุทธรูป ข. พระพุทธองค์ทรงมีพุทธทำนายและรอยพระพุทธรูปสาบสูญ ค. การค้นหารอยพระพุทธรูป

ก. พระพุทธองค์ทรงประทับรอยพระพุทธรูป เป็นส่วนต้นของตำนาน ปรากฏเนื้อความดังนี้

จะกล่าวถึงตำบลที่พระพุทธบาท ตามพระกระแสพระพุทธรูทีกา ตั้งแต่พระพุทธเจ้าของเราได้ตรัส โปรดสัตว์ได้แปดพระวัสสา มหาบุญมาอาราธนาไปจากเมืองสาวัตถี ให้ไปโปรดชาววานิชคามแดนเมืองสุนาปะรันตะปะ ให้ตั้งอยู่ในพระไตรสรณาคมน์ แล้วเสด็จกลับมาประดิษฐานพระรอยไว้แทบฝั่งน้ำนำมะทาพาพระสงฆ์มาถึงเขาสุวรรณ พระอรหันต์สัจจพรรณกราบทูลขอพระเจดีย์ พระชินสีห์ จึงพระราชทานพระรอยไว้ให้เป็นเจดีย์สถาน แล้วไปโปรดชาวเมืองโยนก...

(กรมศิลปากร, 2511: 1)

เนื้อเรื่องส่วนนี้กล่าวถึงความเป็นมาของรอยพระพุทธบาทโดยอ้างว่าเป็น “พุทธรูทีกา” หรือคำอธิบายที่มาจากพุทธวจนะโดยตรง เมื่อพิจารณาเนื้อเรื่องข้างต้นพบว่า แม้จะมีข้อความสอดคล้องกับที่ปรากฏใน **อรรถกถาปุณโณวาทสูตร** แต่เมื่อกกล่าวถึงพระปุณณะกลับใช้ชื่อว่า “มหาบุญ” ซึ่งเป็นชื่อที่ไม่ปรากฏใน **อรรถกถาปุณโณวาทสูตร** แต่อยู่ใน **พระปุณโณวาทสูตรคัมภีร์เทศนา** สันนิษฐานว่าส่วนต้นของตำนานสำนวนนี้เก็บความมาจาก **พระปุณโณวาทสูตรคัมภีร์เทศนา** ก่อนที่จะแต่งเติมเรื่องราวอื่นๆ ต่อไป

ข. พระพุทธองค์ทรงมีพุทธทำนายและรอยพระพุทธบาท

สาบสูญ หลังจากพระพุทธองค์ทรงประทับรอยพระพุทธบาทไว้ริมฝั่งแม่น้ำนมทาและบนเขาสุวรรณหรือสุวรรณบรรพตแล้ว ได้เสด็จไปโปรดชาวเมืองโยนกและทรงเดินทางต่อมาพักใต้ต้นประดู่ ทรงมีพุทธทำนายเกี่ยวกับการตั้งบ้านเมือง กษัตริย์ผู้ปกครอง และเหตุการณ์ต่างๆ จนกระทั่งถึงช่วงที่รอยพระพุทธบาทสาบสูญไป ดังนี้

...ออกจากเมืองโยนกมาทรงยังนั่งไต้ร่มไม้ประดู่ใหญ่ได้แก้อ้อมอยู่ชายทะเล ทอดพระเนตรเห็นหนองโสน เห็นสามสัตว์ คือ นกยางตัวหนึ่ง จิ้งกวดตัวหนึ่ง วานรตัวหนึ่ง จึงแยมพระโอษฐ์ ฝ่ายพระอานนท์ก็กราบทูลจะใคร่แจ้งความที่พระองค์เจ้าแยมพระโอษฐ์ จึงมีพระพุทธรูทีกาตรัสว่า ดูกรอานนท์ที่อันนี้แต่ก่อนเป็นเมืองลักษณและราม มีนามว่าเมืองหนองโสน พระรามสิ้นพระชนม์ไปได้ 106 ปี พระตถาคตจึงได้มาเทศนาให้อานนท์ฟัง วันนั้นเป็นวันพฤหัสบดี เดือนยี่ ขึ้น 6 ค่ำ ปีเถาะ เวลาบ่ายสองชั้นฉาย ครั้นเทศนาจบแล้วยังมีพราหมณ์คนหนึ่งชื่อกุลพราหมณ์ จึงเอาลูกสมอมมาถวาย ทรงนั่งฉันทสมอที่ตอตะเคียน แล้วแยมพระโอษฐ์ พระอานนท์ทูลถาม จึงมีพุทธรูทีกาพยากรณ์ให้พระอานนท์ฟังว่า สมอนี้เป็นยา นานไปข้างหน้าเมืองหนองโสนนี้จะได้ชื่อว่ากรุงศรีอยุธยา เมื่อพระตถาคตเข้าสู่พระนิพพานไปได้แล้ว 7 ปี จะมีพระยาองค์หนึ่งทรงนามชื่อว่าพระยาอภัยทศราช เธอจะมาสร้างพระนครขึ้น เธอจะได้เสวยราชสมบัติอยู่ในเมืองนี้ได้ 120 ปี ครั้นสิ้นบุญพระยาอภัยทศราชแล้ว ยังมีพระยาองค์หนึ่งทรงนามกรว่า พระยากาล

ราช เธอเสวยราชสมบัติอยู่ในเมืองนี้ได้ 100 ปี ครั้นสิ้นบุญพระยากาลราชนั้นแล้ว ยังมีพระยาองค์หนึ่งทรงพระนามกว่าท้าวอุทอง ครั้นสิ้นบุญท้าวอุทองนั้นแล้ว แต่บรรดาลูกหลานหว่านเครือท้าวอุทองนั้นแล้วก็สิ้นเชื้อกษัตริย์ ยังมีขุนเมืองคนหนึ่งชื่อพระยาโคตะบองครองสมบัติมา ครั้นสิ้นบุญพระยานั้นแล้ว พระยาแกรกได้ครองสมบัติเป็นกษัตริย์ต่อกันมาจนถึงสมเด็จพระบิดาพระนเรศวร กรุงศรีอยุธยาที่จะเสียแก่เจ้าหงสาสิ้นดำ ครั้นนั้นคนศึระใหญ่เท่าบาตร ครั้นกรุงศรีอยุธยาเสียแล้ว พระเจ้าหงสาวดีจึงให้กวาดเอาไพร่บ้านพลเมืองกับทั้งพระนเรศวรและสมเด็จพระเจ้าพี่นางไปบ้านสัจพันธคามและเมืองสุนาปรันตะปะกัสูญแต่ครั้งนั้น หามีผู้ไ้รักษาพระพุทบาทไม่ พระพุทบาทก็ลี้ลับอยู่ช้านาน กรุงศรีอยุธยานั้นก็ว่างเปล่าอยู่ ยังหามีกษัตริย์พระองค์ใดจะมาเสวยราชสมบัติไม่...

(กรมศิลปากร, 2511: 1-2)

เมื่อพิจารณาเนื้อหาตำนานในส่วนนี้ พบว่ามีทั้งส่วนที่เป็นอนุภาคในนิทานคือกล่าวถึงคนศึระใหญ่เท่าบาตรซึ่งมักเป็นตัวละครอยู่ในนิทานของภาคอีสาน ส่วนที่เป็นตำนานท้องถิ่น คือเรื่องพระพุทเจ้าเสวยผลสมอแล้วมีพุททำนาย ปรากฏอยู่ในตำนานการสร้างบ้านแปลงเมืองของภาคเหนือ นอกจากนี้ยังมีชื่อผู้ปกครองที่มาจากตำนานหรือนิทานพื้นบ้าน เช่น พระยากาลราช พระยาโคตะบอง พระยาแกรก และส่วนที่เป็นเรื่องจากพระราชพงศาวดาร คือ กล่าวถึงสมเด็จพระเจ้าอุทอง การเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 1 ให้แก่พระเจ้าหงสาสิ้นดำอันเป็นเหตุให้สมเด็จพระนเรศวรและสมเด็จพระพี่นางสุพรรณกัลยาต้องไปเป็นองค์ประกันที่หงสาวดี จะเห็นว่าตำนานพระพุทบาทส่วนนี้มีลักษณะคล้ายคลึงกับตำนานท้องถิ่นที่มักนำนิทาน ตำนาน และเรื่องในประวัติศาสตร์มาเล่าปะปนกัน ลักษณะดังกล่าวเกิดขึ้นจากการถ่ายทอดด้วยวิธีมุขปาฐะที่ผู้เล่าสามารถแต่งเติมหรือตัดทอนเนื้อเรื่องได้อย่างอิสระ ดังนั้นตำนานจึงเกิดการเปลี่ยนแปลงทุกครั้งทีเล่า เมื่อตำนานได้รับการจัดบันทึกจึงปรากฏว่ามีตำนานหลากหลายสำนวนและบางครั้งเนื้อเรื่องในตำนานก็ขาดความเป็นเอกภาพ

อย่างไรก็ตาม ตำนานช่วง ก. และ ข. ก็แสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างรอยพระพุทบาทกับอาณาจักรกรุงศรีอยุธยาอย่างมีนัยสำคัญ กล่าวคือ เมื่อเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่า พระเจ้ากรุงหงสาวดีทรงกวาดต้อนผู้คนไป ทำให้เมืองสุนาปรันตะกลายเป็นเมืองร้าง ไม่มีผู้ดูแลรักษารอยพระพุทบาท ดังนั้นรอยพระพุทบาทจึงสาบสูญ ตำนานสื่อความว่าเมืองสุนาปรันตะเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรกรุงศรีอยุธยาจึงได้รับผลกระทบจากสงคราม เมื่อรอยพระพุทบาทอยู่ในฐานะเจดีย์สถานคู่บ้านคู่เมือง การเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 1 จึงส่งผลให้รอยพระพุทบาทสาบสูญไปด้วย ตำนานส่วนนี้แสดงให้เห็นว่ารอยพระพุทบาทเป็นเจดีย์สถานสำคัญของอาณาจักรมาช้านาน เพียงแต่สาบสูญไปเพราะภัยสงครามและขาดผู้อุปถัมภ์ ดังนั้น การพบรอยพระพุทบาทในยุคหลังจึงมิใช่การค้นพบสิ่งใหม่ แต่เป็นสิ่งที่เคยมีความสำคัญมาตั้งแต่อดีต นอกจากนี้การกล่าวถึงหนองโสนซึ่งเป็นที่ตั้งอาณาจักรอยุธยาและเมืองโยนกซึ่งเป็นดินแดนที่อยู่ใกล้เคียง ยังสะท้อนคติความเชื่อว่าพระพุทองค์เคยเสด็จมาในดินแดนแถบนี้จริงอีกด้วย

ค. การค้นหารอยพระพุทธรูป นับตั้งแต่สมัยสมเด็จพระนเรศวร มาจนถึงพระมหากษัตริย์ที่ปกครองกรุงศรีอยุธยาในยุคหลัง ก็ยังไม่พบรอยพระพุทธรูปที่หายสาบสูญไป กระทั่งมีคณะสงฆ์ไทยเดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธรูปที่ลังกาทวีป ทำให้ฝ่ายไทยทราบจากพระสงฆ์ลังกาว่ากรุงศรีอยุธยาก็มีรอยพระพุทธรูปอยู่บนเขาสุวรรณบรรพต สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงมีรับสั่งให้ค้นหารอยพระพุทธรูปทั่วราชอาณาจักร ดังข้อความต่อไปนี้

...ครั้นพระนเรศวรกลับมาแต่หงสาวดี จึงได้มาเสวยราชสมบัติในกรุงศรีอยุธยา เหมมีอานุภาพดุหนึ่งจะพลิกแผ่นดินหงาย ครั้นสิ้นบุญพระนเรศวรแล้ว สมเด็จพระบรมกษัตริย์ได้เสวยราชสมบัติสืบต่อกันมา จนถึงสมเด็จพระอริศวรรคิเรศได้เสวยราชสมบัติ ก็ยังหาพบฝ่าพระพุทธรูปไม่ ครั้นนั้นพระสงฆ์เจ้าออกไปนมัสการฝ่าพระพุทธรูป ณ เมืองลังกา พระยาเทวานัมปิยติส จึงมีพระราชโองการตรัสถามพระสงฆ์เจ้าว่า ดูกรพระผู้เป็นเจ้า ฝ่าพระพุทธรูป ณ กรุงศรีอยุธยาหาไม่มีหรือ พระผู้เป็นเจ้าจึงอุทสาห์ออกมาถึงนี้ พระสงฆ์จึงถวายพระพรแก่พระยาเทวานัมปิยติสว่า ฝ่าพระพุทธรูป ณ กรุงศรีอยุธยานั้นหาไม่มี อาตมาภาพจึงอุทสาห์ออกมาถึงนี้ พระยาเทวานัมปิยติสจึงตรัสบอกพระสงฆ์เจ้าว่า ฝ่าพระพุทธรูปมีอยู่ ณ กรุงศรีอยุธยา อยู่บนยอดเขาสุวรรณบรรพตข้างทิศอุดร สถิตเหนือกรุงศรีอยุธยา พระยาเทวานัมปิยติสจึงทรงพระราชอักษรเป็นราชสาส์นถวายกับพระสงฆ์เจ้า ให้เอาข่าวสาส์นมาถวายพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา พระสงฆ์เจ้ารับราชสาส์นแล้ว ก็ถวายพระพรลาพระยาเทวานัมปิยติส กลับเข้ามายังกรุงศรีอยุธยา จึงนำเอาพระราชสาส์นตรานั้นขึ้นถวายพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาฯ ได้ทราบในพระราชสาส์นของพระเจ้ากรุงลังกานั้นแล้ว จึงมีพระราชโองการดำรัสสั่งแก่เสนาบดี ทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อย ให้บาดหมายป่าวร้องอาณาประชาราษฎร์ ให้เที่ยวค้นคว้าหาพระพุทธรูปจงได้ จึงชวนกันเที่ยวค้นคว้าหาฝ่าพระพุทธรูปจงได้มานานแล้วยังหาพบไม่...

(กรมศิลปากร, 2511: 2-3)

ตำนานส่วนนี้กล่าวถึงมูลเหตุแห่งการค้นหารอยพระพุทธรูป โดยแสดงให้เห็นว่าความเชื่อและความศรัทธาในรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนภูฏ ได้ นำพาพระสงฆ์จากกรุงศรีอยุธยาให้เดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธรูปดังกล่าวถึงลังกาทวีป จนเป็นเหตุให้ทราบจากทางศรีลังกาว่าดินแดนของตนก็มีรอยพระพุทธรูปเช่นเดียวกัน ข้อความในตำนานสอดคล้องกับข้อความในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา รัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ซึ่งเป็นสมัยที่พบรอยพระพุทธรูป แต่ในตำนานมิได้ระบุว่าพระสงฆ์ไทยนำพระราชสาส์นจากศรีลังกามาถวายกษัตริย์พระองค์ใดและการตามหารอยพระพุทธรูปในครั้งนั้นก็ยังไม่พบ นัยว่ารอยพระพุทธรูปเป็นเจดีย์สถานสำคัญที่มีได้ค้นพบโดยง่าย ผู้ค้นพบต้องมีคุณลักษณะพิเศษบางประการจึงจะพบรอยพระพุทธรูปสำคัญนั้น

2) พบรอยพระพุทธรูป

เนื้อหาในช่วง “พบรอยพระพุทธรูป” ให้ความสำคัญกับบทบาทของนายพรานผู้ค้นพบรอยพระพุทธรูปเป็นพิเศษ ผู้วิจัยแบ่งเนื้อหาออกเป็น 2 ช่วง คือ ก.อิทธิฤทธิ์นายพราน และ ข.นายพรานพบรอยพระพุทธรูป ดังนี้

ก. อิทธิฤทธิ์นายพราน เนื้อหาในส่วนนี้แสดงให้เห็นว่านายพรานผู้พบรอยพระพุทธรูปมิใช่มนุษย์ธรรมดา แม้จะประกอบมิจฉาชีพคือการล่าสัตว์ แต่กลับมีอิทธิฤทธิ์เหนือกว่าพระฤๅษีผู้ทรงศีล เนื้อเรื่องในตำนานกล่าวไว้ดังนี้

...ตสมิ์ กาล ในกาลครั้งนั้นยังมีนายพรานผู้หนึ่ง เทียวยิงเนื้อในแคว้นแคว้นแดนปะรันตะปะนครราชธานี นายพรานคนนี้ถือสัจมั่นคงอยู่ทุกวันจะเห็นว่า จะยิงตัวดำถ้ำและตัวแดงขวางหน้าหายิงไม่ ถ้าจะยิงตัวเมียตัวผู้ขวางหน้าหายิงไม่ ถือสัจอยู่ขณะนี้ ครั้นอยู่มากาลวันหนึ่ง นายพรานยิงเนื้อตาย พอพระฤๅษีลงไปสร่งน้ำที่ท่าวัด นายพรานจึงสั่งพระฤๅษีว่า ช่วยบอกพระคงคาให้ไหลขึ้นมาจะล้างเนื้อ พระฤๅษีจึงว่ากับนายพราน แต่กุสวตมนต์ภาวนาอยู่ทุกวันคำเข้ามิได้ขาด แต่หนุ่มจนแก่แล้ว กูไม่เรียกพระคงคาขึ้นมาบนเขาได้เลย ต้องลงไปอาบถึงท่าหน้าวัด มิงฆ่าสัตว์อยู่เป็นนิจะสั่งให้พระคงคาไหลขึ้นมาถึงบนเขา กูยังไม่เห็นด้วยเลย นายพรานจึงว่ากับพระฤๅษีว่า ไปบอกเถิดว่าอ้ายพรานมันสั่งให้ไหลขึ้นมาบนเขา มันจะล้างเนื้อ พระฤๅษีลงไปถึงท่าวัด จึงบอกพระคงคาว่าอ้ายพรานมันสั่งมาให้ไหลขึ้นไปบนเขามันจะล้างเนื้อ พระคงคาก็ไหลขึ้นไปที่นายพรานยิงเนื้อไว้ นั้น นายพรานจึงเอาก้อนศิลานั้นก้อนน้ำขังไว้ให้เป็นขอบคันบ่ออยู่ นายพรานจึงล้างเนื้อในบ่อนั้น จึงเป็นสำคัญอยู่ทุกวันนี้ จึงเรียกว่าบ่อล้างเนื้อสืบๆ กันมาดังนี้ พระฤๅษีเห็นว่าอ้ายพรานเรียกพระคงคาไหลขึ้นบนเขา จึงถามนายพรานว่ามีวิชาอาคมประการใดจึงเรียกพระคงคาขึ้นไปได้บนเขา นายพรานจึงว่ากับพระฤๅษีว่า จะใคร่เห็นดีกัน ในกลางคืนวันนี้ลงไปนอนด้วยกันในสระบัว ครั้นเพลาค่ำพระฤๅษีกับนายพรานพากันลงไปในสระ พระฤๅษีกับนายพรานขึ้นนอนบนใบบัวคนละใบ ครั้นใกล้จะรุ่งพระฤๅษีเคยลุกขึ้นสวดมนต์ภาวนา ครั้นสวดมนต์แล้วพระฤๅษีจึงว่าพรานรุ่งแล้วจะนอนคุ่มหัวไปถึงไหน นายพรานเปิดศีรษะออกแลดูพระอาทิตย์หาเห็นไม่ นายพรานจึงว่าพระฤๅษีสับสน ยังไม่รุ่งก็ว่ารุ่ง พระฤๅษีก็ตกลงไปจมน้ำอยู่ นายพรานก็กลับนอนไปจนพระอาทิตย์ขึ้นนายพรานจึงว่ารุ่ง...

(กรมศิลปากร, 2511: 3-4)

ตำนานในส่วนนี้เริ่มต้นด้วยคาถาบาลีว่า “ตสมิ กालะ” แปลว่า ในกาลนั้น คาถาแบบนี้ไม่ปรากฏในส่วนอื่น ดังนั้นการใช้คาถาบาลีเริ่มต้นตำนานส่วนที่กล่าวถึงนายพรานจึงมีนัยว่าเป็นเรื่องศักดิ์สิทธิ์หรือเป็นส่วนสำคัญของตำนาน

เมื่อพิจารณาเนื้อเรื่องในส่วนนี้ จะเห็นว่าเน้นบทบาทของนายพรานในฐานะผู้มีอิทธิฤทธิ์ ตำนานให้รายละเอียดที่แสดงว่านายพรานมีอำนาจเหนือกว่าพระฤๅษี ซึ่งเป็นผู้ทรงศีล เพราะสามารถเรียกพระคงคาให้ไหลมาตามที่ต้องการได้ กล่าวทำประลองกับพระฤๅษีด้วยการนอนบนใบบัวเพียงใบเดียว และสามารถทำให้พระฤๅษีจมลงในน้ำด้วยการกล่าวคำปราชญ์พระฤๅษีว่าพูดสลับปลับ นอกจากนี้ตำนานยังอธิบายความเป็นมาของ “บ่อพรานล้างเนื้อ” ซึ่งมีความสัมพันธ์กับการแสดงอิทธิฤทธิ์ของนายพรานโดยตรง บทบาทของนายพรานในตำนานจึงสอดคล้องกับลักษณะตัวละครเอกในตำนานที่เสวลักษณะ อนันตศานต์ (2547: 51) ให้คำอธิบายว่า

...อันที่จริงตัวละครเอกในตำนานมีลักษณะเหมือนคนจริงๆ หรือมีฉะนั้นก็เป็นบุคคลที่มีตัวตนอยู่จริงในอดีต แต่การถ่ายทอดเรื่องราวแบบมุขปาฐะ ทำให้ตัวละครเหล่านี้มีคุณลักษณะเกินความจริงไป เช่น มีการเล่าถึงเหตุการณ์แบบเหนือวิสัยและแต่งเติมคุณสมบัติให้แก่ตัวละคร เป็นต้นว่ามีความสามารถเหนือมนุษย์ธรรมดา มีพลังกำลังมากกว่าคนอื่น และกระทำบางสิ่งบางอย่างที่มนุษย์ธรรมดาอาจทำได้ จนได้รับการกล่าวขานว่าเป็นผู้มีความสามารถเหนือมนุษย์ (super human)...

การกล่าวถึงนายพรานว่ามีลักษณะเหนือมนุษย์ อาจเป็นไปได้เพื่อส่งเสริมความสำคัญและความศักดิ์สิทธิ์ของรอยพระพุทธรูป เมื่อรอยพระพุทธรูปมีฐานะเป็นถึงเจดีย์สถานคู่บ้านคู่เมือง ดังนั้นผู้ที่จะค้นพบรอยพระพุทธรูปจึงต้องมีลักษณะพิเศษบางประการเพื่อให้คู่ควรกับการเป็นผู้ค้นพบเจดีย์สถานสำคัญดังกล่าว

ก. นายพรานพบรอยพระพุทธรูป กล่าวถึงเหตุการณ์ที่นำพานายพรานไปพบรอยพระพุทธรูป มีรายละเอียดดังนี้

...อยู่มากาลวันหนึ่งนายพรานยิงเนื้อ นายพรานตามเนื้อๆ นั้นได้รับพระราชทานน้ำในฝ่าพระพุทธรูป อาพาธที่ถูกปีนนนั้นก็หายไป แต่นายพรานยิงเนื้อล่าบากไปถึงสถานที่นั้น เนื้อนั้นก็หายอาพาธไปหลายตัวแล้ว นายพรานเห็นประหลาดอยู่จึงเข้าไปดูในสถานที่นั้น จึงเห็นศิลานั้นเป็นลื่นถอด มีน้ำขังอยู่แต่พอเนื้อนกได้รับประทาน นายพรานจึงตักเอาน้ำนั้นมารับประทาน แล้วจึงเอาลูกบาศของนายพราน อาพาธเคลื่อนกลางที่กายของนายพรานก็หายไป นายพรานจึงชักศิลาลื่นถอดที่ฝ่าพระพุทธรูปนั้นออก แล้วนายพรานจึงตักน้ำนั้นเสียให้แห้ง แล้ว

จึงเห็นพระลักษณะลายลักษณ์พระกัจจิมงคลแฝงกระจ่างปรากฏอยู่ นายพรานสำคัญว่ารอยคนโบราณ นายพรานก็นิ่งความนั้นไว้ จะได้บอกเล่าให้แก่ผู้ใดใครผู้หนึ่งให้รู้เห็นนั้นหาไม่ได้ ครั้นข้าหลวงกรมการพบนายพราน จึงถามว่าท่านเที่ยวยิงเนื้อในประเทศลาวป่านี้ พบเห็นสิ่งใดปรากฏบ้าง นายพรานจึงเล่าให้ข้าหลวงกรมการนั้นฟังความมีมาแต่หนหลังนั้น ข้าหลวงกรมการได้แจ้งเรื่องราวที่นายพรานนั้นแล้ว ก็ให้นายพรานนำขึ้นไปเฝ้าพระบาทนั้น เห็นปรากฏแล้ว พวกคนกราบถวายนมัสการแล้ว แต่บรรดาข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อย ก็พากันไปกราบทูลพระกรุณาแก่สมเด็จพระบรมกษัตริย์ฯ ได้ทรงทราบว่าเป็นพระพุทธรูปสลิตเห็นอยู่บนยอดเขาสุวรรณบรรพตคีรี จึงโปรดเกล้าฯ ขอให้ก่อเป็นผนังหลังคามุงกระเบื้องอย่างวัดเจ้าพระยาเชิง ให้เป็นร่มพระพุทธรูปไว้ จึงตั้งให้นายพรานเป็นที่ขุนสัจพันธุศรีนพคุณาพนมโชน...

(กรมศิลปากร, 2511: 4-5)

การค้นพบรอยพระพุทธรูปถือเป็นเหตุการณ์สำคัญอย่างยิ่ง เพราะทำให้รอยพระพุทธรูปที่สาบสูญไปช้านานกลับมาเป็นมิ่งขวัญของกรุงศรีอยุธยาอีกครั้ง ในตำนานกล่าวว่าเมื่อพบรอยพระพุทธรูปแล้ว พระมหากษัตริย์มีรับสั่งให้ก่อสร้างอาคารเพื่อป้องกันรอยพระพุทธรูปตามแบบ “วัดเจ้าพระยาเชิง” ในเอกสารคำให้การขุนโชน เรื่องพระบาท (ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 5, 2542: 198) เรียกว่า “วัดเจ้าพนัญเชิง” ซึ่งน่าจะหมายถึง “วัดพนัญเชิง” ซึ่งเป็นวัดเก่าแก่ที่สร้างมาก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี นอกจากนี้ ตำนานยังแสดงให้เห็นความศรัทธาของรอยพระพุทธรูปผ่านความพิเศษของน้ำที่ขังอยู่ในรอยพระพุทธรูปซึ่งสามารถรักษาโรคภัยต่างๆ ให้กับคนและสัตว์ได้อย่างอัศจรรย์

ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาาระบุชัดเจนว่านายพรานที่พบรอยพระพุทธรูปชื่อ “พรานบุญ” แต่ในตำนานมิได้ระบุชื่อนายพราน บอกแต่เพียงว่านายพรานผู้นี้ภายหลังได้รับการแต่งตั้งเป็น “ขุนสัจพันธุศรีนพคุณาพนมโชน” ชื่อตำแหน่งนี้ปรากฏอยู่ในคำให้การขุนโชน เรื่องพระบาท (ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 5, 2542: หน้าเดิม) ทำหน้าที่ดูแลรักษาพระพุทธรูปสระบุรีโดยตรง ดังนั้นการแต่งตั้งนายพรานให้ดำรงตำแหน่งดังกล่าวยิ่งต่อยุทธยาบพบาทและความสำคัญของนายพรานว่าเป็นผู้ทำคุณประโยชน์ยิ่งใหญ่ ทั้งนี้เพราะการค้นพบรอยพระพุทธรูปที่สาบสูญ มิเพียงทำให้กรุงศรีอยุธยาได้กลับมาครอบครองเจดีย์สถานสำคัญเท่านั้น แต่ยังมีนัยบ่งบอกถึงความเจริญรุ่งเรืองของราชอาณาจักร ตลอดจนความมั่นคงในพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ในสมัยที่พบรอยพระพุทธรูปอีกด้วย

3) รอยพระพุทธรูปในสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ)

ตำนานส่วนนี้กล่าวถึงการบูรณปฏิสังขรณ์มณฑลพระพุทธรูป
ความว่า

...ครั้งอยู่มานานมาถึงพระยาเอกาทศรถ คือพระนารายณ์ได้เสวยราชสมบัติในกรุงศรีอยุธยา ท่านสมเด็จพระเจ้าตากมอญถวายพระพรขอให้เหตุการณ์จะกระทำพระมณฑปที่พระพุทธรูปบาท ทรงพระราชศรีธาถวายให้เหตุการณ์ให้ช่างขึ้นไปกระทำพระมณฑป...

(กรมศิลปากร, 2511: 5)

เมื่อพิจารณาข้อความในตำนานประกอบกับข้อความในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาทำให้ทราบว่า “พระยาเอกาทศรถ คือพระนารายณ์” หมายถึงสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 หรือพระเจ้าเสือ ทั้งนี้เพราะพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาบันทึกไว้ว่า “ท่านสมเด็จพระเจ้าตากมอญ” หรือสมเด็จพระสังฆราชตากมอญ เป็นแม่งานในการบูรณปฏิสังขรณ์มณฑปพระพุทธรูปในแผ่นดินหลวงสรศักดิ์หรือพระพุทธรูปเจ้าเสือ ปรากฏข้อความดังนี้

...ขณะนั้นสมเด็จพระสังฆราช ตามเสด็จขึ้นไปช่วยเป็นแม่การด้วย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระทัยปราโมทย์ยิ่งนัก ทรงพระกรุณาขอการทั้งปวงถวายให้สมเด็จพระสังฆราชเป็นแม่การแล้ว ก็เสด็จยังกรุงเทพมหานคร...

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหมอบรัดเล, 2549: 373)

บทบาทของสมเด็จพระสังฆราชตากมอญตามที่บันทึกไว้ในตำนาน นอกจากจะมีความสำคัญในฐานะผู้ที่ได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยจากพระมหากษัตริย์ให้เป็นแม่งานในการบูรณมณฑปพระพุทธรูปโดยเปลี่ยนจากมณฑปยอดเดียวเป็นมณฑปหลายยอดแล้ว เหตุแห่งการมรณภาพของสมเด็จพระสังฆราชตากมอญก็ได้รับการบันทึกไว้เช่นเดียวกัน ความว่า

...ครั้งพระมณฑปเสร็จแล้ว ท่านสมเด็จพระเจ้าตากมอญเห็นต้นไม้ใหญ่สามอ้อมมีมาแต่โบราณ ดอกโตเท่าฝ่าบาตร มีสีฐานดังดอกทานตะวัน เวลาเข้าบ้านหันเข้าสู่มณฑปทุกดอก เวลากลางวันตูม เวลาเย็นบาน ท่านสมเด็จพระเจ้าตากมอญเห็นว่าบังพระมณฑปอยู่ จึงได้ตัดไม้นั้นเสีย ท่านสมเด็จพระเจ้าตากมอญจึงเกิดวิบัติลงโลหิตจนถึงแก่อนิจกรรม...

(กรมศิลปากร, 2511: 5-6)

ตำนานกล่าวถึงต้นไม้ที่มีลักษณะพิเศษ คือ มีลำต้นใหญ่ถึงสามอ้อม มีดอกโตเท่าฝ่าบาตรและดอกหันเข้าหามณฑปในตอนเช้า ต้นไม้นี้ดังกล่าวยังขึ้นอยู่ใกล้มณฑป

พระพุทธบาทซึ่งเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ เมื่อสมเด็จพระสังฆราชแดงโสมสั่งให้ตัดต้นไม้ที่นั่นลง จึงส่งผลในทางร้ายแก่ชีวิตของท่าน เหตุแห่งการมรณภาพของสมเด็จพระสังฆราชแดงโสมถือเป็นเรื่องแปลก ทำให้เกิดความเคารพยำเกรงและศรัทธาในความศักดิ์สิทธิ์ของรอยพระพุทธบาทมากยิ่งขึ้น ด้วยเหตุนี้เรื่องราวดังกล่าวจึงได้รับการบันทึกไว้ในตำนาน

การปฏิสังขรณ์มณฑลพระพุทธบาทในสมัยสมเด็จพระเจ้าเสือ นั้นให้รายละเอียดเกี่ยวกับสิ่งก่อสร้างและอุปกรณ์ต่างๆ ที่ใช้ในการบูรณะมณฑลใหญ่ รวมถึงรายการสิ่งของมีค่ามากมายที่พระมหากษัตริย์ทรงถวายเป็นพุทธบูชา สิ่งเหล่านี้แสดงให้เห็นพระราชศรัทธาของพระมหากษัตริย์ในฐานะองค์อัครศาสนูปถัมภก นอกจากนี้ยังกล่าวถึงตำแหน่งข้าราชการผู้ดูแลรักษารอยพระพุทธบาทและกำกับกิจการต่างๆ ที่เกิดขึ้นในบริเวณเมืองพระพุทธบาท¹² ได้แก่ การเก็บภาษี การพิพากษาคดี การจัดระเบียบคนขึ้นไหว้พระบาท และการรับเสด็จ รายละเอียดเหล่านี้ตรงกับที่ปรากฏในคำให้การขุนโกลน เรื่องพระบาท เพียงแต่มีการลำดับความแตกต่างกันเท่านั้น

ตำนานพระพุทธบาทสระบุรีที่มีได้อ้างอิงมาจากคัมภีร์พระพุทธศาสนาโดยตรง จบลงด้วยการให้อิวาทแก่ข้าราชการผู้รักษารอยพระพุทธบาท ให้ตระหนักถึงหน้าที่ในการสืบทอดพระศาสนาตามพระราชประสงค์ของพระมหากษัตริย์ ดังนี้

...ข้อหนึ่ง ขุนหมื่นซึ่งรักษารอยพระพุทธบาทนั้น ให้รู้จักคติสองประการคือ คติโลก คติธรรม ให้ตั้งอยู่ในนิจศีลจึงจะถาวรไปในชั่วนี้และชั่วหน้า จบพระหัตถ์บูชาอุทิศถวายข้าพระโยมสงฆ์ และพระกัลปนาด้วยทรงพระประสงค์จะบำรุงศาสนาให้ถาวรถาวรพันพระวัสสา หนังสือตำบลที่มีมาสิ้นแต่เพียงเท่านี้

(กรมศิลปากร, 2511: 9-10)

ตำนานพระพุทธบาทสระบุรีจากคัมภีร์พระพุทธศาสนาและตำนานพระพุทธบาทสระบุรีที่มีได้อ้างอิงมาจากคัมภีร์พระพุทธศาสนาโดยตรง ล้วนแสดงให้เห็นคติความเชื่อว่ารอยพระพุทธบาทบนยอดเขาทางทิศเหนือของกรุงศรีอยุธยา เขตเมืองสระบุรี คือรอยพระพุทธบาทแห่งเขาสวรรณบรรพต ซึ่งเป็น 1 ใน 5 รอยพระพุทธบาทแท้จริงอันเกิดจากการประทับของพระพุทธองค์โดยตรง จึงถือเป็น “บริโศกเจดีย์” อันศักดิ์สิทธิ์และเป็นหลักฐานที่แสดงว่าพระพุทธองค์เคยเสด็จมาในดินแดนแถบนี้จริง

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าตำนานพระพุทธบาททั้ง 2 สำนวนจะแสดงให้เห็นคติความเชื่อในความศักดิ์สิทธิ์ของพระพุทธบาทสระบุรีเช่นเดียวกัน กระนั้นตำนานดังกล่าวก็มี

¹² เมื่อมีการค้นพบพระพุทธบาทสระบุรีในสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม พระองค์ทรงถวายที่ดินนับจากรอยพระพุทธบาทออกไปอีกโยชน์หนึ่งโดยรอบ ทำให้วัดพระพุทธบาทและบริเวณโดยรอบนั้นเป็นเสมือนเขตปกครองพิเศษที่มีข้าราชการรับผิดชอบเป็นการเฉพาะ มีการควบคุมดูแลพระสงฆ์ ข้าพระ และราษฎรที่ประกอบอาชีพอยู่ในบริเวณดังกล่าว ตลอดจนจนประชาชนที่เดินทางมานมัสการรอยพระพุทธบาทให้ปฏิบัติตามระเบียบข้อบังคับ ทั้งนี้เพื่อให้ “เมืองพระพุทธบาท” เป็นดินแดนบริสุทธิ์และศักดิ์สิทธิ์สมกับเป็นที่ประดิษฐานรอยพระพุทธบาท

ลักษณะเฉพาะที่น่าสนใจ กล่าวคือตำนานพระพุทธรูปพระพุทธรูปจากคัมภีร์พระพุทธรูปศาสนา นั้น แสดงให้เห็นความพยายามที่จะใช้คัมภีร์พุทธศาสนา ซึ่งเป็น “ตัวบท” ที่มีความเก่าแก่ ศักดิ์สิทธิ์ และน่าเชื่อถือ มาอธิบายความเป็นมาของรอยพระพุทธรูปพระพุทธรูปพระพุทธรูป ทั้งนี้ก็เพื่อต่อยอดว่ารอยพระพุทธรูปเกิดจากการประทับของพระพุทธรูปองค์โดยตรง มิใช่รอยที่จำลองขึ้นเพื่อบูชาดังเช่นรอยพระพุทธรูปที่จำลองมาจาก “ศรีบาท” บนเขาสุมณภูในลังกาทวีป ส่วนตำนานพระพุทธรูปพระพุทธรูปที่มีได้อ้างอิงจากคัมภีร์พระพุทธรูปศาสนาโดยตรงนั้น มีการเชื่อมโยงว่าเมืองสุนาปรินตะเป็นเมืองในอาณาจักรอยุธยา การเสียดังครุอยุธยาครั้งที่ 1 ทำให้รอยพระพุทธรูปขาดผู้อุปถัมภ์ดูแลและสาบสูญไป ดังนั้นตำนานสำนวนนี้จึงแสดงให้เห็นความสัมพันธ์อันแนบแน่นระหว่างรอยพระพุทธรูปกับกรุงศรีอยุธยาในฐานะเจดีย์สถานคู่บ้านคู่เมือง เมื่อบ้านเมืองสงบสุข รอยพระพุทธรูปก็คงอยู่เป็นมิ่งขวัญของราชอาณาจักร แต่เมื่อบ้านเมืองเสียเอกราชหรือขาดความมั่นคง รอยพระพุทธรูปก็จะสาบสูญไป นอกจากนี้ตำนานยังแสดงให้เห็นว่านายพรานผู้ค้นพบรอยพระพุทธรูปนั้นมีใช้บุคคลธรรมดา ลักษณะเหนือมนุษย์ของนายพรานจึงมีนัยต่อยอดถึงความศักดิ์สิทธิ์ของรอยพระพุทธรูปว่าเป็นมหาเจดีย์สถานสำคัญที่มีได้ค้นพบโดยง่าย ผู้ค้นพบต้องมีคุณลักษณะที่คู่ควรกับเจดีย์สถานนั้น กล่าวได้ว่าการค้นพบรอยพระพุทธรูปของนายพรานไม่เพียงทำให้กรุงศรีอยุธยาได้กลับมาครอบครองสิ่งศักดิ์สิทธิ์คู่บ้านคู่เมืองที่สาบสูญไปช้านานเท่านั้น แต่ได้ยกระดับกรุงศรีอยุธยาให้กลายเป็นหนึ่งในดินแดนพุทธศาสนาที่มีความสำคัญอย่างยิ่งอีกด้วย

2.3.2 คติความเชื่อเรื่องการไหว้พระพุทธรูปพระพุทธรูป

พระยาอนุমানราชชน กล่าวถึงวัตถุประสงค์ของการ “ไปพระบาท” และขั้นตอนต่างๆ ที่พุทธศาสนิกชนพึงปฏิบัติเมื่อเดินทางไปถึงวัดพระพุทธรูปพระพุทธรูปว่า

...การไปพระบาทของคนแต่ก่อนมีดังนี้ คือตั้งใจไปหาเหนือนาบุญ ทำประทักษิณเวียนรอบและเข้านมัสการ และปิดทองพระพุทธรูปแล้ว ก็อธิษฐานขอพรแล้วแต่จะนึกขอพระ...ออกจากมณฑลพระพุทธรูปแล้ว ก็ไปตีระฆังที่เขาแขวนไว้ตามศาลารายให้ดังแห่งแห่งเพื่อประกาศบุญที่ทำไว้ให้รู้ถึงหุเทวดาที่พิทักษ์รักษาที่นั่น เมื่อจะลงจากพระพุทธรูปก็ให้ทานแก่ยากจนวิพทที่มีเรียงรายอยู่ตามข้างบันไดหรือศรัทธาจะทำบุญอย่างอื่นก็ได้ เพื่อกำจัดความตระหนี่เหนียวแน่นที่เป็นบาปให้เบาบางไปบ้าง...

(เสฐียรโกเศศ, 2546: 211-212)

การเดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธรูป โดยพื้นฐานแล้วมิได้แตกต่างจากการนมัสการสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในเจดีย์สถานอื่นๆ กล่าวคือเมื่อสักการบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ซึ่งเป็นประธานในศาสนสถานนั้นแล้ว ก็อธิษฐานขอพรเพื่อความเป็นสิริมงคล ในวรรณคดีนิราศพรรณนาการเดินทาง “ไปพระบาท” กวีนิพนธ์กล่าวถึงการเข้านมัสการรอยพระพุทธรูปและคำอธิษฐานขอพรของตนไว้

ด้วย เนื้อหาส่วนนี้แสดงให้เห็นความศรัทธาในพุทธานุภาพที่สามารถดลบันดาลให้ผู้ขอประสบความสำเร็จตามความปรารถนา อย่างไรก็ตามมีคติความเชื่อสำคัญอย่างหนึ่งที่ส่งผลให้พระพุทธรูปพระบรมรูปเป็นจุดหมายปลายทางของการแสวงบุญที่ได้รับความนิยมสูงสุด นั่นคือ “เชื่อว่าถ้าไปนมัสการพระบาทอย่างนี้ได้บ่อยๆ ถึง 1 ครั้ง 7 ครั้ง อันเป็นจำนวนเดียวกับ 3 วัน 7 วันที่ปล่อยปากสบกกัน เป็นไม่มีตกรกน” (เสฐียรโกเศศ, 2546: 212)

เหตุที่พุทธศาสนิกชนเชื่อว่าการไหว้พระบาทครบ 3 ครั้ง 7 ครั้งจะไม่ตกรกน น่าจะสัมพันธ์กับความเชื่อที่ว่าพระพุทธรูปคือ “บริโกเศศเจดีย์” อันศักดิ์สิทธิ์หรือรอยที่เกิดจากการประทับของพระพุทธรองค์โดยตรง ด้วยเหตุนี้การบูชาพระพุทธรูปจึงก่อให้เกิดอานิสงส์ผลบุญอย่างสูงนอกจากนี้การเดินทางไปนมัสการพระพุทธรูปยังต้องผ่านเส้นทางอันยาวไกลและเต็มไปด้วยอุปสรรค ไม่ว่าจะเป็นสภาพอากาศ สัตว์ป่าที่ดุร้าย หรือพวกโจรป่าที่คอยดักปล้น การเดินทางไปในนมัสการรอยพระพุทธรูปจึงต้องอาศัยแรงศรัทธาและความมานะพยายามอย่างสูง ด้วยเหตุนี้การ “ไปพระบาท” จึงเปรียบเสมือนการแสวงบุญที่ผู้คนเชื่อมั่นในอานิสงส์ ยิ่งเดินทางมานมัสการพระพุทธรูปได้มากครั้งเท่าไร ก็ยิ่งเพิ่มพูนบุญบารมีให้กับตนเองมากขึ้นเท่านั้น การไหว้พระบาทให้ครบ 3 ครั้ง 7 ครั้งจึงกลายเป็นความเชื่อและค่านิยมที่ผลักดันให้ผู้คนเพียรพยายามมาสักการะพระพุทธรูปพระบรมรูปให้ได้ อนึ่ง เมื่อรอยพระพุทธรูปเป็นเครื่องหมายยืนยันการเสด็จมาประกาศธรรมของพระพุทธรองค์ในดินแดนต่างๆ ดังนั้น “การบูชารอยพระพุทธรูปจึงได้ชื่อว่าเป็นการประกาศไตรสรณคมน์ทางกาย” (นันทวัน สวานายน, 2536: 75) ด้วยเหตุนี้พระพุทธรูปพระบรมรูปจึงเป็น “มหาเจดีย์สถาน” ที่สามารถน้อมนำความเชื่อและความศรัทธาในพระพุทธรูปศาสนาได้อย่างมั่นคง

2.4 ประเพณี “ไปพระบาท”

การเดินทางไปนมัสการพระพุทธรูปพระบรมรูป มีคำเรียกเฉพาะว่า “ไปพระบาท” ดังนั้นเมื่อมีผู้กล่าวว่า “ไปพระบาท” จึงเป็นที่รู้จักกันโดยทันทีว่าจะเดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธรูปแห่งเขาสุวรรณบรรพตที่เมืองสระบุรีนั่นเอง จุดเริ่มต้นของประเพณี “ไปพระบาท” เกิดขึ้นจากการสถาปนาวัดพระพุทธรูปในสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 กล่าวถึงเหตุการณ์สำคัญดังกล่าวว่า

...สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวอุทิศถวายนานาสน์ เป็นบริเวณออกไปโยชน์หนึ่งโดยล้อมรอบ แล้วทรงพระกรุณาตรัสสั่งให้ช่างจับการสถาปนาเป็นมณฑปสวมพระพุทธรูป แลสร้างพระอุโบสถ พระวิหารการเปรียญ ตึกก้วนกุฎิสงฆ์ เป็นอเนกนุกูลการ แล้วให้ฝรั่งส่องกล้องตัดทางสถลมารคกว้างสิบวาตรงตลอดถึงท่าเรือ ให้แผ้วถางทูปราบให้รื่นราบเป็นถนนหลวงเสร็จ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับถึงท่าเรือทรงพระกรุณาสั่งให้ตั้งพระราชานิเวศตำหนักฟากตะวันออก ให้ชื่อตำหนักท่าเจ้าสนุก...ทรงพระกรุณาเร่งรัดให้ช่างสร้างมณฑปพระพุทธรูปและ

อวาสาบริเวณทั้งปวง สี่ปีจึงสำเร็จ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นไปกระทำการ
ฉลองมีงานมหรสพสมโภชเจ็ดวัน แล้วเสด็จกลับยังกรุงเทพพระมหานคร...

(กรมศิลปากร, 2548: 2)

การสถาปนาวัดพระพุทธรูปอย่างเป็นทางการโดยพระมหากษัตริย์ เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้
การเดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธรูปกลายเป็นประเพณีสำคัญทั้งของราชสำนักและราษฎรทั่วไป
อย่างไรก็ตามเอกสารส่วนใหญ่ที่ให้ข้อมูลเกี่ยวกับประเพณีดังกล่าว เป็นเอกสารที่เขียนขึ้นโดย
ราชสำนัก ด้วยเหตุนี้เรื่องราวที่เกิดขึ้นภายใต้ประเพณี “ไปพระบาท” จึงสะท้อนผ่านขนบธรรมเนียม
ประเพณีของราชสำนักเป็นหลัก กระนั้นภาพการมีส่วนร่วมของประชาชนก็ยังคงปรากฏให้เห็นอยู่บ้าง
และถือเป็นสิ่งสำคัญที่ตอกย้ำว่าการ “ไปพระบาท” เป็นประเพณีที่ทุกภาคส่วนของสังคมมีส่วนร่วม
อย่างแท้จริง

2.4.1 ช่วงเวลาของประเพณี “ไปพระบาท”

ข้อความในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 รัชกาลสมเด็จพระ
พระเจ้าปราสาททอง กล่าวว่า “ในเดือน 12 นั้น ทรงพระกรุณาสั่งว่า พันเทศกาลราษฎรเกี่ยวข้าวแล้ว
จะเสด็จไปนมัสการรอยพระพุทธรูป” (กรมศิลปากร, 2548: 7) ทรงมีพระราชดำริให้ช่างขึ้นไปแต่ง
ตำแหน่งใต้ธารทองแดง ทรงให้ชื่อว่าพระราชนิเวศน์ธารเกษม ขุดบ่อบางโหมด บ่อโศก ทำศาลาตาม
ระยะทางคือ ศาลาเจ้าเณร และศาลาที่หนองคนที ใช้เวลาทั้งหมด 3 เดือน จากนั้น “จึงมีพระราชกำหนด
สั่งสมุหนายกว่า เดือน 4 ขึ้น 2 ค่ำ จะไปนมัสการพระบรมพุทธรูป” (กรมศิลปากร, 2548: 8)

เมื่อพิจารณาข้อความข้างต้น ช่วงที่ราษฎรเกี่ยวข้าวจะอยู่ในเดือนพฤศจิกายนถึง
มกราคม ดังนั้นช่วง “พันเทศกาลราษฎรเกี่ยวข้าว” ซึ่งเป็นเวลาที่สมเด็จพระเจ้าปราสาททองจะเสด็จ
พระราชดำเนินไปนมัสการรอยพระพุทธรูปนั้น น่าจะเกิดขึ้นประมาณเดือนกุมภาพันธ์หรือประมาณ
เดือน 3 ตามปฏิทินไทย ทั้งนี้หากพระองค์มิได้มีรับสั่งให้ช่างขึ้นไปแต่งตำแหน่งและสร้างถาวรวัตถุตาม
เส้นทางไปวัดพระพุทธรูปแล้ว การเสด็จ “ไปพระบาท” ก็น่าจะเกิดขึ้นก่อนเดือน 4 อย่างแน่นอน
เพราะในงานพระนิพนธ์เรื่องเทศกาลพระบาทของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (2534: 148)
ทรงกล่าวถึงช่วงเวลาของประเพณี “ไปพระบาท” ว่า

เทศกาลกำหนดคนไปพระบาท ใครจะเป็นผู้กำหนดนัดหมายไว้แต่เดิมก็
ไม่ทราบเลย แต่ดูเป็นความเข้าใจทั่วกันเป็นกลางว่า ‘กลางเดือน 3 แล้วเป็น
พร้อมกันที่พระบาท’ เช่นนี้ ก็เป็นเวลาดีนัดหมายกว่าวันอื่น เพราะฤดูใบไม้พ
อร่วงเต็มที่ ดินก็แห้งสนิทหมดความใคร่เจ็บจะมีที่พระบาท และร้อนก็ยังไม่จัดนัก
เดือนก็กำลังหงาย น้ำทำในลำธารสระบ่อก็ยังพอหาได้ อนึ่ง เกวียนช้างม้าพาหะ

ก็พอเสร็จการไรรู้ว่า คนชวานาก็พอว่างธุระลง จะหาเวลาอื่นให้เหมาะกว่านี้ก็เห็น
จะไม่มี...

หลักฐานอีกชิ้นหนึ่งที่ให้ข้อมูลเรื่องช่วงเวลาของประเพณี “ไปพระบาท” ไว้อย่าง
ชัดเจน คือวรรณคดีเรื่องนิราศพระบาทของสุนทรภู่ ในตัวบทกล่าวว่า

ดั่งศรีสักปักชำระกำทรง	๑ โอ้อาลัยใจหายไม่วายห่าง
เจ้าคุมแค้นแสนโกรธโรธพี	เสียดายดวงจันทร์ทางงาม
จนพระหน่อสุริยวงศ์ทรงพระนาม	แต่เดือนยี่จันอย่างเข้าเดือนสาม
ด้วยเรียบรองมุลิกาเป็นข้าบาท	จากอารามแรมร้างทางกันดาร
ตามเสด็จเสด็จโดยแดนกันดาร	จำนิราศร้างนุชสุดสงสาร
๑ วันจะจรจากน้องสิบสองคำ	นมัสการรอยบาทพระศาสดา ฯ
รำลึกถึงดวงจันทร์ครรโลลา	พอจวนย่ำรุ่งเร่งออกจากท่า
	ที่ตั้งตาแลแลตามแพรราย

(คुरुสภา, 2550: 85)

สุนทรภู่ออกเดินทางในวันขึ้น 12 ค่ำ เดือน 3 ปีเถาะ นพศก ตรงกับวันจันทร์ที่ 8
กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2350 (คुरुสภา, 2550: 85) การเดินทางต้องใช้เวลาประมาณ 2 คืน ดังนั้นกระบวนเรือ
เสด็จของพระองค์เจ้าปฐมวงศ์ที่สุนทรภู่ติดตามไปในฐานะมหาดเล็ก จะเดินทางถึงวัดพระพุทธรบาทใน
วันขึ้น 15 ค่ำเดือน 3 หรือ วันเพ็ญกลางเดือน 3 ซึ่งเป็นวันที่มีงานสมโภชพระพุทธรบาทพอดี

โคลงลิลิตต้นตำนานพระพุทธรบาท พระนิพนธ์ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ
นราธิปประพันธ์พงศ์ เป็นวรรณคดีอีกเรื่องหนึ่งที่กล่าวถึงช่วงเวลาของประเพณี “ไปพระบาท” ไว้ว่า
ประชาชนทั่วไปเดินทางมาไหว้พระบาทในเดือน 3 เมื่อถึงเดือน 4 เป็นช่วงเวลาไหว้พระบาทของ
ชาวมอญ ส่วนในเดือน 6 เป็นช่วงที่ชาวญวนเดินทางมาไหว้พระบาท

๑ กำหนดสัตปรุชขึ้น	พระบาท
ปีหนึ่งสามคราวงาน	ใหญ่ไหว้
เดือนสามน่นนโอกาส	มนุษย์ทั่ว ไทยแอ
เดือนสี่มอญล้วนได้	อภิวันท์ ฯ

๑ เดือนทกญวนพรกพร้อม	บูชา
เพ็ญและวณนสำคัญญ	ทุกครั้ง
ถกองเทียยนรูปบุบผา	ทองปิด
ผ้าห่มห่มแล้วตั้ง	อธิษฐาน ฯ

(พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, 2456: 58)

ข้อความข้างต้นแสดงให้เห็นว่าประเพณี “ไปพระบาท” มิได้จำกัดอยู่ในหมู่พุทธศาสนิกชนที่เป็นคนไทยเท่านั้น คนต่างชาติพันธุ์ที่อยู่ในสังคมไทยก็มีความศรัทธาในพระพุทธรบาทสระบุรีและมีส่วนร่วมในประเพณี “ไปพระบาท” ด้วยเช่นเดียวกัน เพียงแต่ระยะเวลาที่คนเหล่านั้นเดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธรบาทเป็นคนละช่วงเวลากับคนไทย

ประเพณี “ไปพระบาท” ที่กำหนดขึ้นในช่วงเดือน 3 มีการปรับเปลี่ยนให้สอดคล้องกับสภาพสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป ปัจจุบันวัดพระพุทธรบาทจัดงาน “เทศกาลนมัสการพระพุทธรบาท” ขึ้นเป็นประจำทุกปี ระยะเวลาในการจัดงานแบ่งเป็น 2 ช่วงคือ ในเดือน 3 และเดือน 4 ตามการนับเดือนแบบไทย เช่น งานไหว้พระบาทประจำปีพ.ศ.2555 กำหนดให้จัดขึ้นตั้งแต่วันที่ 23 มกราคม – 7 กุมภาพันธ์ (เดือน 3) รวม 16 วัน และวันที่ 29 กุมภาพันธ์ – 7 มีนาคม (เดือน 4) รวม 8 วัน เป็นต้น

อนึ่ง เนื่องจากการ “ไปพระบาท” เป็นประเพณีที่อยู่คู่สังคมไทยมาช้านาน ผู้วิจัยจึงแบ่งการศึกษาประเพณีดังกล่าวออกเป็น 2 ช่วงคือ สมัยอยุธยาและสมัยกรุงรัตนโกสินทร์เพื่อแสดงให้เห็นความสำคัญของประเพณีดังกล่าวในมิติที่หลากหลาย รวมถึงความสัมพันธ์ระหว่างวัดพระพุทธรบาทกับสถาบันพระมหากษัตริย์และประชาชนที่ดำเนินมาอย่างต่อเนื่องยาวนาน

2.4.2 ประเพณี “ไปพระบาท” สมัยอยุธยา

หลังการค้นพบพระพุทธรบาทสระบุรีในสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม การเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธรบาทสระบุรีกลายเป็นธรรมเนียมที่พระมหากษัตริย์พระองค์ต่อๆ มาทรงถือปฏิบัติ ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาเมื่อกล่าวถึงการเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการรอยพระพุทธรบาทมักปรากฏข้อความว่า “โดยโบราณราชประเพณีแต่ก่อน” หรือ “ตามขัตติยราชประเพณีมาแต่ก่อน” แสดงให้เห็นว่าการ “ไปพระบาท” เป็น “ราชประเพณี” สำคัญของราชสำนักในบรรดาพระมหากษัตริย์ 12 พระองค์ที่ปกครองกรุงศรีอยุธยาต่อจากสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม มีถึง 7 พระองค์ที่เสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการรอยพระพุทธรบาท ได้แก่ สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง สมเด็จพระนารายณ์มหาราช สมเด็จพระเพทราชา สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ) สมเด็จพระเจ้าท้ายสระ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ และสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ

ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง(พ.ศ.2172–2199) ทรงโปรดให้สร้างพระราชวังเพื่อเป็นที่ประทับแรมระหว่างเสด็จขึ้นไปนมัสการพระพุทธรบาทสระบุรี ปรากฏข้อความในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาว่า “ลุดักราช 993 ปีมะแมตรีศก ทรงพระกรุณาให้ช่างออกไป

ถ่ายอย่างพระนครหลวง แลปราสาทกรุงกัมพูชาประเทศเข้ามาให้ช่างกระทำพระราชวังเป็นที่ประทับ ร้อนตำบลริมวัดเทพจันทร์ สำหรับเสด็จขึ้นไปนมัสการพระพุทธบาท จึงเอานามเดิมซึ่งถ่ายมาให้ชื่อ พระนครหลวง” (พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหมอบรัดเล, 2549: 231) การสร้างพระนครหลวงนอกจากจะแสดงให้เห็นการแผ่พระบรมเดชานุภาพเหนือดินแดนกัมพูชาแล้ว จุดประสงค์การใช้งานพระราชวังที่ให้เป็นที่พักแรมของพระมหากษัตริย์ระหว่างเสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปนมัสการรอยพระพุทธบาท ยังแสดงให้เห็นความสำคัญของการ “ไปพระบาท” ในฐานะ “ราชประเพณี” ได้อย่างชัดเจน

ตำราแบบธรรมเนียมในราชสำนักครั้งกรุงศรีอยุธยา¹³ อันเป็นตำราที่ว่าด้วยระเบียบแบบแผนในราชสำนักและหน้าที่รับผิดชอบของข้าราชการในตำแหน่งต่างๆ กล่าวถึง “กระบวนเสด็จไปพระพุทธบาท” โดยให้รายละเอียดเรื่องข้าราชการผู้มีหน้าที่เกณฑ์เจ้าพนักงานเพื่อเตรียมรับกระบวนเสด็จตามระยะทางตั้งแต่ที่พระนครหลวง ทำเจ้าสนุก ไปจนกระทั่งถึงพระตำหนัก ไกลวัดพระพุทธบาท ดังนี้

ถ้ามีที่เสด็จไปพระพุทธบาทเป็นการปรกติ (เจ้า)พระยากลาโหม พระสุรเสนา หลวงเทพ(อรชุน) สังกพันทิพรราชให้เกณฑ์หลวง ขุน หมื่น 2 คน 3 คน เป็นนายกองทำตำหนัก คุมพนักงาน 4 ตำรวจ สนม (ทหาร) ซ้ายขวา สนมกลาง ซ้ายขวา ตำรวจนอกซ้ายขวา ไปทำตำหนักฉนวนพระนครหลวง ทำเจ้าสนุก พระพุทธบาท และการรับเสด็จของหลวงเจ้าต่างกรม...

(สมเด็จพระยาตำราพระราชานุภาพ, 2493: 11)

เมื่อกระบวนเรือเสด็จไปเทียบท่าที่บ้านท่าเรือหรือท่าเจ้าสนุกแล้ว ต้องมี “ล้อมวงที่พลับพลาท่าเจ้าสนุก” ซึ่งเป็นกรวางกำลังรักษาความปลอดภัยทั้งทางน้ำและบนบก ให้แก่พระมหากษัตริย์ปรากฏข้อความดังนี้

...เสียดียกเอาเลขเรือคฤหัสถ์สองตอน เรือศรีผ้าแดง เรือที่นั่งกราบ ไปนอนกองข่มท้ายสนม และฝิพายเรือศรีสักหลาด เรือกราบ (ที่นั่ง) ทรง เรือกราบ (ที่นั่ง) รอง นอนริมฉนวนประจำท่านนอกตาริ้วล้อมวัง แลพันเทพราชเกณฑ์ปืนกลองชนะประโคมยาม และกรมช่างเกณฑ์ช่างอยู่โรงในกำแพงล้อมพระตำหนัก และวางรายในกองข่มรอบกำแพงล้อมพระตำหนัก ช่างปืนใหญ่ตั้งรื้อกองเพลิง

¹³ สมเด็จพระยาตำราพระราชานุภาพ (2493: คำนำ) ทรงอธิบายที่มาของตำราแบบธรรมเนียมดังกล่าว โดยสรุปความได้ว่า เมื่อเสียกรุงศรีอยุธยาใน พ.ศ. 2310 ตำราในราชการสูญหายเกือบหมด พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงโปรดเกล้าฯ ให้ข้าราชการที่รู้ขนบธรรมเนียมครั้งกรุงศรีอยุธยา ร่วมกันแต่งตำราขึ้นใหม่ แต่มีเพียงไม่กี่เรื่อง มาถึงในรัชกาลที่ 1 มีการแต่งตำราเพิ่มขึ้น แต่ข้าราชการเก่าครั้งกรุงศรีอยุธยาก็ลดลงไปด้วย ดังนั้นในสมัยรัชกาลที่ 2 จึงไม่มีการแต่งตำราดังกล่าวอีก

นอกกองขุ่มตามซ้ายตามขวา แลเจ้ากรมปลัดกรมคุมไพร่ตาดบเกยถือปืนนกโพรง
ตระเวน 4 ยาม ตามซ้ายตามขวา...

(สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2493: 13-14)

จากนั้นจึงว่าด้วย “กระบวนทางสถลมารคเสด็จขึ้นพระพุทธรบาท” ต้องมีพนักงาน
ขึ้นไปทำทางและแต่งตำหนักรับเสด็จไว้ล่วงหน้า มีการเตรียมกระบวนเสด็จทั้งข้าง ม้า รถพระที่นั่ง โคน
เกวียน การเชิญเครื่องสูง และกระบวนข้างอัญเชิญของใช้ส่วนพระองค์ต่างๆ ดังนี้

ข้างเครื่องมหาดเล็ก สำหรับพระสุพรรณศรี พระล่วมทอง ข้าง 1 สำหรับ
พระล่วมตะบัน พระโอสถสูบ พานพระชุต ข้าง 1 พระเต้าทอง พระเต้าเงิน ข้าง 1
หม้อลงพระบังคน กาพระบังคน ข้าง 1 พระตะพานเงินใส่พระสุธารส ข้าง 1 พชนี
ทอง พชนีแพร ข้าง 1 พระแสงกระสุน พระแสงจ้าว พระแสงหอก ข้าง 1 พระ
กลดแดด พระกลดฝน ข้าง 1 พระสมุด พระกระดานชนวน ข้าง 1 พระปิ่นโตของ
เสวย ข้าง 1 รวมเป็น 10 ข้าง มหาดเล็กเชิญเครื่อง จำหุ้มแพรกำกับเครื่องถวาย

(สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2493: 20)

ต่อมาเป็น “ล้อมวงที่พระบาท” ว่าด้วยการตั้งกองรักษาความปลอดภัยแก่
พระมหากษัตริย์เมื่อเสด็จถึงพระตำหนักบริเวณวัดพระพุทธรบาท ปรากฏข้อความดังนี้

ครั้นเสด็จฯ ถึงพระพุทธรบาท ล้อมวงตั้งตาริ้ววางขวางกักรับเหล็ก
รอบพระตำหนัก 5 ศอก (ตั้งเป็น) 10 กอง กอง 1 ปืนตาดตะคร้ำเงินกระบอก
1 ปืนหามแล่นกระบอก 1 ปืนคาบชุต 10 กระบอก ปืนทองกระสุนปราย
10 กระบอก รวมปืน 22 กระบอก ธนู 5 คัน หน้าไม้ 5 คัน โล่ 5 ขวากกระจับ
50 หลุม คนกองละ 60 คน (หรือ) 70 คน ทหารในอาสาพิเศษอยู่นอกล้อมวง
ทหารใน 2 กอง 16 คน อาสาพิเศษ 16 คน

(สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2493: 24)

นอกจากนี้ยังมีพนักงานดูแลเรื่องดอกไม้เพลิงและมหรสพต่างๆ ที่จะใช้ในงาน
สมโภชพระพุทธรบาทด้วย

ข้อความจากตำราแบบธรรมเนียมในราชสำนักครั้งกรุงศรีอยุธยาที่ยกมาข้างต้น
แสดงให้เห็นว่าการ “ไปพระบาท” ของพระมหากษัตริย์เป็นการเดินทางครั้งสำคัญ ดังที่
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (2548: 117) ทรงกล่าวถึงการเสด็จออกนอกพระนครของ

พระมหากษัตริย์ไว้ว่า “...ถึงเจ้าแผ่นดินเมืองไทยที่มีธรรมเนียมสืบมา เหตุที่ให้เสด็จมากก็มีสามอย่าง เสด็จไปสงครามอย่างหนึ่ง เสด็จไปวังข้างอย่างหนึ่ง เสด็จไปนมัสการพระคือพุทธบาทแลที่อื่นๆ อย่างหนึ่ง...” ด้วยเหตุนี้เมื่อมีรับสั่งว่าจะเสด็จ “ไปพระบาท” ซึ่งเป็นเวลาที่พระมหากษัตริย์จะต้องออกนอกพระนครเป็นหลายวัน จึงมีการรักษาความปลอดภัยพระนครอย่างรัดกุม ในขณะที่การจัดกระบวนเสด็จก็เป็นไปอย่างเอิกเกริก ด้วยเหตุนี้กระบวนเสด็จจึงมีข้าราชการบริพารติดตามไปเป็นจำนวนมาก ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 รัชกาลสมเด็จพระเพทราชา ความว่า

แล้วมีพระราชโองการตรัสสั่งสมุหนายกให้ตรวจเตรียมพลช้างม้า พลราชรถบจรเดินเท้าและพลนาวาพยุหพร้อมไว้ กำหนดคน 10,000 ทั้งทางบกทางเรือ และการพระพุทธสมโภชทั้งปวงนั้นก็ให้จัดแจงไว้ให้สรรพ จะเสด็จพระราชดำเนินขึ้นนมัสการพระพุทธรูป อันประดิษฐานเหนือภูเขาสุวรรณบรรพต โดยโบราณราชประเพณีแต่ก่อน

(กรมศิลปากร, 2548: 81)

กล่าวได้ว่าการเสด็จ “ไปพระบาท” เป็น “ราชประเพณี” ที่มีธรรมเนียมปฏิบัติอย่างเคร่งครัด การจัดเตรียมกระบวนเสด็จอย่างยิ่งใหญ่มิได้เป็นไปเพื่อให้สมพระเกียรติพระมหากษัตริย์เท่านั้น แต่ยังแสดงถึงพระราชอำนาจ พระบารมี และพระราชศรัทธาที่ทรงมีต่อรอยพระพุทธรูปอีกด้วย

เมื่อกระบวนเสด็จไปถึงวัดพระพุทธรูปที่มี “ราชประเพณี” อีกอย่างหนึ่งที่พระมหากษัตริย์ทรงปฏิบัติเพื่อแสดงสักการะต่อรอยพระพุทธรูป นั่นคือ “การรำพระแสงของ้าว” ในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 กล่าวถึงการรำพระแสงของ้าวของสมเด็จพระเพทราชาและสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 ไว้คล้ายคลึงกันว่า “สิ้นทาง 550 เส้น ก็บรรลุลึงเชิงเขาสุวรรณบรรพต จึงให้หยุดกระบวนแห่แห่นั้งปวง แล้วสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงรำพระแสงของ้าวเหนือตรระพองข้างต้นสิ้นวารสามนัด บูชาพระพุทธรูปโดยพระราชประเพณีเสร็จแล้ว ก็บายพระคชาธารโดยมารควธิกำหนด 50 เส้น ถึงพระราชนิเวศน์ธารเกษม” (กรมศิลปากร, 2548: 42)

การรำพระแสงของ้าวบูชารอยพระพุทธรูป ปรากฏอีกครั้งหนึ่งในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อพระองค์เสด็จไปนมัสการพระพุทธรูปครั้งแรกในพ.ศ. 2415 ขณะนั้นทรงมีพระชนมพรรษา 19 พรรษา สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ (2525: 98-99) ทรงกล่าวถึงการศึกษาวิชาคหศาสตร์และการรำพระแสงของ้าวในรัชกาลดังกล่าวไว้ว่า

...ผู้ดีทั้งชายหญิงยังหัดฟ้อนรำมาจนสมัยกรุงศรีอยุธยา เพิ่งมาเลิกหัดฟ้อนรำในหลักสูตรสาธารณสุขศึกษาต่อชั้นหลัง จะเป็นแต่เมื่อใดหาทราบไม่ ถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ยังฝึกหัดฟ้อนรำอยู่แต่เฉพาะในวิชาบางอย่าง ส่วนผู้ชายเมื่อ

ศึกษาพุทธศาสตร์ ต้องหัดรำกระบี่กระบอง และศึกษาวิชาคหศาสตร์ก็ต้องหัดรำ พัดชาและรำขอช้างเป็นต้น ข้อนี้มีเรื่องเกร็ดจะเล่าแทรกลงเพื่อรักษาไว้มิให้สูญ ไปเสีย คือเมื่อรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงฝึกหัด แต่รำกระบี่กระบอง เพราะชั้นชายังไม่ถึงขนาดที่จะทรงศึกษาวิชาคหศาสตร์ จน เสวยราชย์แล้วจึงได้ทรงศึกษาวิชานั้นต่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์ ซึ่งเป็นหม่อมเฒ่าอาจครอบให้กรรมสิทธิ์ได้ตามตำรา เวลานั้นข้าพเจ้ายังเป็นเด็กอยู่ แต่พอจำได้ว่าปลูกโรงพิธีที่ฝึกหัดคชกรรมในสนามตรงหน้าศาลาหทัยสมาคมบัดนี้ มีม่านบังตารอบโรงพิธี ในโรงนั้นนอกจากที่บูชาเทวรูปและเครื่องใช้ในคหศาสตร์ เช่น เชือกบาศ เป็นต้น ทำรูปหุ่นเท่าตัวช้างเพียงห้อง สำหรับเสด็จขึ้นประทับบน คอหัดใช้ขอบังคับช้าง และต้องทรงหัดรำตามแบบในตำราคหศาสตร์ เจ้าฟ้าที่ท่าน ทรงพระเจริญทันได้ฝึกหัดตามเสด็จ ตรัสเล่าให้ฟังว่าตำราคหศาสตร์มีแบบรำ หลายอย่าง เป็นต้นรำพัดชา จนกระทั่งรำขอช้างเป็นกระบวนต่างๆ เช่น รำแย้ม ข้าศึกเมื่อชนช้างชนะและรำบวงสรวงเป็นต้น เมื่อทรงฝึกหัดสำเร็จแล้ว สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จขึ้นพระบาท ดูเหมือนเมื่อปีออก 2415 สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยาบำราบฯ ทรงจัดกระบวนเสด็จครั้งนั้นให้สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ทรงคอช้าง พระยาเทพราชา (เอี่ยม) เป็นถวายเสด็จขึ้นพระพุทธรูปอย่าง ราชประเพณีโบราณ เมื่อเสด็จไปถึงลานพระพุทธรูป ต้องทรงรำขอบูชาต่อหน้า ธารกำนัลตามแบบ...

กล่าวได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นพระมหากษัตริย์พระองค์ สุดท้ายและพระองค์เดียวในสมัยรัตนโกสินทร์ที่รำพระแสงของ้าวเป็นพุทธบูชาตามโบราณราช ประเพณี เนื่องจากไม่ปรากฏหลักฐานว่ามีพระมหากษัตริย์พระองค์ใดได้สืบทอดพระราชประเพณี ดังกล่าวอีก

ประเพณี “ไปพระบาท” ของพระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยา มีแบบธรรมเนียมและ กฎระเบียบต่างๆ มากมายเพื่อให้สมกับเป็น “ราชประเพณี” ที่พระมหากษัตริย์ทรงถือปฏิบัติสืบทอด จากบรรพบุรุษ การเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการรอยพระพุทธรูปไม่เพียงแต่เป็นการแสดง พระราชศรัทธาในฐานะองค์อัครศาสนูปถัมภกเท่านั้น แต่ยังมีความสำคัญต่อการสร้างความชอบธรรม ในการปกครองและส่งผลให้เกิดความมั่นคงในพระราชอำนาจอีกด้วย ดังนั้นการ “ไปพระบาท” จึง ยังคงได้รับการสืบทอดมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ อย่างไรก็ตามด้วยบริบททางสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป ความศรัทธาในรอยพระพุทธรูปของพระมหากษัตริย์ในสมัยรัตนโกสินทร์มิได้เข้มข้นดังเช่นที่เคย เป็นมาในยุคก่อน ความสำคัญของประเพณี “ไปพระบาท” ในฐานะ “โบราณราชประเพณี” จึงเริ่ม คลี่คลายลง ในขณะที่การ “ไปพระบาท” ในหมู่ราษฎรทั่วไปกลับยังคงได้รับความนิยมอย่างล้นหลาม ดังจะแสดงรายละเอียดในหัวข้อต่อไป

2.4.3 ประเพณี “ไปพระบาท” สมัยรัตนโกสินทร์

พระมหากษัตริย์ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นทรงติดพระราชกรณียกิจสำคัญด้านการศึกสงครามและการสร้างราชธานีใหม่ กอปรกับคติความเชื่อและความศรัทธาในพระพุทธรูปพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มิได้เสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธรูปพระบาทสระบุรีตาม “โบราณราชประเพณี” แต่เก๋าก่อน กระนั้นทั้ง 3 พระองค์ก็ทรงตระหนักถึงความสำคัญของพระพุทธรูปพระบาทสระบุรีในฐานะ “มหาเจดีย์สถาน” ที่อยู่เคียงคู่สถาบันพระมหากษัตริย์และสังคมไทยมาช้านาน ด้วยเหตุนี้การอุปถัมภ์วัดพระพุทธรูปพระบาทจึงยังคงเป็นพระราชกรณียกิจที่ทุกพระองค์ให้ความสำคัญ ดังปรากฏหลักฐานในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ “เรื่องสร้างมณฑปพระพุทธรูป” สมัยรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2 ความว่า

ขณะเมื่อพม่าเข้าศึกล้อมกรุงเก่าอยู่เมื่อคราวจะเสียกรุงนั้น จินพวกบ้านคลองสวนพลูกรุงเก่า คบคิดกันขึ้นไปปล้นเอาเงินทองของพุทธรูปบูชาที่พระพุทธรูป แลเผาพระมณฑปเสีย มาถึงรัชกาลที่ 1 กรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล เป็นแม่กองสร้างพระมณฑปพระพุทธรูปขึ้นใหม่ ของเดิมครั้งกรุงเก่าทำเป็นห้ายอด เห็นไม่งาม ทำใหม่ครั้งนี้แก้เป็นยอดเดียว การสร้างพระมณฑปในรัชกาลที่ 1 สำเร็จแต่พระมณฑปใหญ่ แต่พระมณฑปน้อย สวมรอยพระพุทธรูปข้างในอีกชั้น 1 ยังหาได้ทำไม่ เมื่อปีระกาเบญจศกนี้ (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย-ผู้วิชัย) จึงโปรดให้สร้างพระมณฑปเล็กข้างในให้บริบูรณ์ตามเดิม

(สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ, 2546: 89)

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แม้ว่าพระองค์จะไม่ทรงศรัทธารอยพระพุทธรูปและมีพระราชนิยมที่จะสร้างพระอารามหลวงและทำนุบำรุงวัดวาอารามในพระนครเป็นสำคัญ กระนั้นก็ยังโปรดเกล้าฯ ให้ปฏิสังขรณ์เครื่องบนพระมณฑปใหญ่และสร้างพระมณฑปน้อยขึ้นใหม่ เนื่องจากของเดิมที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 2 ถูกไฟไหม้จากเทียนธูปที่ประชาชนจุดบูชา รอยพระพุทธรูป (กรมศิลปากร, 2511: 29-30)

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระมหากษัตริย์อีกพระองค์หนึ่งที่ไม่ทรงศรัทธารอยพระพุทธรูปและทรงแสดงออกอย่างชัดเจนว่าไม่สนับสนุนการ “ไปพระบาท” ถึงกับมีพระราชหัตถเลขาถึงพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาสเพื่อวิจารณ์ความนิยม “ไปพระบาท” ในหมუნางในอย่างรุนแรง กระนั้นข้อความในพระราชหัตถเลขาถือเป็นหลักฐานสำคัญที่ยืนยันความนิยมในประเพณีดังกล่าวได้อย่างประจักษ์

...พิเคราะห์ถึงใจผู้หญิงแทบทุกหนทุกแห่งทั้งแก่ทั้งสาวมักร้านอยู่ในที่จะใครไปพระพุทธรูป มีผ้าก็สาออยผ้า มีบิดามารดาก็อ้อยอิ่งวิงวอนให้พาไป พระพุทธรูปนั้นเป็นปกติ จนเป็นลัทธิติดตำราเล่าเป็นนิยายเยาะเย้ยกันสืบมาว่า เจ้าบ่าวไปนอนห้อยอยู่สามคืนแล้ว เขาส่งตัวเจ้าสาวๆ ไปอายนั้งกัมหน้าอยู่ เจ้าบ่าวจึงปราศรัยว่าปีนี้แม่จะไปพระบาทฤๅไม่ะจ๊ะ ซึ่งปราศรัยเรื่องพระบาทขึ้นก่อนก็เพราะว่ารู้ผู้หญิงนั้นคนอยู่ในที่อยากจะไปพระบาทยิ่งนัก จะพูดให้ชอบใจจึงยกเรื่องนั้นขึ้นก่อน ก็ผู้ชายใจอ่อนๆ มักทำตามใจผู้หญิงแล้ว คงไม่พินผู้หญิงวิงวอนสาออยอ้อนให้พาไปพระบาทแต่สักคนหนึ่งเลย มิเมียก็ถูกหลานคงถูกอ้อนวอนแทบทุกแห่ง แลที่พระบาทก็เป็นทีเล่าลือว่าเป็นที่สิ่งสูงของพระสงฆ์ใจบาปใจพาลที่ตั้งใจจะคิดปอกลอกคนหลังตีนบุญ ใครไปเป็นเจ้าของคงไม่พินถูกนินทา ถึงพระพิมพ์ธรรมเดี่ยวนี้อีกไม่พินถูกนินทาต่างๆ พระสงฆ์ที่ดีเป็นปกติโดยขึ้นไปกลางครึ่งกลางคราว ต้องไปช้อนไปแอบอยู่ในถ้ำในเหว ใครนิมนต์เทศน์ก็ไม่รับ ด้วยกลัวเขาจะนินทาว่าเป็นพวกปอกลอกหลอกสัปรุชไป พระองค์ใครไปพระพุทธรูปทุกปีก็มีผู้นินทาว่าไปเที่ยวหากิน เพราะมีผู้หญิงขึ้นไปตีนทำบุญไม่รู้ประมาณผู้ชายพวกใดไปพระบาทก็ถูกนินทาสองประการ นินทาว่าลู่อานาจแก่มาตุคามอย่างหนึ่ง นินทาว่าเป็นผู้ร้ายไปคอยชิงวิ่งราวอย่างหนึ่ง ตัวฉันเองแต่ก่อนเป็นพระอยู่ขึ้นไปหลายครั้งหลายหน ก็ต้องหลบเหลือมไป ไม่ได้เทศน์ไม่ได้ทัน เป็นแต่ไปเที่ยวเล่น เมื่อมาเป็นเจ้าแผ่นดินแล้วก็ได้ไปสองครั้ง ครั้งหนึ่งวิ่งหน้าขวนไปบ้านสีทา แล้วก็แวะไปดูการพระมณฑป การพระเจดีย์ที่ทำที่พระบาท ครั้งต้นก็ไม่ได้พาผู้หญิงไปนอกจากลูกเล็กๆ สักคนเลย เพราะกลัวจะถูกนินทาว่าผู้หญิงสาออยให้ไป ครั้งหลังไปกับผู้หญิงเป็นอันมาก ก็ด้วยมีที่อ้างว่าไปยกยอดพระมณฑปพระพุทธรูปแลไปรับข้างเผือก ก็ในพระบรมหาราชวังนั้นเป็นธรรมดาได้เคยเห็นมาแต่เล็กคุ่มใหญ่ เจ้าข้างในหน้าเดือน 3 เดือน 4 มีคนบางพวกจัดการจะไปพระบาท ถุกกลับมาจากพระบาทเอาส่วนบุญมาให้ แล้วก็ร้องให้ทุกปีว่าตัวฉันนี้เกิดมามีกรรม ตั้งใจจะขึ้นพระบาทไปทำบุญก็ไม่ได้ไป เมื่อไรจะสิ้นกรรมเล่า ก็เมื่อไรเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ก็พากันว่าทั้งแก่ทั้งสาวว่าคราวนี้ฉันสิ้นกรรมแล้ว ฉันจะจัดสิ่งของไว้เดือน 3 จะขึ้นไปพระบาทไปทำบุญให้เต็มศรัทธา ก็ที่เป็นคนแก่เฒ่าชราเจ้าจอมมารดา ถ้าเจ้าจอมอยู่งานผู้ใหญ่เมื่อล่วงแผ่นดินแล้วคงไปพระบาททุกคนไม่เหลือจนคนหนึ่ง ก็ที่บ่นว่าจะไปแล้วเพราะยังสาวอยู่ คิดเข้าอีกก็ตอกชกหัวร้องให้ ว่ายังไม่สิ้นกรรมจึงไม่ได้ไปพระบาท พวกท่านหลวงยายได้เบียดหัวแล้วหยิบเอาเงินออกจอบอุทิศส่วนถวายพระบาทแต่ในขณะที่รับเบียดหัวทีเดียวก็มี บางคนป่วยไข้ทำพินัยกรรมถวายพระบาทก็มี ก็ผู้ที่เป็นอย่างนี้ ผู้ที่รู้แท้เขารู้พื้นเพพระบาทเพราะเรื่องต้นเกิดมาแต่เมื่อไร พระบาทนั้นเป็นของคนทำฤๅพระพุทธรูปเจ้าทำตามแลดูพอรู้คิดดูพอเห็น ว่าตัดใจความสั้นถ้าเป็นของพระพุทธรูปเจ้าทำ ถวายจะละเอียดแลจะไม่มีรอยสกัด แลที่ปลายพระบาทสันพระบาทจะเหมือนกับรอยเขียนจริงๆ จะไม่เป็นฝีมือเคอะโง่ๆ เก๋ๆ ฤๅหนึ่งเล่าคงจะมีเทวดา

มนุษย์ปรนนิบัติอยู่เสมอแต่ต้นศาสนา มาจนบัดนี้ จะไม่เป็นของพึงผิดขึ้นมีขึ้นในสองร้อยปีเศษลงมา ฤๅที่นั่นเทวดาก็จะรักษาไฟจะไม่ไหม้ ขโมยจะไม่ลัก แลที่นั่นจะไม่เป็นที่สิ่งสูงของพระสงฆ์ที่หลอกที่ลวง แลนักเลงแลคนพาลต่างๆ ก็คนหลอกคนลวงแลนักเลงแลคนพาลต่างๆ เกิดเป็นขึ้นที่นั่น ก็เพราะมีคนหลงศรัทธาเหลือหลาม ทุ้มเทแตกตื่นทำบุญอย่างว่ามาแล้ว การหลอกลวงแลการนักเลงจึงมีขึ้น ก็อันผู้หญิงนั้นสำคัญนักด้วยจะไปพระบาท สำออยด้วยเรื่องจะไปพระบาททุกหนทุกแห่ง ไม่สำออยก็แต่ที่รู้ว่าผัวไม่กลัวเมียอย่างหนึ่ง ไม่ศรัทธาไม่เชื่อในพระบาทอย่างหนึ่ง จึงไม่กล้าอ่อนวอนสำออยรบให้พาไป แต่ถึงกระนั้นผัวที่ไม่เชื่อพระบาท ฝ่ายเมียก็ลอบไปนิทาแก่พวกที่ร้านพระบาทด้วยกัน ว่าผัวนั้นพระยามารดลใจ แลเป็นคนรกรกเปรตบาปหนา ไม่เชื่อไม่ศรัทธาเลื่อมใสในพระบาท อันผู้หญิงนี้คิดถึงเรื่องราวพระบาทแล้ว ถึงลูกถึงหลานแลเมียก็ให้ชังนัก ก็ด้วยเหตุนี้ฉันได้ประกาศแล้วว่าเจ้านายผู้หญิงก็ตีฤๅเมียก็ตี ใครจะไปพระบาทก็ให้บอกเถิดจะให้สมมกรรมวังเขาพาไป พระสงฆ์ที่หากินด้วยพระบาทก็จะได้หลอกไปปกกลอกต่างๆ ตามสบายใจ ก็ผู้หญิงเมื่อเวลาเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ ที่จะไปได้รับร้อนไปแต่ศัวรรษยังไกล ครั้นไปถึงพระบาทแล้วลักโกนคิ้วบวชเป็นหลวงชี เอาน้ำมันเทลงในอุ้งมือ เอาดินนั้นปั้นเป็นขาอย่างร้อยด้ายตั้งลงกลางใจ มือจุดตะเกียงบูชาพระ จะรำพันด้วยการบำเพ็ญพระบาทแล้วไม่สุดลงเลย ว่าในใจคิดจะตามใจคนไม่ขัดใครดอกเดี๋ยวนี้ก็ได้ประกาศไว้แล้ว พระองค์เจ้าหม่อมเจ้าพวกใดจะไปพระบาทปฎิวิมาลา ถ้าเป็นผู้หญิงไม่มีผัวจะให้ส่งให้ไป ก็ส่งให้ไป ถ้ามีผัวฤๅตัวเป็นผู้ชายจะมาลา ก็ให้หนังสือเดินทางไปไม่ขัด...อย่าว่าแต่คนอื่นเลย แต่ ๗พลฯ สมุหพระกลาโหม ก็เห็นจะเสียผู้หญิงให้ขึ้นไปพระบาทไม่ได้ ลางที่ท่านเข้ามาล่าวว่าจะไปดูการเมืองลพบุรี แล้วท่านก็จะพาเมียไปพระบาท แต่ตัวฉันเองเป็นความสัตย์ความจริงไปพระบาทครั้งหนึ่งก็ไม่ได้พาผู้หญิงไป เพราะกลัวจะเป็นคนตามใจเมียไป แต่คราวหลังนั้นเพราะประสงค์จะไปมีละครฉลองข้างและฉลองพระเจดีย์ที่พระบาทด้วย ก็ตั้งแต่นั้นไปถ้าอะไรลูกกลามอยู่เช่นลูกอยู่ นึกว่าจะไม่ไปพระบาทเลย ฤๅถ้าจะไปก็ไปในทางลพบุรีไม่ใช่ฤๅดูสุปัษย์ขึ้นพระบาท แต่ถ้าผู้หญิงค้นกันขึ้นไปพระบาทคงจะไปเดือนยี่เดือนสาม อนึ่งเมื่อฉันไปครั้งโน้น ไม่ได้ปล่อยให้ลูกให้เมียมีเทศน์ตักบาตรเลี้ยงพระอะไรเลย เพราะกลัวจะถูกว่าพระนักเลงจะหลอกได้ ถึงฉลองพระเจดีย์พระสงฆ์ที่ไปสวดมนต์ก็นิมนต์ขึ้นไปจากกรุงเทพฯ ไม่ได้ให้อะไรแก่พระบาทเลย ๗

(พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2548: 118-120)

พระราชหัตถเลขาข้างต้น นอกจากจะแสดงให้เห็นความศรัทธาอย่างล้นหลามที่มหาชน (โดยเฉพาะผู้หญิง) มีต่อรอยพระพุทธรูปแล้ว อีกแง่หนึ่งความศรัทธาที่ขาดการยั้งคิดพิจารณา ก็ส่งผลให้เกิดความเลื่อมทรมในพระพุทธรูปศาสนา ดังจะเห็นว่าพระสงฆ์บางกลุ่มถือโอกาส

หลอกลวงประชาชนที่มาทำบุญ นอกจากนี้ยังปฏิบัติตนไม่เหมาะสมกับสมณเพศ ดังปรากฏหลักฐานในกฎหมายตราสามดวง (2550: 1027) ส่วนที่ว่าด้วยกฎสงฆ์ ข้อ 10 ได้กล่าวถึงพระสงฆ์ที่ขึ้นไปพระบาทว่า “ลางจำพวกขึ้นพระพุทธรูป เติรทางคาคคุดโภกประเจียดถือดาบถือกระบี่ถือกฤษดาจพวกโจร ถึงพระพุทธรูปแล้วคุมกันเป็นพวกๆ กลางวันเข้าถ้ำร้องละครร้องลำนำหยอกสีกา กลางคืนก็คลุมศีรษะตามกันตีวงร้องปรบไต่ดุษชะรวาษา” ความวุ่นวายในวังหลวงอันเกิดจากความนิยม “ไปพระบาท” ของเหล่านางใน และความเสื่อมทรามที่เกิดขึ้นในวัดพระพุทธรูปอันมีเหตุมาจากพระสงฆ์ไม่รักษาวัตรปฏิบัตินี้เอง น่าจะเป็นเหตุสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงศรัทธาพระพุทธรูปสระบุรีและไม่โปรดการ “ไปพระบาท” ถึงกับทรงสนับสนุนให้พระปฐมเจดีย์ เมืองนครปฐม เป็นที่แสวงบุญแห่งใหม่แทนพระพุทธรูปสระบุรี

แม้ว่าความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธรูปสระบุรีกับพระมหากษัตริย์ในสมัยรัตนโกสินทร์มิได้แนบแน่นดังเช่นที่เคยเป็นมาในสมัยอยุธยา กระนั้นการ “ไปพระบาท” ก็ยังคงเป็นกระแสสังคมที่ได้รับความนิยมอยู่ในหมู่เจ้านายและประชาชนทั่วไป ดังปรากฏหลักฐานทั้งในวรรณคดีราชสำนักและวรรณกรรมชาวบ้าน โดยเฉพาะวรรณคดีนิราศพรรณนาการเดินทางไปวัดพระพุทธรูปสระบุรี ได้แก่ นิราศพระบาทของพระสุนทรภู่ นิราศพระบาทสำนวนนายจัต และโคลงนิราศวัดรวกของหลวงธรรมาภิมณฑ์ ได้บันทึกภาพประเพณี “ไปพระบาท” ของคนในสมัยรัตนโกสินทร์ไว้อย่างชัดเจน เช่นเดียวกับวรรณกรรมชาวบ้านอย่างแหล่เครื่องเล่นมหาชาติ¹⁴ ซึ่งมีบทแหล่ที่ชื่อว่า “แหล่อัจฉรย์พระบาท” กล่าวถึงความครึกครื้นของประเพณี “ไปพระบาท” ที่คลาคล่ำไปด้วยผู้คนจากทั่วสารทิศ ดังนี้

อัศจรรย์เดือนยี่	เลื่อนอีกทีเดือนสาม
ผู้คนล้นหลาม	ลงเรือตามกันไป
ชาวบ้านนาบ้านนอก	ชาวบางกอกบ้านใน
ไม่ว่าใกล้ว่าไกล	หลงไหลกันเข้ามา
ชาวเหนือชาวใต้	ชาวไร่ชาวนา
ชาวดงชาวป่า	พร้อมหน้าดาดดาช
จ้ำจ้อจ้างเกวียน	พากเพียรสามารถ
เกวียนเล่มละหกบาท	อุตสาห์ขึ้นไป
ถึงพระบาทหยุดพัก	หาที่พำนักอาศัย
ชาวจีนรับไว้	มิให้อนาทร
กันห้องกันทับ	ให้หลับให้นอน
ฟูกเมาะเบาะหมอน	หาให้นอนตามสบาย
ต่างสวดมนต์สวดพร	หลับนอนผ่อนกาย

¹⁴ การเทศน์มหาชาติ นอกจากจะเทศน์โดยดำเนินตามเนื้อเรื่องมหาชาติแล้ว ยังนิยมเทศน์เรื่องแทรกนอกตัวบท เช่น นิทานพื้นบ้าน เหตุการณ์ที่เป็นอนุภาคในวรรณคดี หรือเรื่องที่อยู่ในความสนใจของสังคม เรื่องแทรกเหล่านี้เรียกว่า “แหล่เครื่องเล่นมหาชาติ”

รุ่งเช้าพร่างาย	พอได้เวลา
จัดแจงแต่งร่าง	หิวสางเกศา
ตบแต่งกายา	ผัดหน้าออกเป็นโย
บ้างร้องเรียกเพื่อนกัน	ว่าลูกจันทร์ไปไหน
หารูปเทียนดอกไม้	ขึ้นไปนมัสการ
พร้อมหญิงพร้อมชาย	มากมายสนุกสนาน
เหลือน้ำพันประมาณ	พลุกพล่านเต็มที

(อ.เปรียญ, 2521: 181-184)

ปรากฏการณ์ที่ตอกย้ำความนิยมในประเพณี “ไปพระบาท” ของราษฎรที่อาศัยอยู่ในเมืองหลวงคือ การจำลองประเพณี “ไปพระบาท” มาไว้ที่พระนคร เรื่องนี้เกิดขึ้นครั้งแรกที่วัดอัมรินทราราม เมื่อปีระกาเบญจศก จุลศักราช 1235 (พ.ศ.2416) ตรงกับรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ (2534: 145) ทรงให้รายละเอียดเรื่องการจำลองประเพณี “ไปพระบาท” ไว้ว่า

...หม่อมราชวงศ์พระส่าน ซึ่งบวชอยู่วัดอัมรินทราราม (ต่อมาทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นพระครูวิเศษศีลคุณ) เป็นผู้เอาภาระกว้างขวางในหมู่ทายกและคฤหัสถ์ทั้งปวงอยู่เป็นอันมาก เกิดปัญญาปรารถนาเห็นความประสงค์ของคนทั้งหลายในทางนี้ (ความประสงค์ที่จะไปไหว้พระบาท-ผู้วิจัย) จะเป็นประโยชน์ทะนุบำรุงวัดอัมรินทรารามได้ ด้วยในวัดนั้นมีภูเขอิฐปูนมีมณฑปและรอยพระบาททำไว้แต่เดิมแห่งหนึ่ง จึงคิดอ่านซ่อมแซมขึ้นแล้วชักชวนชาวบ้านให้มาตั้งร้านขายของแทนชาวป่าและสมมติที่ต่างๆ ให้แทนประเทศในระยะเวลาทางไปพระบาท คือสมมติท่าเรือจ้างวัดอรุณเป็นท่าเรือพระบาท ถนนหลวงทำใหม่ฝั่งตะวันตกเป็นถนนไปพระบาท ศาลเจ้าอะไรอยู่กลางทางต่างศาลเจ้าเขตก ที่เขตถนนหลวงต่อวัดอัมรินทรฯ ต่างว่าท้ายพิบูล ลานวัดอัมรินทรฯ ก็ต่างว่าลานพระบาท ต่างว่ากันขึ้นไปจนกระทั่งพระบาทจำลองและเขอิฐปูน ก็ต่างว่าพระบาทและเขาพระบาทจนตลอดเรื่อง ออกกำหนดนัดประชุมคนในกลางเดือน 3 สามวัน พร้อมกับกำหนดที่ไปไหว้พระบาทใหญ่... (พระพุทธรบาทสระบุรี-ผู้วิจัย)

การไหว้ “พระบาทแทน” นี้ ได้รับความนิยมไม่แพ้พระพุทธรบาทสระบุรี “...เกิดมีผู้คนศรัทธาพากันเบียดเสียดเหยียดขึ้นไปนมัสการไม่มีเวลาหยุด...แลดูไปที่มณฑปก็แลเห็นแต่แสงเทียนกับควันธูปกลิ่นไป รอยพระพุทธรบาทในมณฑปนั้นแทบจะว่าเป็นทองไปทั้งรอยก็ว่าได้ เพราะผู้ศรัทธาพากันไปนมัสการมิรู้ว่าวันละกี่พันก็หมื่น” (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2534: 145) การจัดงานไหว้ “พระบาทแทน” ทำให้วัดอัมรินทรารามมีรายได้จากเงินทำบุญจำนวนมาก ด้วย

เหตุนี้วัดอื่นๆ ในกรุงเทพมหานครจึงเลียนแบบการจัดงานการไหว้ “พระบาทแทน” ขึ้นบ้าง เช่น วัดจักรวรรดิราชาวาส วัดราชนันทดา วัดราชคฤห์ เป็นต้น

แม้ว่าการไหว้ “พระบาทแทน” ที่จัดขึ้นในพระนครจะได้รับความนิยม แต่ก็คงไม่อาจทดแทนความรู้สึกของผู้ที่ต้องการ “ไปพระบาท” ได้ทั้งหมด ด้วยเหตุนี้ “คนแต่ก่อนเมื่อว่างงานว่างการกันแล้ว ถ้ามีโอกาสก็เป็นพยายามไปไหว้พระบาทให้จงได้ เพราะกว่าจะได้ไปก็ต้องเตรียมการกันหลายวันเหตุด้วยไปยากลำบากและกินเวลา จึงเป็นเครื่องกระตุ้นเตือนใจให้เบิกบานเมื่อไปถึงนอกจากได้บุญแรงแล้ว ยังได้เที่ยวได้ดูสิ่งทีในกรุงในเมืองไม่มี...” (เสฐียรโกเศศ, 2546: 226)

กิจการรถไฟที่เริ่มขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นสิ่งสนับสนุนให้การ “ไปพระบาท” ที่ได้รับความนิยมอยู่แล้ว เกิดความเฟื่องฟูขึ้นกว่าในอดีต เนื่องจากการเดินทางที่สะดวกรวดเร็ว โดยเฉพาะเมื่อมีการสร้างทางรถไฟสายกรุงเทพฯ – พระนครศรีอยุธยา ถือเป็นแรงผลักดันให้เกิดกิจการอย่างหนึ่งที่เปลี่ยนแปลงรูปแบบการเดินทางไปวัดพระพุทธรูปอย่างสิ้นเชิง กล่าวคือแต่เดิมผู้คนต้องเดินเท้า นั่งเกวียน หรือนั่งช้างจากท่าเรือไปจนถึงวัดพระพุทธรูปบาท เปลี่ยนมาเป็นการใช้บริการ “รถไฟสายพระพุทธรูป” ซึ่งอยู่ในความดูแลของ “บริษัท รถรางพระพุทธรูปทุนจำกัด” มีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ทรงเป็นผู้ริเริ่ม เนื่องจากทรงเห็นว่า

...ปีหนึ่งๆ มีชาวพุทธจำนวนมากจากกรุงเทพฯ และจังหวัดใกล้เคียง เช่น อ่างทอง สิงห์บุรี สุพรรณบุรี เดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธรูปที่สระบุรี ซึ่งในสมัยนั้นจะต้องลงเรือจ้างตามลำน้ำเจ้าพระยา วกเข้ามาตามลำน้ำป่าสัก ไปขึ้นบกที่ท่าเรือ แล้วเดินเท้าต่อไปจนถึงพระพุทธรูปบาทตามเส้นทางถนนหลวงสมัยพระเจ้าทรงธรรม พระองค์จึงดำเนิการจัดสร้างทางรถไฟเล็กขึ้นตามเส้นทางดังกล่าว

(สุพจน์ มนประณีต, 2539: 35)

รถไฟสายพระพุทธรูปมีระยะทางประมาณ 19 กิโลเมตร เริ่มจากท่าเรือไปจนถึงวัดพระพุทธรูป มีสถานีขายตัว 5 สถานี คือ 1) สถานีท่าเรือ 2) สถานีบางโหนด 3) สถานีบ่อโคก 4) สถานีหนองคณที 5) สถานีพระพุทธรูป อัตราค่าโดยสารจากสถานีท่าเรือถึงสถานีพระพุทธรูปคนละ 4 สตางค์ ถ้าขึ้นตามสถานีรายทางอัตราค่าโดยสารจะลดลง นอกจากนี้ยังมีตู้บรรทุกสินค้าของป่าไว้บริการด้วย วันหนึ่งๆ จะมีรถไฟบริการ 4 ขบวน ขึ้น 2 ล่อง 2 ภายในตู้รถไฟผู้โดยสารจะนั่งหันหน้าเข้าหากันเหมือนรถรางในกรุงเทพฯ แต่ถ้าเป็นช่วงเทศกาลไหว้พระบาทจะจัดที่นั่งตามขวาง เพื่อให้จุคนได้มาก กิจการรถไฟดังกล่าวต้องเลิกไประหว่างสงครามโลกครั้งที่ 2 เพราะเครื่องอะไหล่หายาก เชื้อเพลิงไม่มีขาย และคนงานรถไฟอพยพหนีภัยสงคราม (สุพจน์ มนประณีต, 2539: 35-36)

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 6) เป็นพระมหากษัตริย์อีกพระองค์หนึ่งที่เสด็จพระราชดำเนินโดยรถไฟสายพระพุทธรูปเพื่อยกยอถนอมพระพุทธรูปใน พ.ศ.2456 การเสด็จพระราชดำเนินในครั้งนั้น เป็นแรงบันดาลใจให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ผู้ริเริ่มกิจการรถไฟสายพระพุทธรูป ทรงสร้างสรรคัวรรณคดีเรื่องโคลงกลิตต์

ตำนานพระพุทธรูป เพื่อทูลเกล้าฯ ถวายเป็นที่ระลึกในโอกาสดังกล่าว และในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้เอง ที่วัดพระพุทธรูปสระบุรีได้รับการจัดลำดับให้เป็น 1 ใน 6 พระอารามหลวงชั้นเอกพิเศษ ชนิดราชวรมหาวิหาร

ในยุคที่รถไฟสายพระพุทธรูปยังเปิดให้บริการอยู่นั้น พระยาอนุমানราชชนเกล้าถึงประสบกรรมเมื่อครั้งที่เดินทางด้วยรถไฟสายดังกล่าวไว้ว่า

...รถไฟเล็กที่ข้าพเจ้านั่งจากท่าเรือไปพระบาท หยุดพักตามสถานีที่มีหมู่บ้านเป็นระยะๆ เมื่อรถไฟหยุดที่บางโหนดมีชาวบ้านมาขายของ โดยเฉพาะขายข้าวหลาม...จนถึงพระพุทธรูป รถไฟเล็กที่ข้าพเจ้านั่งมากก็หยุด มีคนลงไปไหว้เจ้าพ่อเขาตกที่มองเห็นศาลอยู่เชิงเขาทางขวามือ...ที่ไม่ไปก็ลงจากรถและจุดธูปเทียนบูชาอยู่ข้างทาง เพื่อขอความคุ้มครองภัยจากเจ้าพ่อ เขาเล่าว่าเมื่อรถไฟผ่านมาถึงที่นี่ ถ้าไม่หยุดเคารพก็เกิดอาเพศรถเสียเดินต่อไปไม่ได้...

(เสฐียรโกเศศ, 2546: 216-219)

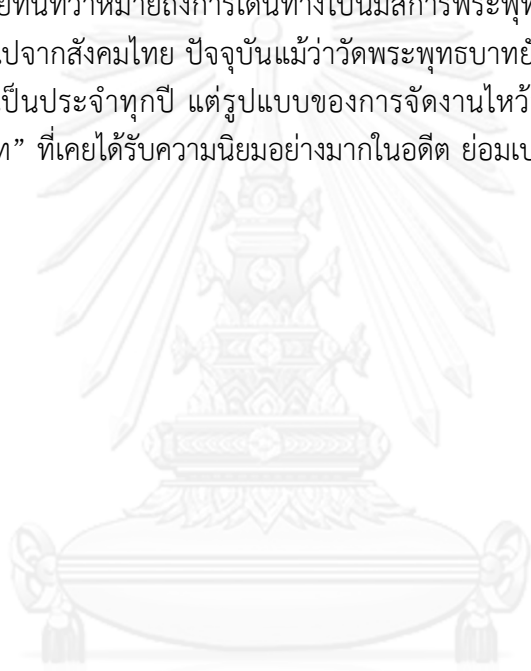
การนำรถไฟมาให้บริการในเส้นทางสายท่าเรือ-พระพุทธรูป แม้ว่าจะช่วยอำนวยความสะดวกให้ประชาชนเดินทางถึงวัดพระพุทธรูปเร็วขึ้น แต่ก็ทำให้ “ความขลัง” ที่เกิดจากความยากลำบากในการเดินทางลดลง โดยเฉพาะเมื่อมีการตัดถนนพหลโยธินผ่านวัดพระพุทธรูปไปจังหวัดลพบุรี ก็ยิ่งทำให้บุญยาตราที่พระพุทธรูปหมด “ความขลัง” และความน่าสนใจไปอย่างสิ้นเชิง ดังที่พระยาอนุমানราชชนเกล้าถึงความรู้สึกเมื่อครั้งเดินทางไปวัดพระพุทธรูปโดยรถยนต์ว่า

...ไปพระบาทครั้งที่ 2 คราวนี้ไปรถยนต์ ถึงพระบาทได้รวดเร็วทันใจ ต่อจากนั้นก็ไปอีกหลายครั้ง แต่ความสนุกตื่นตาตื่นใจในครั้งหลังๆ ผิดกว่าเมื่อไปครั้งแรก แม้จะเว้นระยะเวลาว่างมาแล้วนาน พอรถยนต์เลี้ยวหัวถนนที่จะเข้าไปยังลานพระบาท ก็เห็นมณฑปแลอร่ามมาแต่ไกล ผิดกว่าเมื่อไปคราวแรก ซึ่งนั่งรถไฟใกล้เข้ามาก็เห็นแต่เพียงยอดมณฑปเป็นแสงเปลวแวบๆ ออกมาตามช่องหมู่ไม้ เห็นบ้างไม่เห็นบ้าง คลื่นคลายให้เห็นมากขึ้นทุกทีตามลำดับ จึงทำให้เกิดความกระหายเร้าใจอยากได้เห็นตัวจริง มีความพิศวงเร้าเร้าและตื่นเต้นใจยิ่งกว่าที่ได้เห็นมาแต่ไกลได้ทันทีทั้งหมดเมื่อไปครั้งหลัง...

(เสฐียรโกเศศ, 2546: 225)

ในอดีต คติความเชื่อที่ว่าพระพุทธรูปสระบุรีคือ “ปริโภคเจดีย์” อันศักดิ์สิทธิ์ที่พระพุทธรูปเจ้าเสด็จมาประทับไว้ด้วยพระองค์เอง เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดประเพณี “ไปพระบาท” ซึ่งเป็น “โบราณราชประเพณี” ของราชสำนักและเป็นประเพณีที่ได้รับความนิยมอย่างล้นหลามในหมู่

ราษฎรทั่วไป ความยากลำบากในการเดินทาง “ไปพระบาท” ทำให้ผู้คนเชื่อมั่นในอานิสงส์ผลบุญที่ตนจะได้รับว่าเป็นบุญยัตตราที่ได้บุญแรง เมื่อยุคสมัยเปลี่ยนแปลงไป การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานทำให้ภูมิภาคที่เคยเป็นป่าเขาและชนชาติอันน่ารันทรมัยรอบวัดพระพุทธรูปบาทแปรเปลี่ยนไปด้วย การเดินทางที่สะดวกรวดเร็วกว่าแต่ก่อน ทำให้ “ความขลัง” ของการเดินทาง “ไปพระบาท” ลดลง นอกจากนี้การสถาปนาเจดีย์สถานในท้องถิ่นต่างๆ เพื่อให้เป็นที่สักการบูชา ยังเป็นปัจจัยที่ทำให้ประเพณี “ไปพระบาท” เริ่มเสื่อมความนิยมลงเรื่อยๆ แม้ว่าวัดพระพุทธรูปบาทจะได้รับการจัดลำดับให้เป็นพระอารามหลวงชั้นเอกพิเศษ ชนิดราชวรมหาวิหาร ในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งถือเป็นการตอกย้ำความสำคัญของพระพุทธรูปบาทในฐานะศูนย์รวมความศรัทธาของพุทธศาสนิกชนมาอย่างยาวนาน แต่ก็มีอาจปฏิเสธได้ว่าเมื่อวันเวลาผ่านไป คำว่า “ไปพระบาท” ซึ่งเคยเป็นที่เข้าใจกันโดยทันทีว่าหมายถึงการเดินทางไปนมัสการพระพุทธรูปบาทสระบุรี กลายเป็นความทรงจำที่เริ่มลบลือนไปจากสังคมไทย ปัจจุบันแม้ว่าวัดพระพุทธรูปบาทยังคงจัดงาน “เทศกาลนมัสการพระพุทธรูปบาท” ขึ้นเป็นประจำทุกปี แต่รูปแบบของการจัดงานไหว้พระบาทและความสำคัญของประเพณี “ไปพระบาท” ที่เคยได้รับความนิยมอย่างมากในอดีต ย่อมเปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัย

บทที่ 3

วรรณคดีบันทึกการเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธบาทสระบุรีของ พระมหากษัตริย์

คติความเชื่อเรื่องพระพุทธบาทสระบุรี โดยเฉพาะตำนานพระพุทธบาท ตลอดจนความนิยมในประเพณี “ไปพระบาท” ที่เกิดขึ้นตั้งแต่การค้นพบพระพุทธบาทสระบุรีในสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมแห่งกรุงศรีอยุธยาและได้รับการสืบทอดมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ มีเพียงปรากฏหลักฐานอยู่ในเอกสารทางประวัติศาสตร์เท่านั้น ในงานวรรณคดีก็สะท้อนภาพคติความเชื่อเกี่ยวกับพระพุทธบาทสระบุรีและประเพณี “ไปพระบาท” ไว้อย่างน่าสนใจ เมื่อวรรณคดีเป็นงานศิลปะที่แสดงออกด้วยภาษาเพื่อสื่อสารประสบการณ์ที่ผ่านการกลั่นกรองของกวี จึงเป็นที่น่าสนใจว่าคติความเชื่อเรื่องพระพุทธบาทสระบุรีและประเพณี “ไปพระบาท” ที่ได้รับการสืบทอดในสังคมไทยมาอย่างยาวนานนั้น จะมีผลต่อการสร้างสรรค์เนื้อหาในวรรณคดีอย่างไร

เมื่อพิจารณาเนื้อหาวรรณคดีเกี่ยวกับพระพุทธบาทสระบุรีและประเพณี “ไปพระบาท” ที่อยู่ในขอบเขตการวิจัยทั้ง 5 เรื่อง ได้แก่ **บุณโณวาทคำฉันท์ นิราศพระบาทของสุนทรภู่ นิราศพระบาทสำนวนนายจืด โคลงนิราศวัดรวก และโคลงลิลิตต้นตำนานพระพุทธบาท** ผู้วิจัยพบว่าวรรณคดีเหล่านี้มีลักษณะร่วมด้านเนื้อหาและรูปแบบที่ทำให้แบ่งได้เป็น 2 กลุ่มคือ

1. วรรณคดีบันทึกการเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธบาทสระบุรีของพระมหากษัตริย์ ซึ่งมีตำนานพระพุทธบาทสระบุรีเป็นส่วนสำคัญของเนื้อหา
2. วรรณคดีนิราศพรรณนาการเดินทางไปวัดพระพุทธบาทสระบุรี ซึ่งมีการดำเนินเรื่องตามขนบนิราศโดยผสมผสานการพรรณนาอารมณ์ถึงนางอันเป็นที่รักเข้ากับบันทึกการเดินทาง “ไปพระบาท”

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ในบทนี้ผู้วิจัยจะศึกษาวรรณคดีกลุ่มแรกคือ **บุณโณวาทคำฉันท์และโคลงลิลิตต้นตำนานพระพุทธบาท** ซึ่งเป็นวรรณคดีที่กล่าวถึงการเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธบาทสระบุรีของพระมหากษัตริย์ตาม “โบราณราชประเพณี” และมีการเล่าตำนานพระพุทธบาทสระบุรีเป็นองค์ประกอบสำคัญ อีกทั้งยังแสดงให้เห็นความสำคัญและความนิยมใน ประเพณี “ไปพระบาท” ซึ่งเป็นประเพณีเก่าแก่ที่อยู่คู่กับสังคมไทยมาอย่างยาวนาน กล่าวได้ว่าคติความเชื่อเรื่องตำนานพระพุทธบาทสระบุรีและประเพณี “ไปพระบาท” เป็นแรงบันดาลใจและเป็นวัตถุดิบหลักในการสร้างสรรค์**บุณโณวาทคำฉันท์และโคลงลิลิตต้นตำนานพระพุทธบาท**อย่างชัดเจน

3.1 ภูมิหลังวรรณคดีบันทึกการเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธบาทสระบุรีของพระมหากษัตริย์

บุญโณวาทคำฉันท์เป็นวรรณคดีเกี่ยวกับพระพุทธบาทสระบุรีเรื่องแรกและเรื่องเดียวที่ปรากฏในสมัยอยุธยา มีเนื้อหาแสดงให้เห็นความศักดิ์สิทธิ์ของพระพุทธบาทสระบุรีในฐานะ “บริโภคเจดีย์” หรือรอยพระพุทธบาทที่พระพุทธเจ้าทรงประทับไว้ด้วยพระองค์เอง และแสดงความสำคัญของประเพณี “ไปพระบาท” ในฐานะ “โบราณราชประเพณี” ผ่านการเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธบาทสระบุรีของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 6) แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เกิดวรรณคดีเกี่ยวกับพระพุทธบาทสระบุรีอีกเรื่องหนึ่ง คือ **โคลงลิลิตต้นตำนานพระพุทธบาท** วรรณคดีเรื่องนี้แสดงให้เห็นว่าผู้แต่งได้รับอิทธิพลจาก**บุญโณวาทคำฉันท์**อย่างชัดเจน ดังจะเห็นได้จากการกล่าวถึงตำนานพระพุทธบาทไว้เป็นส่วนแรกของเรื่อง จากนั้นจึงกล่าวถึงการเสด็จพระราชดำเนิน “ไปพระบาท” ของพระมหากษัตริย์เช่นเดียวกับ**บุญโณวาทคำฉันท์** อย่างไรก็ตามตำนานพระพุทธบาทที่นำมาแสดงไว้นั้น มาจากแหล่งอ้างอิงที่หลากหลาย แสดงให้เห็นความเป็นมาของพระพุทธบาทสระบุรีในมิติที่สัมพันธ์กับประวัติศาสตร์ สังคม และวัฒนธรรม นอกจากนี้เรื่องการเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธบาทของพระมหากษัตริย์ ก็ได้กล่าวถึงเฉพาะการเสด็จพระราชดำเนินยกยอดมณฑลพระพุทธบาทของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเท่านั้น แต่กล่าวถึงการเสด็จพระราชดำเนินไปอุปถัมภ์พระพุทธบาทสระบุรีของพระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ตั้งแต่สมัยอยุธยาต่อเนื่องมาถึงสมัยรัชกาลที่ 6 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เพื่อตอกย้ำความสำคัญของพระพุทธบาทสระบุรีในฐานะ “มหาเจดีย์สถาน” ที่ได้รับการทำนุบำรุงเป็นพิเศษจากพระมหากษัตริย์มาอย่างยาวนาน อีกทั้งแสดงให้เห็นความสำคัญของประเพณี “ไปพระบาท” ซึ่งเป็น “โบราณราชประเพณี” ที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรักษาสืบทอดตั้งเช่นที่เหล่าบรรพชนปฏิบัติสืบต่อกันมา กล่าวได้ว่าแม้**บุญโณวาทคำฉันท์**และ**โคลงลิลิตต้นตำนานพระพุทธบาท**จะเป็นวรรณคดีต่างสมัยที่สร้างสรรค์ขึ้นในระยะเวลาห่างกันกว่า 155 ปี อันเป็นเหตุให้บริบททางสังคมวัฒนธรรมในการสร้างสรรค์วรรณคดีแต่ละเรื่องแตกต่างกัน กระนั้นคติความเชื่อเรื่องพระพุทธบาทสระบุรีและประเพณี “ไปพระบาท” ก็ยังมีผลต่อการสร้างสรรค์เนื้อหาในวรรณคดีดังกล่าวไม่เปลี่ยนแปลง

3.1.1 ภูมิหลังบุญโณวาทคำฉันท์

วรรณคดีเรื่อง**บุญโณวาทคำฉันท์**เป็นงานประพันธ์ของพระมหานาค วัดท่าทราย ธนิต อยู่โพธิ์ (พระมหานาค, 2503: 12) อธิบายว่า ระยะเวลาที่พระมหานาคแต่ง**บุญโณวาทคำฉันท์**อยู่ในระหว่าง พ.ศ.2294 ถึง 2301 คือ อยู่ในระยะ 7 ปี ตอนปลายรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (พ.ศ.2275-2301) มูลเหตุการแต่ง**บุญโณวาทคำฉันท์**เกิดจากการเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธบาทสระบุรีของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ซึ่งถือเป็นเหตุการณ์สำคัญในรัชสมัยและมีหลักฐานปรากฏชัดเจนในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา

การเสด็จ “ไปพระบาท” ของพระมหากษัตริย์ถือปฏิบัติมาตั้งแต่การค้นพบรอยพระพุทธรูปในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม (พ.ศ.2153-2171) สมัยอยุธยาตอนกลาง ถือเป็นหนึ่งใน “โบราณราชประเพณี” สำคัญที่สถาบันพระมหากษัตริย์รักษาสืบทอด ความยิ่งใหญ่ของราชประเพณีดังกล่าวเป็นแรงบันดาลใจให้พระมหานาคสร้างสรรค์**บุญโณวาทคำฉันท์**ขึ้น โดยมีจุดประสงค์เพื่อบันทึกภาพการเสด็จพระราชดำเนิน “ไปพระบาท” ของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ความยิ่งใหญ่ของกระบวนการเสด็จที่จัดขึ้นตามแบบธรรมเนียมราชสำนัก ความงดงามของงานมหรสพสมโภชพระพุทธรูป ตลอดจนการเสด็จประพาสชมธรรมชาติอันน่ารื่นรมย์รอบวัดพระพุทธรูป เป็นวัตถุประสงค์ที่ผู้แต่งเลือกสรรมานำเสนอได้อย่างประณีต และเพื่อแสดงให้เห็นความสำคัญของศาสนสถานอันเป็นจุดหมายปลายทางของประเพณีอันงดงามนี้ ผู้แต่งจึงแสดงตำนานพระพุทธรูปสระบุรีไว้ตั้งแต่ต้นเรื่อง ด้วยเหตุนี้เนื้อหาใน**บุญโณวาทคำฉันท์**จึงแบ่งได้เป็น 3 ส่วน คือ

1. **ตำนานพระพุทธรูปสระบุรี** ผู้แต่งอ้างว่านำมาจากคัมภีร์ “บุญโณวาทสูตร” โดยตัดตอนเนื้อเรื่องเพื่อกล่าวถึงเฉพาะเหตุการณ์ประทักษิณพระพุทธรูปที่เกิดขึ้นบนเขาสุวรรณบรรพตเป็นสำคัญ แสดงให้เห็นคติความเชื่อในความศักดิ์สิทธิ์ของพระพุทธรูปสระบุรีในฐานะ “บริโศกเจดีย์” หรือรอยพระพุทธรูปอันแท้จริง รวมถึงการยกย่องรอยพระพุทธรูปเป็น “มหาเจดีย์สถาน” สำคัญของราชอาณาจักร
2. **บันทึกการเสด็จพระราชดำเนิน “ไปพระบาท” ของพระมหากษัตริย์** กล่าวถึงการเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธรูปสระบุรีของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศตาม “โบราณราชประเพณี” ซึ่งมีการจัดกระบวนการเสด็จอย่างยิ่งใหญ่ตามแบบธรรมเนียมราชสำนัก เมื่อกระบวนการเสด็จมาถึงวัดพระพุทธรูป ผู้แต่งพรรณนาขั้นตอนการเข้านมัสการพระพุทธรูปของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโดยละเอียด รวมถึงการเสด็จประพาสชมรมณีสถานรอบวัดพระพุทธรูปด้วย
3. **มหรสพสมโภชเนื่องในประเพณี “ไปพระบาท”** กล่าวถึง “งานสมโภชพระพุทธรูป” ที่มีมหรสพกลางวันกลางคืนและการจุดดอกไม้ไฟเป็นพุทธบูชา การแสดงและการละเล่นในงานสมโภชดังกล่าวจัดขึ้นตามรับสั่งของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ อันแสดงให้เห็นถึงพระราชศรัทธาและพระบารมีของพระมหากษัตริย์ผู้ทรงอำนาจการให้งานสมโภชพระพุทธรูปเกิดขึ้นและเสร็จสิ้นลงโดยสมบูรณ์

เนื้อหาใน**บุญโณวาทคำฉันท์**ข้างต้นแสดงให้เห็นว่าคติความเชื่อเรื่องตำนานพระพุทธรูปสระบุรีและประเพณี “ไปพระบาท” มีผลต่อการสร้างสรรค์วรรณคดีเรื่องนี้อย่างชัดเจน และเมื่อเปรียบเทียบกับเนื้อหาใน**บุญโณวาทคำฉันท์**กับ**โคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธรูป**ที่จะกล่าวถึงในหัวข้อต่อไป จะเห็นว่า**บุญโณวาทคำฉันท์**มีอิทธิพลต่อการสร้างสรรค์เนื้อหาใน**โคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธรูป**ด้วย

3.1.2 ภูมิหลังโคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธรบาท

วรรณคดีเรื่องโคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธรบาท เป็นพระนิพนธ์ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ มูลเหตุของการแต่งวรรณคดีเรื่องนี้เกิดจากการเสด็จพระราชดำเนินยกยอดมณฑลพระพุทธรบาทของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 (พ.ศ. 2453 - 2468) ในพ.ศ.2456 ในครั้งนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินโดยรถไฟสายพระพุทธรบาท¹ ที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ทรงเป็นผู้ริเริ่มดำเนินการ ด้วยเหตุนี้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์จึงเกิดแรงบันดาลใจในการสร้างสรรค์โคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธรบาทขึ้น เพื่อทูลเกล้าฯ ถวายเป็นที่ระลึกและเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเนื่องในโอกาสที่พระองค์เสด็จพระราชดำเนินมาอุปถัมภ์รอยพระพุทธรบาทสำคัญดังเช่นที่เหล่าบรรพบุรุษทรงถือปฏิบัติสืบต่อกันมา

แม้ว่าโคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธรบาทจะมีมูลเหตุในการสร้างสรรค์มาจากการ “ไปพระบาท” ของพระมหากษัตริย์เช่นเดียวกับ**บุนโณวาทคำฉันท์** แต่ผู้แต่งก็ได้นำเสนองานในลักษณะของการบันทึกเฉพาะการเสด็จพระราชดำเนินยกยอดมณฑลพระพุทธรบาทของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเพียงพระองค์เดียว ดังเช่นที่**บุนโณวาทคำฉันท์**กล่าวถึงเฉพาะการเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธรบาทสระบุรีของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ทั้งนี้เพราะผู้แต่งต้องการให้**โคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธรบาท**เป็นงานคันทันที่รวบรวมเรื่องราวเกี่ยวกับพระพุทธรบาทสระบุรีไว้ทั้งหมด ด้วยเหตุนี้จึงบันทึกการเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการและอุปถัมภ์พระพุทธรบาทสระบุรีของพระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ตั้งแต่สมัยอยุธยาถึงรัชกาลที่ 6 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ดังที่ผู้แต่งได้แจ้งจุดประสงค์การประพันธ์ไว้ว่า

๑ ถวายไต่โทษจกต่อง	พระกมล
สมจิตรมุ่งจิตรสนอง	บาทให้
ลิลิตนันทยกถนนวนิพนธ์	เพียรผูก ถอดฤ
คงแปลกคงเปลื้องให้	จิตหาย
๑ ปางประพาศพุทธรบาทเตี้ยม	ตำนาน ไตรา
ไปเหมาะไปเหมือนถวาย	เร่องตัน
พุทธรบาทแต่โบราณ	จวบปัจจุ บนนแฮ
ตามสืบสืบคั่นต้น	รดบสนอง

(พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, 2456: 3)

ด้วยเหตุนี้ เนื้อหาใน**โคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธรบาท**จึงแบ่งได้เป็น 3 ส่วน คือ

¹ ต้นฉบับเขียนว่า “เสด็จโดยทางรถราง” ในที่นี้หมายถึงรถไฟสายพระพุทธรบาทของ “บริษัท รถรางพระพุทธรบาท ทุนจำกัด”

1. **ตำนานพระพุทธรบาทสระบุรี** ผู้แต่งนำเสนอตำนานพระพุทธรบาทจากแหล่งอ้างอิงที่หลากหลาย แสดงให้เห็นความเป็นมาของพระพุทธรบาทสระบุรีในมิติต่างๆ อย่างกว้างขวาง มิได้กล่าวถึงเฉพาะเหตุการณ์ประทับรอยพระพุทธรบาทบนเขาสุวรรณบรรพตเพื่อแสดงความศักดิ์สิทธิ์ของพระพุทธรบาทในฐานะ “บริโศกเจดีย์” ดังเช่นที่ปรากฏใน**บุญโณวาทคำฉันท์** อย่างไรก็ตามตำนานพระพุทธรบาทใน**โคลงลิลิตต้นตำนานพระพุทธรบาท**ก็แสดงให้เห็นความเป็นมาอันเก่าแก่และความศักดิ์สิทธิ์ของพระพุทธรบาทในฐานะ “อุเทสิกเจดีย์” หรือวัตถุอันเป็นที่ระลึกถึงพระพุทธรองค์ซึ่งได้รับการอุปถัมภ์จากสถาบันพระมหากษัตริย์มาอย่างต่อเนื่องยาวนาน
2. **บันทึกการเสด็จพระราชดำเนิน “ไปพระบาท” ของพระมหากษัตริย์** กล่าวถึงการเสด็จพระราชดำเนิน “ไปพระบาท” และการอุปถัมภ์รอยพระพุทธรบาทของพระมหากษัตริย์ตั้งแต่สมัยอยุธยาถึงสมัยรัตนโกสินทร์รวมทั้งสิ้น 11 พระองค์ โดยใช้หลักฐานทางประวัติศาสตร์มาเป็นวัตถุดิบ ผู้แต่งแสดงให้เห็นว่าการอุปถัมภ์รอยพระพุทธรบาทถือเป็น “พระราชกรณียกิจ” และ “พันธกิจ” สำคัญของสถาบันพระมหากษัตริย์ที่พึงปฏิบัติในฐานะ “องค์อัครศาสนูปถัมภก”
3. **การแสวงบุญและการรื่นเริงเนื่องในประเพณี “ไปพระบาท”** ผู้แต่งให้ข้อมูลเรื่องช่วงเวลาที่ประชาชนทั้งชาวไทยและคนต่างชาติพันธุ์ที่อาศัยอยู่ในสังคมไทยจะเดินทางไปนมัสการพระพุทธรบาทสระบุรี ผู้แต่งพรรณนาประเพณี “ไปพระบาท” ในสมัยของตนที่แสดงให้เห็นมิติของ “การไหว้พระบาท” และ “การเที่ยวพระบาท” เกิดขึ้นควบคู่กัน นอกจากนี้ยังกล่าวถึงสภาพเศรษฐกิจสังคมรอบวัดพระพุทธรบาท ตลอดจนความนิยมที่พุทธศาสนิกชนมีต่อประเพณี “ไปพระบาท” ไว้อย่างชัดเจน

เมื่อพิจารณาโครงสร้างของ**บุญโณวาทคำฉันท์**และ**โคลงลิลิตต้นตำนานพระพุทธรบาท** เห็นได้ชัดว่าวรรณคดีทั้ง 2 เรื่องมีลักษณะร่วมด้านเนื้อหาและลำดับการนำเสนอเนื้อหาที่คล้ายคลึงกันมาก กล่าวคือแสดงตำนานพระพุทธรบาทสระบุรีไว้ตั้งแต่ต้นเรื่อง จากนั้นจึงกล่าวถึงการเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธรบาทและการอุปถัมภ์พระพุทธรบาทของพระมหากษัตริย์ท้ายที่สุดคือแสดงให้เห็นความสำคัญของประเพณี “ไปพระบาท” ทั้งในฐานะ “ประเพณีหลวง” และ “ประเพณีราษฎร์” จึงกล่าวได้ว่า**โคลงลิลิตต้นตำนานพระพุทธรบาท**ได้รับอิทธิพลด้านเนื้อหาจาก**บุญโณวาทคำฉันท์** อย่างไรก็ตามเนื่องจากวรรณคดีทั้ง 2 เรื่องสร้างสรรค์ขึ้นในบริบททางสังคมวัฒนธรรมต่างยุคสมัย ส่งผลให้เนื้อหาที่ปรากฏร่วมกันข้างต้นมีรายละเอียดแตกต่างกัน รายละเอียดดังกล่าวย่อมสื่อสาระสำคัญหรือแนวคิดเบื้องหลังในการสร้างสรรค์งานที่แตกต่างกันไปในวรรณคดีแต่ละเรื่อง

3.2 ลักษณะร่วมด้านเนื้อหา

ในหัวข้อที่ผ่านมาผู้วิจัยได้แสดงให้เห็นว่า**บุณโณวาทคำฉันท์และโคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธบาท** มีลักษณะร่วมด้านเนื้อหาที่แบ่งได้เป็น 3 ส่วนหลักๆ คือ 1) นำเสนอตำนานพระพุทธบาทสระบุรีไว้ตั้งแต่ต้นเรื่อง 2) บันทึกการเสด็จพระราชดำเนิน “ไปพระบาท” ของพระมหากษัตริย์ และ 3) กล่าวถึงงานสมโภชและการรื่นเริงเนื่องในประเพณี “ไปพระบาท” เนื้อหาที่ปรากฏร่วมกันดังกล่าว แม้จะแสดงให้เห็นว่าคติความเชื่อเรื่องตำนานพระพุทธบาทสระบุรีและประเพณี “ไปพระบาท” เป็นวัตถุศึกษาสำคัญที่ผู้แต่งนำมาใช้ในการสร้างสรรค์งาน กระนั้นเมื่อพิจารณารายละเอียดของเนื้อหาที่ปรากฏร่วมกันข้างต้น พบว่ารายละเอียดที่แตกต่างกันนั้นสะท้อนภาพสังคมวัฒนธรรมและคติความเชื่อในพระพุทธบาทสระบุรีที่แตกต่างกันในแต่ละยุคสมัย ดังจะอภิปรายไว้ในลักษณะร่วมด้านเนื้อหาแต่ละส่วนต่อไปนี้

3.2.1 กล่าวถึงตำนานพระพุทธบาทสระบุรี

เรื่อง**บุณโณวาทคำฉันท์และโคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธบาท**มีตำนานพระพุทธบาทสระบุรีเป็นองค์ประกอบสำคัญของเนื้อหา **บุณโณวาทคำฉันท์**นำเสนอตำนานพระพุทธบาทที่อ้างว่านำมาจากคัมภีร์ “**บุณโณวาทสูตร**” ไว้ตั้งแต่ต้นเรื่อง โดยกล่าวเน้นเฉพาะเหตุการณ์เมื่อครั้งพระพุทธองค์ทรงประทับรอยพระพุทธบาทไว้บนเขาสุวรรณบรรพตตามคำขอของพระสัจพันธุ ภูเขาที่ประดิษฐานรอยพระพุทธบาทดังกล่าวอยู่ที่เมืองสุนาปรีนตะซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรกรุงศรีอยุธยา ด้วยเหตุนี้ตำนานพระพุทธบาทใน**บุณโณวาทคำฉันท์**จึงมี “สาร” สำคัญคือแสดงให้เห็นว่าพระพุทธบาทสระบุรีเป็น “บริโภคเจดีย์” หรือ “รอยประทับอันแท้จริง” ของพระพุทธเจ้า และอาณาจักรกรุงศรีอยุธยาก็มีความสำคัญในฐานะดินแดนที่ได้ครอบครอง 1 ใน 5 รอยพระพุทธบาทอันแท้จริงของพระบรมศาสดา ส่วน**โคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธบาท**นำเสนอตำนานพระพุทธบาทจากแหล่งอ้างอิงที่หลากหลาย แสดงให้เห็นความเป็นมาของพระพุทธบาทในมิติที่สัมพันธ์กับประวัติศาสตร์ สังคม และวัฒนธรรม โดยมีได้ตัดตอนหรือเลือกกล่าวถึงเฉพาะเหตุการณ์ใดเหตุการณ์หนึ่ง ผู้แต่งพยายามแสดงความเป็นมาของพระพุทธบาทสระบุรีอย่างสมเหตุสมผล เพื่อให้สอดคล้องกับโลกทัศน์ของผู้คนในยุคสมัยใหม่ ที่มีตั้งคำถามหรือเกิดข้อกังขาเกี่ยวกับคติความเชื่อของคนในอดีต อย่างไรก็ตามแม้ว่าตำนานพระพุทธบาทใน**โคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธบาท**ได้มีจุดประสงค์เพื่อแสดงความเป็น “บริโภคเจดีย์” อันศักดิ์สิทธิ์ของพระพุทธบาทสระบุรี กระนั้นเนื้อหาในตำนานที่กล่าวถึงพระพุทธบาทเป็นศาสนสถานคู่บ้านคู่เมืองที่เคยสาบสูญไปเมื่อเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 1 ก่อนที่จะได้รับการค้นพบในสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ก็แสดงให้เห็นความเป็นมาอันเก่าแก่และความสัมพันธ์อันแนบแน่นระหว่างพระพุทธบาทกับสถาบันพระมหากษัตริย์ ที่สำคัญคือ**โคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธบาท**แสดงความศักดิ์สิทธิ์ของพระพุทธบาทสระบุรีในฐานะ “อุเทสิกเจดีย์” หรือวัตถุอันเป็นที่ระลึกถึงพระพุทธองค์ซึ่งสามารถน้อมนำให้พุทธศาสนิกชนศรัทธาในพระพุทธศาสนาและยึดมั่นในหลักธรรมคำสอนของพระบรมศาสดา กล่าวได้ว่าตำนานพระพุทธบาทใน**บุณโณวาทคำฉันท์และโคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธบาท** แม้จะสะท้อนคติความเชื่อในรอยพระพุทธบาทที่คลี่คลายจาก “รอยประทับ” มาเป็น “รอยที่จำลองขึ้น” กระนั้นตำนานพระพุทธบาทในวรรณคดีทั้ง

2 เรื่อง ต่างก็เชิดชูพระพุทธบาทสระบุรีไว้ในฐานะ “มหาเจดีย์สถาน” สำคัญของราชอาณาจักร เช่นเดียวกัน

3.2.1.1 ตำนานพระพุทธบาทในบุณโณวาทคำฉันท์

พระมหานาคสร้างสรรค์**บุณโณวาทคำฉันท์**ขึ้นโดยมีจุดประสงค์เพื่อ บันทึกภาพการ “ไปพระบาท” ของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศตาม “โบราณราชประเพณี” และ ภาพงานสมโภชพระพุทธบาทที่เกิดขึ้นจากศักราชของราชสำนัก อย่างไรก็ตามการปรากฏของ ตำนานพระพุทธบาทสระบุรีซึ่งเป็นเนื้อหาส่วนน้อยเมื่อเปรียบเทียบกับเนื้อเรื่องทั้งหมด ก็มีใช้สิ่งที่ควร มองข้าม เนื่องจากตำนานพระพุทธบาทเป็นเนื้อหาที่ผู้แต่งนำเสนอไว้ตั้งแต่ต้นเรื่องและมีความสัมพันธ์ กับชื่อวรรณคดีโดยตรง กล่าวคือชื่อเรื่อง “**บุณโณวาทคำฉันท์**” อ้างอิงไปถึงคัมภีร์อันเป็นที่มาของ ตำนานรอยพระพุทธบาทดังกล่าว² ด้วยเหตุนี้ตำนานพระพุทธบาทสระบุรีใน**บุณโณวาทคำฉันท์**จึง ต้องมีความสำคัญและสัมพันธ์กับเนื้อหาส่วนอื่นๆ ที่ผู้แต่งนำเสนอต่อจากตำนานพระพุทธบาทด้วย

ตำนานพระพุทธบาทสระบุรีที่ปรากฏใน**บุณโณวาทคำฉันท์** เมื่อนำไป เปรียบเทียบกับเนื้อเรื่องในคัมภีร์พระพุทธศาสนาที่กล่าวถึงความเป็นมาของรอยพระพุทธบาทบนเขา สัจพันธุบรรพต (สุวรรณบรรพตหรือพระพุทธบาทสระบุรี) คือ **อรรถกถาบุณโณวาทสูตรและพระ บุณโณวาทสูตรคัมภีร์เทศนา** (โดยเฉพาะส่วนที่เป็นรายละเอียดเพิ่มเติมจาก**อรรถกถาบุณโณวาท สูตร**) พบว่าพระมหานาคมิได้แสดงเนื้อเรื่องในตำนานไว้ทั้งหมด แต่ตัดตอนมาเฉพาะเหตุการณ์ที่ อธิบายกำเนิดของรอยพระพุทธบาทสระบุรีโดยสังเขป ซึ่งผู้วิจัยจะยกมาอธิบายไว้ดังนี้

- ๑) เบื้องบรรพยังมีพระดา- บศหนึ่งสมญา
ว่าสัจพันธุโคดม
- ๑) สถิตเขาสุวรรณไพโรพนม แทบสถานนิคม
สุนาปรันตคาม
- ๑) แฉวันแคว้นกรุงเทพทวา รวตีมหา-
ติลกลีศไพบูลย์

(พระมหานาค, 2503: 18-19)

ตำนานเริ่มต้นด้วยการกล่าวถึงพระสัจพันธุดาบส ผู้อาศัยอยู่บนเขาสุวรรณ หรือสุวรรณบรรพต ในเมืองสุนาปรันตะ แห่งกรุงเทพทวารวดีซึ่งในที่นี้หมายถึงกรุงศรีอยุธยา **ดาบส** ผู้นี้เป็นผู้มีปัญญามาก แต่เผยแผ่ลัทธิที่ไม่ถูกต้องแก่ประชาชน พระพุทธองค์ทรงเห็นว่าดาบสผู้นี้มี

² ที่มาของตำนานรอยพระพุทธบาทสระบุรีในวรรณคดี จะอภิปรายโดยละเอียดไว้ในบทที่ 3 หัวข้อ 3.2.1.3 วิเคราะห์ที่มาของตำนานพระพุทธบาทสระบุรี หน้า 79

ปัญญาสามารถบรรลุธรรมได้ ด้วยเหตุนี้ก่อนที่จะเสด็จไปสู่เมืองสุนาปรีนตะตามการอาราธนาของ พระปุณณะ(มหาปุณ) พระพุทธองค์จึงเสด็จมาโปรดสังฆนาคาบสัก่อน³

๑ ปางสมเด็จพระพุทธานุชากร
รยาตราชัยหองหวาผจง	ทรงบุษบกยุร-
๑ จากกรุงสาวถักบสงฆ์
อดิเรกประดับบริพาน	ห้าร้อยหย่อนองค์
๑ ล้วนทรงบุษบกพิมาน
เปนอนุกรมบวร	มาโดยคักณานต์
๑ เพียงพญาเหมราชเหิรจร
หมู่หงส์ห้อมระเห็จมา	ประดับด้วยนิกร
๑ ตระบัดดลด้วยนุกาวิ
รอนุเคราะห์มหาปุณ ⁴	พระพิชิตมา-
๑ ให้ดลแดนมารคอดุลย์
คัมภีร์รัตนินหาร	เดชด้วยพุทธคุณ

(พระมหานาค, 2503: 19-20)

พระพุทธองค์เดินทางจากกรุงสาวถักสู่เมืองสุนาปรีนตะโดยบุษบกที่ลอยมา ในอากาศ พร้อมด้วยเหล่าพระสงฆ์สาวกจำนวน 499 รูป กระบวนบุษบกของพระพุทธองค์และเหล่า พระสงฆ์สาวกเปรียบเสมือนพญาหงส์ที่แวดล้อมไปด้วยเหล่าหงส์บริวาร (บุษบกนี้พระอินทร์เป็นผู้สั่ง ให้พระวิษณุกรรมสร้างถวาย) ก่อนที่กระบวนเสด็จจะไปถึงเมืองสุนาปรีนตะตามกำหนดที่พระปุณณะ อาราธนาไว้ พระพุทธองค์เสด็จไปที่เขาสุวรรณบรรพตเพื่อโปรดสังฆนาคาบสัก่อน

๑ แล้วโปรดพระสังฆนาคา-	บศลุถึงอา-
ริยมารคศิลาไลย	

(พระมหานาค, 2503: 20)

พระพุทธองค์โปรดสังฆนาคาบสัก่อนให้บรรลุอรหัตต์ หลังจากบรรลุธรรมแล้ว สังฆนาคาบสัก่อนขอวชเป็นภิกษุและตามเสด็จพระพุทธองค์ไปยังเมืองสุนาปรีนตะเป็นลำดับที่ 500 เมื่อ

³ ข้อความที่เป็นตัวเอนคือส่วนที่ตำนานมิได้กล่าวถึง แต่ผู้วิจัยนำเนื้อเรื่องจากอรรถกถาปุณโณวาทสูตร และพระปุณโณวาทสูตรคัมภีร์เทศนามาเพิ่มเติมไว้เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจเนื้อเรื่องได้โดยตลอด

⁴ “มหาปุณ” เป็นนามเดิมของพระปุณณะผู้อาราธนาพระพุทธองค์ให้เสด็จไปโปรดชาวเมืองสุนาปรีนตะ

พระพุทธองค์โปรดชาวเมืองสุนาปรันตะแล้ว จึงเสด็จไปโปรดพญานาคราชและทรงประทับรอยพระพุทธบาทริมฝั่งแม่น้ำนัมมทาตามคำขอของนาคราช จากนั้นจึงเสด็จกลับสู่กรุงสาวัตถี

- ๑ ครั้นพระสรเพชญเสด็จโคล โปรตสรรพโลไทย
ก็ตรัสด้วยพุทธพจนา
- ๑ แก่พระสัจพันธเถรา ว่าพระศาสดา
ประโยชน์จะโปรดเวไนย
- ๑ ท่านจงสถิตเถิดอย่าไป เลยจงเนาใน
นิคมโปรดประชา

(พระมหานาค, 2503: 20)

ระหว่างทางกลับสู่กรุงสาวัตถี กระทบเสด็จผ่านเขาสุวรรณบรรพตอีกครั้ง พระพุทธองค์จึงมีรับสั่งให้พระสัจพันธอยู่เผยแผ่พระธรรมคำสอนบนเขาแห่งนั้นต่อไป ไม่ต้องตามเสด็จกลับไปยังกรุงสาวัตถี

- ๑ สัจพันธรับพุทธฎีกา ก่อนแล้วจึงอา-
รธนาทูลทศพล
- ๑ ว่าพระจักเสด็จไปกล ไตข้าเคยยล
ที่นี้จะเปล่าเปลี่ยวใจ
- ๑ เคยสดับธรรมอันไพ- ราชะห์เริ่มนี้ใคร
จะอนุเคราะห์ห่อนมี
- ๑ เคยเคารพทุกนาที นี้จักอัญชลี
ลองก็ล่วงลับตา
- ๑ ขอจงโปรดปราณีรา รอยพุทธบาทา
ประดิษฐ์สถิตยในสถาน
- ๑ หวังไว้อภิวาหนสักการ ทุกทิวาวาร
บยลพระองค์ต่างองค์

(พระมหานาค, 2503: 20-21)

พระสัจพันธโคกเศร้าที่มีได้ตามเสด็จพระพุทธองค์กลับไปยังกรุงสาวัตถี จึงทูลอาราธนารอยพระพุทธบาทไว้สักการบูชาต่างพระพุทธองค์

๑ สมเด็จพระสังฆราช	การัญญโดยจง
แกสัจพันธักดี	
๑ จิ่งเหยียบวรบาทมณี	ยังยอดศิขรี
สุวรรณพรายเจษฏา	
๑ ด้วยบงกชบาทเบื่องขวา	ลายลักษณวรา
ทั้งร้อยแปดประการงาม	
๑ เฉลิมโมลีโลกทั้งสาม	ปรากฏในคาม
นิคมชนบทบุรา ฯ	

(พระมหานาค, 2503: 21)

พระศาสดามีความเมตตาต่อพระสังฆราช จึงประทับรอยพระพุทธรบาท เบื่องขวาอันประกอบไปด้วยลายมงคล 108 ประการไว้บนเขาสุวรรณบรรพต เมืองสุนาปรัตนะ ถือเป็นเจดีย์ที่ควรแก่การสักการะสูงสุดและก่อให้เกิดความเป็นสิริมงคลตลอดไปทั้ง 3 โลก

ตำนานรอยพระพุทธรบาทใน**บุญโณวาทคำฉันท์**ที่ยกมาข้างต้น จะเห็นว่าผู้แต่งเลือกกล่าวถึงเฉพาะเหตุการณ์และบุคคลสำคัญที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับการประทับรอยพระพุทธรบาทบนเขาสุวรรณบรรพตเท่านั้น และตัดเนื้อเรื่องที่ไม่เกี่ยวข้องออกไป เช่น ประวัติของพระปุลณะก่อนบวชเป็นภิกษุ เหตุการณ์เมื่อพระปุลณะช่วยชีวิตน้องชายและพวกพ่อค้า มูลเหตุที่พระปุลณะอาราธนาพระพุทธรองค์ให้เสด็จมาโปรดชาวเมืองสุนาปรัตนะ รวมถึงเหตุการณ์เมื่อครั้งพระพุทธรองค์เสด็จไปโปรดพญานาคราชและประทับรอยพระพุทธรบาทริมฝั่งแม่น้ำนันทมา เป็นต้น

เมื่อพิจารณาการนำเสนอตำนานพระพุทธรบาทสระบุรีใน**บุญโณวาทคำฉันท์** กล่าวได้ว่าผู้แต่งมิได้ตัดตอนเนื้อเรื่องเพียงเพื่อให้ตำนานเกิดความกระชับขึ้นเท่านั้น แต่เนื้อหาส่วนที่ยังคงไว้ แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าผู้แต่งต้องการมุ่งประเด็นไปที่ความศักดิ์สิทธิ์ของรอยพระพุทธรบาทในฐานะ “บริโภคนเจดีย์” หรือ รอยพระพุทธรบาทอันเกิดจากการประทับของพระพุทธรองค์โดยตรง ผู้แต่งเน้นฉากการทูลขอรอยพระพุทธรบาท โดยให้รายละเอียดด้านคำพูดและอารมณ์ของพระสังฆราชที่แสดงถึงความเศร้าโศกเนื่องจากจะมีได้เข้าเฝ้าพระพุทธรองค์อย่างใกล้ชิดอีกต่อไป พระพุทธรองค์ทรงมีพระเมตตาต่อพระสังฆราชจึงประทับรอยพระพุทธรบาทไว้ตามคำขอ เพื่อให้เป็นที่เคารพสักการะต่างพระพุทธรองค์ ด้วยเหตุนี้ฉากการประทับรอยพระพุทธรบาท จึงมีเพียงตอกย้ำว่าพระพุทธรบาทสระบุรีเป็นรอยพระพุทธรบาท “อันแท้จริง” เท่านั้น แต่ยังไม่แสดงให้เห็นพระมหากรุณาธิคุณของพระบรมศาสดาที่มีต่อพุทธศาสนิกชน รวมถึงเกียรติคุณของพระสังฆราชที่ผู้แต่งกล่าวไว้ใน**บุญโณวาทคำฉันท์**ว่า

๑ อาวาสพระลานเลียน	ดุจแว่นสุวรรณสรค์
มีรูปพระสังฆราช-	ธดาบศบรรพชา

๑ ผดุงไว้จะหวังแจ้ง
คือองค์ดาบศอ-

กิจโดยดำนานมา
ราชนรอยพระบาททางค์

(พระมหานาค, 2503: 26)

ด้วยเหตุนี้ตำนานพระพุทธรูปพระพุทธรูปใน**บุณโณวาทคำฉันท์**จึงมีบทบาทและความสำคัญในฐานะ “ตัวบท” ที่อธิบายความเป็นมาของพระพุทธรูปและต่อยอดความศักดิ์สิทธิ์ของศาสนสถานดังกล่าวในฐานะรอยพระพุทธรูป “อันแท้จริง” ที่มีได้ทำจำลองขึ้น นอกจากนี้เมื่อพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างตำนานพระพุทธรูปที่นำเสนอไว้ต้นเรื่องกับเนื้อหาส่วนถัดไปที่กล่าวถึงการสร้างมณฑลพระพุทธรูป การเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการรอยพระพุทธรูปของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ และงานสมโภชพระพุทธรูปที่จัดขึ้นอย่างยิ่งใหญ่ กล่าวได้ว่าความศักดิ์สิทธิ์ของพระพุทธรูปพระพุทธรูปที่นำเสนอผ่านตำนานนั้น ช่วยเน้นย้ำความสำคัญและความจำเป็นของการเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธรูปพระพุทธรูปตาม “โบราณราชประเพณี” ได้เป็นอย่างดี เมื่อรอยพระพุทธรูปคือ “บริโภคเจดีย์” ที่ควรแก่การเคารพสักการะสูงสุด สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศจึงเสด็จพระราชดำเนินมาอุปถัมภ์ “มหาเจดีย์สถาน” แห่งนี้ด้วยพระองค์เอง นอกจากจะก่อให้เกิดความเป็นสิริมงคลต่อพระองค์และราชอาณาจักรแล้ว ยังเป็นการรักษา “โบราณราชประเพณี” ที่เหล่าบรรพบุรุษทรงถือปฏิบัติสืบต่อกันมา การปฏิบัติ “พระราชกรณียกิจ” ในฐานะ “องค์อัครศาสนูปถัมภก” ให้เป็นที่ประจักษ์ดังกล่าว เป็นส่วนหนึ่งของการสร้างสิทธิธรรมในพระราชอำนาจและเสริมสร้างความมั่นคงในราชบัลลังก์ ที่สำคัญคือภาพการเสด็จพระราชดำเนิน “ไปพระบาท” ของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศในครั้งนั้น เป็นแรงบันดาลใจและวัตุดิบในการสร้างสรรค์**บุณโณวาทคำฉันท์** ทำให้**บุณโณวาทคำฉันท์**เป็นวรรณคดีที่สะท้อนคติความเชื่อในความศักดิ์สิทธิ์ของพระพุทธรูปพระพุทธรูปและความสำคัญของการ “ไปพระบาท” ในฐานะประเพณีเก่าแก่ที่อยู่คู่กับสังคมไทยมาอย่างยาวนาน

3.2.1.2 ตำนานพระพุทธรูปในโคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธรูป

โคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธรูป พระนิพนธ์ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ แต่งขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 6) ซึ่งเป็นยุคที่อิทธิพลของอารยธรรมตะวันตกเข้ามาเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของผู้คนหลากหลายด้าน แน่นนอนว่าคติความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธรูปที่ตกทอดมาถึงยุคนี้ ย่อมถูกตั้งคำถามหรือได้รับการวิพากษ์วิจารณ์ไปในทางต่างๆ เช่น เกิดความขัดแย้งในประเด็นที่ว่าพระพุทธรูปเจ้าเคยเสด็จมาในดินแดนสยามจริงหรือไม่ บริบททางสังคมวัฒนธรรมดังกล่าวเป็นหนึ่งในปัจจัยที่ทำให้การนำเสนอตำนานพระพุทธรูปใน**โคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธรูป**แตกต่างไปจาก**บุณโณวาทคำฉันท์** กล่าวคือตำนานพระพุทธรูปพระพุทธรูปที่ผู้แต่งนำเสนอไว้ตั้งแต่ต้นเรื่องเพื่อแสดงความสำคัญของศาสนสถานอันเป็นจุดหมายปลายทางที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินไปบำเพ็ญพระราชกุศลนั้น มิได้มุ่งประเด็นไปที่การแสดงความศักดิ์สิทธิ์ของพระพุทธรูปในฐานะ

“บริโภคเจดีย์” ดังเช่นที่ปรากฏใน**บุญโณวาทคำฉันท์** แต่พยายามอธิบายความเป็นมาของ “มหาเจดีย์สถาน” ดังกล่าวอย่างสมเหตุสมผล เพื่อสร้างความ “เข้าใจ” และ “ยอมรับ” เหตุผลที่ปรากฏในตำนาน ด้วยเหตุนี้ตำนานพระพุทธรูปใน**โคลงกลิตตันตำนานพระพุทธรูป**จึงเป็นเสมือนการ “ขยายความ” ตำนานพระพุทธรูปใน**บุญโณวาทคำฉันท์**จากที่เน้นเฉพาะเหตุการณ์ประทับรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพต มาเป็นการแสดงตำนานพระพุทธรูปทั้งหมดที่ตกทอดมาจากคติความเชื่อของบรรพบุรุษ ตำนานเหล่านี้ผู้แต่งค้นคว้ารวบรวมและนำมาแสดงไว้โดยมีการอ้างอิงแหล่งข้อมูล การเปรียบเทียบข้อมูล การวิเคราะห์และวิพากษ์ข้อมูลแทรกอยู่ในงาน แสดงให้เห็นความเป็นมาและความสำคัญของพระพุทธรูปสระบุรีในมิติทางประวัติศาสตร์ สังคมและวัฒนธรรมอย่างกว้างขวาง ดังนี้

ก. “**พระพุทธรูป 5 รอย**” กล่าวถึงรอยพระพุทธรูปสำคัญทั้ง 5 แห่งที่ชาวศรีลังกาเชื่อว่าเกิดจากการประทับของพระพุทธรูปองค์โดยตรง

๑ รอยบาทโลกนารถเจ้า	ประดิษฐาน
สรวมสวัสดิ์นวมสสารคง	คูหล้า
ปรากฏพจนจารีย์	เดอมกล่าวไว้อะ
องค์ละแห่งถ้วนห้า	แห่งเสถยร ๑
๑ ยอดหนึ่งบรรพตเวียง	สุวรรณมา ลิกแฮ
นมมะทานทีเณยยน	หาดกว้าง
สจจะพัน์ศิริมาศมหา	ปรั้นตเทศ ไทยฤ
โยนกทุระด้าวอ้าง	เอกองค์ ๑
...	
๑ ยอดเขาสุมนะภูฏาเบ้อง	สิงห์ หนึ่งแฮ
เดชพุทธปาฏิหารทรง	เหยยยบไว้
เพ่อประโยชน์โปรดประชน	เฉลิมศรัทธา
อนาคตชดให้ได้	สักการ ๑

(พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, 2456: 5-6)

รอยพระพุทธรูปทั้ง 5 แห่งนั้น ได้แก่ รอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณมาลิก รอยพระพุทธรูปบนหาดริมแม่น้ำนันทา รอยพระพุทธรูปบนเขาสังพันบรรพต(สุวรรณบรรพต) รอยพระพุทธรูปที่เมืองโยนก และรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนภูฏา ในบรรดารอยพระพุทธรูปเหล่านี้ ไทยเราเชื่อว่ารอยพระพุทธรูปแห่งเขาสังพันบรรพตหรือสุวรรณบรรพต ก็คือแห่งเดียวกับพระพุทธรูปสระบุรีนั่นเอง

ข. “**บุญโณวาทสูตรโบราณ (ตามอรรถกถาลังกา)**” กล่าวถึงตำนานรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพตหรือพระพุทธรูปสระบุรีซึ่งผู้แต่งอ้างว่านำมาจาก **อรรถกถาบุญโณวาทสูตร** เมื่อเปรียบเทียบตำนานรอยพระพุทธรูปที่นำมาแสดงไว้กับเนื้อเรื่องใน**อรรถกถาบุญโณวาทสูตร** พบว่าตำนานพระพุทธรูปใน**โคลงกลิตตันตำนานพระพุทธรูป**มิได้ตัดตอนมาเฉพาะเหตุการณ์เมื่อครั้งพระพุทธรูปเสด็จไปโปรดสังฆพันธดาบสและประทับรอยพระพุทธรูปไว้บนเขาสุวรรณบรรพตตามคำขอของพระสังฆพันธดังเช่นที่ปรากฏใน**บุญโณวาทคำฉันท์**เท่านั้น แต่ผู้แต่งแสดงเนื้อเรื่องในตำนานที่อ้างว่านำมาจาก**อรรถกถาบุญโณวาทสูตร**ไว้เกือบทั้งหมด โดยตัดส่วนที่กล่าวถึงการเสด็จไปโปรดพญานาคราชและการประทับรอยพระพุทธรูปริมฝั่งแม่น้ำนันทาทอกไปซึ่งน่าจะมีเจตนาเพื่อมิให้เกิดความสับสนกับการประทับรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพต ด้วยเหตุนี้เนื้อเรื่องตำนานพระพุทธรูปสระบุรีที่นำมาแสดงไว้ จึงเริ่มต้นตั้งแต่ประวัติของพระปุณณะผู้มีบทบาทสำคัญในการอาราธนาพระพุทธรูปให้เสด็จมาสู่เมืองสุนาปรีนตะ อันเป็นเหตุให้พระพุทธรูปได้แสดงพระธรรมเทศนาโปรดสังฆพันธดาบสและประทับรอยพระพุทธรูปไว้ตามคำขอของพระสังฆพันธ พระปุณณะผู้นี้เดิมเป็นพ่อค้าชาวเมืองสุนาปรีนตะชื่อว่า “มหาบุญ” และมีน้องชายชื่อว่า “จุลบุญ”

๑ สุนาปรีนตราษฎ์แคว้น	ธานี นันทนอ
วานิชคามแสนสเบย	บ่อนค้า
มหาบุญจุละบุญมี	ทรัพย์ร่ำ รวยแฮ
ขึ้นชื่อลือหน้าด้วย	โด่งอูดม ฯ

(พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, 2456: 7)

ต่อมาสองพี่น้องเดินทางไปค้าขายที่กรุงสาวัดดี มหาบุญได้ฟังธรรมเทศนาจากพระพุทธรูป จึงเกิดความเลื่อมใสและมอบทรัพย์สินทั้งหมดให้แก่น้องชาย จากนั้นจึงบวชเป็นภิกษุนามว่า “พระปุณณะ” และพำนักอยู่ในกรุงสาวัดดี

๑ เรียกนายโกฐาศน์ทั้ง	สองตน มารา
มอบสรรพทรัพย์ะภค	แก่น้อง
ตามเสด็จสู่เขตพน	ขอบรรพ ชาแฮ
เปนภิกษุสิ้นช้อง	ชุ่นกศัลย์ ฯ

(พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, 2456: 9)

ต่อมาพระปุณณะเดินทางกลับไปปฏิบัติธรรมที่เมืองสุนาปรีนตะบ้านเกิดของตน วันหนึ่งพระปุณณะช่วยชีวิตน้องชายและพวกพ่อค้าจากพายุใหญ่ที่พวกปีศาจบันดาลให้

เกิดขึ้น เนื่องจากไม่พอใจที่พวกพ่อค้าตัดไม้จันทน์แดงบนเกาะที่ตนอาศัยอยู่ไปขาย พวกพ่อค้าที่รอดชีวิตมาได้พร้อมใจกันถวายไม้จันทน์แดงแก่พระปุลณณะ แต่พระปุลณณะไม่รับและให้พวกพ่อค้านำไม้เหล่านั้นไปสร้างมณฑปเพื่อรับเสด็จพระพุทธเจ้า จากนั้นพระปุลณณะจึงเหาะไปยังกรุงสาวัตถีเพื่ออาราธนาพระพุทธองค์ให้มาโปรดชาวเมืองสุนาปรินตะ

๑ บดดงารมณฑปแล้ว	สมคิด
ชินะบุตรเจ้าจตุตถกนิมาน	เหาะคว้าง
ผู้สาวัดถีสถิต	พุทธเชตุ วันแธ
เชอญเสด็จโปรดแคว้นข้าง	พณิขคาม ฯ

(พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, 2456: 13)

เมื่อพระพุทธองค์รับการอาราธนาของพระปุลณณะแล้ว พระอินทร์จึงมีรับสั่งให้พระวิษณุกรรมเนรมิตบุษบกลอยได้ เพื่อให้พระพุทธองค์และเหล่าพระสงฆ์สาวกใช้บุษบกเดินทางไปสู่เมืองสุนาปรินตะ

๑ ร้อนอาศน์อมระราชด้วย	เดชพุทธ คุณพี
ตรสสประสิทธิ์วิศณุกรรมชวน	เทพะเจ้า
บุชิตนถุมิตรบุษ	บกทิพย์ ถวายแธ
เตรยยมเสด็จแต่เข้าหน้า	เชตุพน ฯ

(พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, 2456: 14)

พระพุทธองค์เดินทางมาถึงและประทับอยู่ที่เมืองสุนาปรินตะ 7 วัน ก่อนที่พระพุทธองค์จะเสด็จสู่กรุงสาวัตถีนั้น พระสังข์พันธุลอารานารอยพระพุทธบาท พระบรมศาสดาจึงประทับรอยพระพุทธบาทไว้บนเขาสุวรรณบรรพตเพื่อให้เป็นที่เคารพสักการะแก่มหาชนในอนาคต

๑ พุฒเพ็ญมาฆะมาศไต้	ธรรมสุร
จกกวระเวศวนาสันท์	น่นนไซร์
จึงพระสจจะพันธุล	อาราธะ นานา
ประดิษฐ์บาทพระไว้ไหว	ต่างองค์ ฯ

(พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, 2456: 15)

จะเห็นว่าตำนานพระพุทธรูปพระสุทธานภานุ “บุญโณวาทสูตรโอบราณ (ตาม อรรถกถาลังกา)” มุ่งนำเสนอเนื้อเรื่องตั้งแต่ต้นจนจบ อย่างไรก็ตามการที่ผู้แต่งมิได้กล่าวถึงเหตุการณ์ เมื่อครั้งพระพุทธองค์เสด็จไปโปรดสังฆพันธดาบสและมิได้แสดงรายละเอียดเรื่องการทูลขอรอย พระพุทธรูปของพระสังฆพันธซึ่งเป็นเรื่องที่บุญโณวาทคำฉันท์ให้ความสำคัญอย่างยิ่งนั้น แสดงว่า โคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธรูปมิได้ให้ความสำคัญกับความเป็น “บริโณคเจตีย์” ของพระพุทธรูป พระสุทธานภานุ

ค. “ตำนานไทยเหนือโบราณ (เรื่องกรุงเก่า)” กล่าวถึงพระมหากษัตริย์ และการตั้งบ้านเมืองในยุคก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยา ในสมัยอยุธยาการขยายอำนาจของพระเจ้า กรุงหงสาวดีทำให้ไทยต้องเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 1 อันเป็นเหตุให้เมืองสุนาปรีนตะซึ่งเป็นสถานที่ ประดิษฐานรอยพระพุทธรูปถูกทิ้งร้างและสาบสูญไปในที่สุด

๑ อโนรธามังฉ่อเจ้า	พม่าเตลง โพนพ้อ
อภิเชกษัตริย์สยาม	แยกเชื้อ
เกอดพระนเรศวร์ข่มเหง	โหนพิฆาฏ นครแอ
เสยยอยุธยาชัยสุดสู้เกื้อ	ศักดิ์สกุสสยามสกุส ฯ
๑ สุนาปรีนตะพุทธรูปทก้อง	เกยยรติคุณ ขจรแอ
เสยยชาติเสยยนครสุญ	สุดคั้น
ป้อเกอดศุภะกุศลบุญ	บ้ำราศ แล้วรา
เป็นจบจบบตันครั้งง	เก่ามี ฯ

(พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, 2456: 25)

ง. “พระราชพงศาวดารครั้งกรุงเทพทวารวดีศรีอยุธยา” กล่าวถึงการ ค้นหารอยพระพุทธรูปในสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม อันมีเหตุมาจากคณะสงฆ์ไทยที่เดินทางไป นมัสการรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนภูฏในลังกาทวีป ได้ทราบจากพระสงฆ์ลังกาว่ามีรอยพระพุทธรูป ประดิษฐานอยู่บนเขาสวรรณบรรพตทางทิศเหนือของกรุงศรีอยุธยา เมื่อพระสงฆ์กราบทูลให้สมเด็จพระ เจ้าทรงธรรมทรงทราบ พระองค์จึงมีรับสั่งให้ค้นหารอยพระพุทธรูปทั่วราชอาณาจักร

๑ บรมะไตรโลกนารถผู้	ทรงธรรม
มีราชะโองการถาม	ทุกตัว
ออกตราออกประกาศดำ	รสสราช ฎรแอ
เท่ยยวเลาะเสาะคั้นก้าว	กน้าแสวง ฯ

(พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, 2456: 26)

พรานบุญเป็นผู้พรอຍพระพุทธรูประหว่างออกไล่สัตว์ในเขตเมืองสระบุรี เมื่อสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมทรงทราบ จึงเสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรรอยพระพุทธรูปด้วยพระองค์เอง จากนั้นจึงมีรับสั่งให้สถาปนาวัดพระพุทธรูป

๑ พระมหามณฑปสร้าง	สรวมองค์ บาทพ่อ
อุโบสถกุฎีวิหาร	ใหญ่หน่อย
ฝรั่งถนนดัดตรง	ถึงท่า เรอแอส
เส้นรบบนบहार้อย	กึ่งยาว ๆ
๑ สร้างวงท่าเจ้าสนุก	ขนานนิกรม
สี่กัพระพุทธรูป	ใช้น้อย
ครั้นเสร็จพระเจ้าสม	โพขสบ ดวารแอส
ผลพระคุณนั้นน้อย	หยั่งมา ๆ

(พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, 2456: 26)

นอกจากจะนำเสนอตำนานพระพุทธรูปจากแหล่งอ้างอิงที่หลากหลายแล้ว ผู้แต่งยังยกข้อความจาก “**พระปณณวาตสูตร**” ในพระไตรปิฎกมาแสดงให้เห็นว่าพระสูตรดังกล่าวไม่มีตำนานพระพุทธรูปอย่างที่หลายคนเข้าใจ

๑ บุณณวาตสูตรเนื้อ	บาฬี ฉะนั้น
เรื่องประวัติพระพุทธรูปสถาน	เงยบถ้อย
ตามพระรโถรรณะกถา	กาต่อ เตอมแอส
ตามเหตุเลศคล้ายข้อ	คิดไฉน ๆ

(พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, 2456: 23)

ตำนานพระพุทธรูปข้างต้น แสดงให้เห็นความพยายามที่จะอธิบายความเป็นมาของพระพุทธรูปสระบุรีอย่างสมเหตุสมผล โดยนำเรื่องราวเกี่ยวกับพระพุทธรูปสระบุรีในแง่มุมต่างๆ ที่ตกทอดมาจากคติความเชื่อของคนในอดีตมาแสดงไว้ทั้งหมด ทั้งนี้เพราะการกล่าวถึงความเป็นมาของรอยพระพุทธรูปโดยเน้นแต่เพียงว่าเป็นรอยประทับอันแท้จริงของพระพุทธรูปองค์ ดังเช่นที่ปรากฏใน**บุณณวาตคำฉันท์** ไม่อาจสื่อสารกับผู้คนที่มีโลกทัศน์แบบสมัยใหม่ได้ ผู้เขียนเองก็กล่าวถึงความขัดแย้งระหว่างผู้ที่ “เชื่อ” และ “ไม่เชื่อ” ในความเป็น “บริโณคเจตีย์” อันศักดิ์สิทธิ์ของรอยพระพุทธรูป ดังปรากฏในบทประพันธ์ว่า

๑ ใครเชื่อก็เชื่อถ้อย	ทุกคำ ชูรา
ยนนี่ร้อยบาทของ	พระเจ้า
ลอยบุษบกเหยยยบสำ	หรบปโลก เฉลอมแฮ
ไปครบเจ็ดครึ่งงเข้า	คฤหาศน์สวรรค์ ฯ
๑ ใครหมิ่นก็หมิ่นทิ้ง	ทางพิจารณา หมดเพ่ออน
เห็นหลอกเห็นหลงสรรพ	ส่อร้าย
เลยเห็นว่าเป็นนิทาน	ลวงโลก ตลุ่มแฮ
ยกเหตุยกย้ายป้าย	แต่คำ ฯ

(พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, 2456: 55)

ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นเป็นประเด็นละเอียดอ่อนที่ยากจะหาข้อสรุป
ท้ายที่สุดผู้แต่งก็แสดงทรรศนะเพื่อสร้างความประนีประนอมระหว่างความเชื่อที่ขัดแย้งกันดังกล่าวว่า
รูปเคารพในพระพุทธศาสนาไม่ว่าจะเป็นพระเจดีย์ พระพุทธรูป หรือรอยพระพุทธรูป ล้วนมี
ความสำคัญในฐานะวัตถุอันเป็นที่ระลึกถึงพระพุทธรองค์ด้วยกันทั้งสิ้น การบูชารอยพระพุทธรูปจึงมี
ความหมายเช่นเดียวกับการบูชาพระพุทธรูปนั่นเอง トラบใดที่ความศรัทธาในรอยพระพุทธรูป
ส่งผลให้พุทธศาสนิกชนประพฤติตามหลักธรรมคำสอนของพระบรมศาสดาอันเป็นเหตุให้เกิดความสุข
สวัสดิแก่ผู้ปฏิบัติแล้ว ประเด็นที่ว่ารอยพระพุทธรูปเป็น “ของแท้” หรือ “ของเลียนแบบ” จึงมิใช่
ข้อถกเถียงที่จะก่อให้เกิดประโยชน์แต่อย่างใด

๑ แม้พระจะเหยยยบด้วย	พระบาท เองแล
ฤจะสมมตถวาย	ต่างไว้
ไปแพกไปแปลกอาจ	โอมศรัท ธานา
แล้วจะขึ้นค้ำนได้	ประโยชน์เอนดีเอน ฯ
๑ พุทธเจ้าเป็นพุทธเจ้า	เพราะธรรม แถลงนา
ใช่เพราะองค์อำไพ	ผ่องแผ้ว
พระธรรมและควรรนำ	พาประพฤติ ตามแล
เพราะประพฤติตามแล้วได้	สวัสดิ ฯ
๑ ศรัทธาพาจิตรีให้	เหอมธรรม ชอบแล
ควรปลูกศรัทธาหวิ	อย่าเว้น
จกปลูกศรัทธาจำ	เจรอญนมสส การแฮ
เราจึงนอบน้อมเส้น	สกกการ ฯ

(พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, 2456: 57)

คำกล่าวข้างต้น ถือเป็นนิยาม “ความศักดิ์สิทธิ์” ของพระพุทธบาท
 สระบุรีในความหมายที่แตกต่างไปจาก**บุญโถวาคำฉันท์** กล่าวคือ “ความศักดิ์สิทธิ์” ของพระพุทธบาท
 สระบุรีใน**บุญโถวาคำฉันท์**หมายถึงการเป็น “บริโศกเจดีย์” หรือรอยพระพุทธบาทอันแท้จริง แต่
 ใน**โคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธบาท** พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ทรง
 ชี้ให้เห็นว่า “ความศักดิ์สิทธิ์” ของพระพุทธบาทสระบุรีหมายถึงการเป็นศาสนสถานที่สามารถน้อมนำ
 ให้พุทธศาสนิกชนเกิดความศรัทธาในพระพุทธศาสนา แรงศรัทธาที่ผลักดันให้พุทธศาสนิกชนปฏิบัติ
 ตามหลักธรรมคำสอนของพระบรมศาสดานี้เองคือ “ความศักดิ์สิทธิ์” อันแท้จริงของพระพุทธบาท
 สอดคล้องกับที่ผู้แต่งแสดงพรรณนาไว้ว่า

๑ ถึงกระไรพุทธบาทนี้	สำคัญ นกกเนอ
นิยมยอดเจดีย์สถาน	เอกแท้
บ่ออุบตติศรัทธาธรรม	จิรมารค สมานแฮ
ป่วยคิดเหตุป้อแป้	ป่วนใจ ๆ

(พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, 2456: 56)

จึงกล่าวได้ว่าตำนานพระพุทธบาทสระบุรีที่ผู้แต่งแสดงไว้ใน**โคลงกลิตต้น
 ตำนานพระพุทธบาท** มิเพียงแสดงให้เห็นความเป็นมาของพระพุทธบาทตามคติความเชื่อของคน
 สมัยก่อนที่ตกทอดมาถึงปัจจุบันเท่านั้น แต่ตำนานดังกล่าวมีนัยแสดงความเก่าแก่ของพระพุทธบาท
 และความสำคัญในฐานะ “มหาเจดีย์สถาน” คู่บ้านคู่เมืองที่เคยสาบสูญไปเมื่อบ้านเมืองเกิดวิฤต
 ก่อนที่จะได้รับการค้นพบอีกครั้งเมื่อบ้านเมืองสงบเรียบร้อย และถึงแม้ว่าตำนานพระพุทธบาทที่แสดง
 ไว้ในนั้นจะมีได้มุ่งประเด็นไปที่ความเป็น “บริโศกเจดีย์” หรือรอยประทับอันแท้จริง แต่ผู้แต่งก็เน้นย้ำ
 ความสำคัญของศาสนสถานดังกล่าวในฐานะ “อุเทสิกเจดีย์” หรือศาสนวัตถุที่สร้างขึ้นเป็นที่ระลึกถึง
 พระพุทธองค์และสามารถน้อมนำศรัทธาในพระพุทธศาสนาได้อย่างมั่นคง ด้วยเหตุนี้พระพุทธบาท
 สระบุรีจึงได้รับการอุปถัมภ์เป็นพิเศษจากสถาบันพระมหากษัตริย์มาอย่างต่อเนื่องยาวนาน ดังปรากฏ
 ในเนื้อหาที่ผู้แต่งนำเสนอต่อจากตำนานพระพุทธบาทซึ่งกล่าวถึงการ “ไปพระบาท” และการอุปถัมภ์
 พระพุทธบาทสระบุรีของพระมหากษัตริย์แต่ละพระองค์ตั้งแต่สมัยอยุธยาถึงสมัยรัชกาลที่ 6 แห่งกรุง
 รัตนโกสินทร์ รวมไปถึงความนิยมในประเพณี “ไปพระบาท” ที่ผู้แต่งแสดงไว้ท้ายเรื่อง จึงกล่าวได้ว่า
 ความสัมพันธ์ระหว่างตำนานพระพุทธบาทกับเนื้อหาส่วนอื่นๆ ในเรื่อง แสดงความสำคัญของ
 พระพุทธบาทสระบุรีในฐานะ “มหาเจดีย์สถาน” ที่ควรแก่การสักการะสูงสุดได้อย่างชัดเจน

กล่าวโดยสรุป บทบาทและความสำคัญของตำนานพระพุทธบาทสระบุรีใน
 วรรณคดีทั้ง 2 เรื่อง สะท้อนคติความเชื่อและความศรัทธาในรอยพระพุทธบาทที่คลี่คลายจาก
 “รอยประทับ” มาเป็น “รอยที่จำลองขึ้น” ตำนานพระพุทธบาทสระบุรีใน**บุญโถวาคำฉันท์**คือตัว
 บทที่อธิบายความเป็นมาและต่อยอดความศักดิ์สิทธิ์ของรอยพระพุทธบาทในฐานะ “บริโศกเจดีย์” อัน
 แท้จริง เนื้อหาที่กล่าวถึงการสร้างมณฑปพระพุทธบาท การเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการรอยพระ

พุทธบาทของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ และการจัดงานสมโภชพระพุทธบาท สะท้อนความศรัทธาอันแรงกล้าที่คนในสมัยอยุธยามีต่อรอยพระพุทธบาทแห่งนี้ ส่วน **โคลงกลิตตันตำนานพระพุทธบาท** บริบททางสังคมวัฒนธรรมสมัยรัตนโกสินทร์ที่เปลี่ยนแปลงไปจากสมัยอยุธยา เป็นปัจจัยที่ทำให้การนำเสนอตำนานพระพุทธบาท ความสำคัญของตำนานพระพุทธบาท รวมถึงการให้ความหมายเรื่องความศักดิ์สิทธิ์ของพระพุทธบาทสระบุรีแตกต่างไปจาก **บุญโณวาทคำฉันท์** กล่าวคือ **โคลงกลิตตันตำนานพระพุทธบาท** นำเสนอตำนานพระพุทธบาทจากแหล่งอ้างอิงที่หลากหลาย เพื่อแสดงให้เห็นความสำคัญของพระพุทธบาทสระบุรีในมิติทางประวัติศาสตร์ สังคม และวัฒนธรรม นอกจากนี้การนิยามความศักดิ์สิทธิ์ของรอยพระพุทธบาทก็ได้ผูกโยงอยู่กับความเป็น “บริโศกเจดีย์” แต่เป็นความศักดิ์สิทธิ์ในฐานะ “อุเทสิกเจดีย์” หรือศาสนวัตถุที่สร้างขึ้นเพื่อให้พุทธศาสนิกชนระลึกถึงพระบรมศาสดาและยึดมั่นในหลักธรรมคำสอนของพระองค์ อันจะก่อให้เกิดประโยชน์สุขแก่สังคมส่วนรวมผลทางจริยธรรมที่เกิดจากความศรัทธาในรอยพระพุทธบาทนี้เอง คือนิยามความศักดิ์สิทธิ์ที่ทำให้พระพุทธบาทสระบุรียังคงความสำคัญในฐานะ “มหาเจดีย์สถาน” ของสังคมไทยตราบเท่าปัจจุบัน

3.2.1.3 วิเคราะห์ที่มาของตำนานพระพุทธบาทสระบุรี

น่าสังเกตว่าตำนานพระพุทธบาทสระบุรีใน **บุญโณวาทคำฉันท์** และ **โคลงกลิตตันตำนานพระพุทธบาท** ผู้แต่งอ้างอิงคัมภีร์อันเป็นที่มาของตำนานรอยพระพุทธบาทไว้แตกต่างกัน ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจึงต้องการศึกษาว่าตำนานพระพุทธบาทสระบุรีในวรรณคดีทั้ง 2 เรื่อง แท้จริงแล้วอ้างอิงมาจากคัมภีร์เล่มใด การหาที่มาของตำนานรอยพระพุทธบาทย่อมส่งผลให้งานวิจัยเกิดประโยชน์ในแง่มุมมองที่หลากหลายมากยิ่งขึ้น

ก. ที่มาของตำนานพระพุทธบาทสระบุรีในบุญโณวาทคำฉันท์

บุญโณวาทคำฉันท์ เริ่มต้นด้วยบทพระนามพจน์อันประกอบด้วย การนมัสการพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ พระศิวะ พระนารายณ์ พระพรหม พระอินทร์ พระอาทิตย์ พระจันทร์ หมู่เทพ และพระมหากษัตริย์ จากนั้นจึงขึ้นบทเกริ่นนำก่อนแสดงตำนานรอยพระพุทธบาทว่า

๑ จักกล่าวนิพนธ์ประพจน์ฉัน- ทแต่ตามอนุমান
แสดงโดยอดีตนุตำนาน บุญโณวาทสูตรา

(พระมหานาค, 2503: 18)

ตำนานพระพุทธบาทสระบุรีที่จะนำมาแสดงไว้นั้น พระมหานาคอ้างว่านำมาจาก “บุญโณวาทสูตรา” หรือ **บุญโณวาทสูตร** ซึ่งผู้วิจัยได้กล่าวไปแล้วในบทที่ 2 ว่า

ปุณโณวาทสูตรเป็นพระสูตรหนึ่งในพระไตรปิฎกที่ไม่ปรากฏตำนานรอยพระพุทธบาทแต่อย่างใด ตำนานรอยพระพุทธบาทมาปรากฏครั้งแรกในคัมภีร์ อรรถกถापุณโณวาทสูตร ที่แต่งขยายความ พระปุณโณวาทสูตร อีกชั้นหนึ่ง นอกจากอรรถกถापุณโณวาทสูตรแล้ว ยังมีพระปุณโณวาทสูตร คัมภีร์เทศนา ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่นำเนื้อเรื่องจากอรรถกถापุณโณวาทสูตร ส่วนที่กล่าวถึงประวัติของ พระปุณณะและการประทับรอยพระพุทธบาทมาขยายความและเพิ่มเติมรายละเอียดขึ้นอีกชั้นหนึ่ง ด้วยเหตุนี้จึงเป็นที่น่าสนใจว่า “ปุณโณวาทสูตรา” ที่พระมหานาคอ้างถึงในบทประพันธ์นั้น แท้จริงแล้ว เป็นคัมภีร์เล่มใด

เมื่อเปรียบเทียบตำนานพระพุทธบาทในปุณโณวาทคำฉันท์กับ เนื้อเรื่องใน อรรถกถापุณโณวาทสูตร พบว่าเนื้อเรื่องส่วนใหญ่คล้ายคลึงกัน แต่มีรายละเอียด แตกต่างกันบางส่วน ผู้วิจัยเห็นว่ารายละเอียดเหล่านั้นสำคัญต่อการวิเคราะห์ว่า “ปุณโณวาทสูตรา” หมายถึงคัมภีร์เล่มใด จึงได้นำมาแสดงเปรียบเทียบไว้ในตารางดังนี้

ข้อที่	ปุณโณวาทคำฉันท์	อรรถกถापุณโณวาทสูตร
1.	สัจพันธดาบสอาศัยอยู่ที่ “เขาสุวรรณบรรพต”	สัจพันธดาบสอาศัยอยู่ที่ “เขาสัจพันธบรรพต”
2.	เขาสุวรรณบรรพตในแคว้นสุนาปรินตะเป็นส่วนหนึ่งของ “กรุงเทพทวารวดีมหาติลลิกเลศโปกุญ” ในที่นี้อนุมานได้ว่าหมายถึงอาณาจักรกรุงศรีอยุธยา	มิได้กล่าวถึง
3.	มีการใช้ความเปรียบว่ากระบวนบุษบกของพระ ศาสดาและพระสงฆ์สาวกที่ลอยมาในอากาศนั้น เหมือนพญาหงส์ที่แวดล้อมไปด้วยเหล่าหงส์บริวาร	มิได้กล่าวถึง
4.	เมื่อกล่าวถึงพระปุณณะจะใช้ว่า “มหาปุณ” ซึ่งเป็นนามเดิมของพระปุณณะสมัยที่เป็นพ่อค้า	มิได้กล่าวถึง
5.	มีการพรรณนาความอาลัยของพระสัจพันท์ที่มีได้ ตามเสด็จพระบรมศาสดากลับไปยังกรุงสาวัตถี	มิได้กล่าวถึง
6.	พระสัจพันท์เจาะจงทูลขอรอยพระพุทธบาท	พระสัจพันท์ทูลขอสิ่งสมควรแก่การเคารพโดยมิได้ เจาะจงว่าเป็นสิ่งใด
7.	พระพุทธองค์ทรงประทับรอยพระพุทธบาทเบื้อง ขวออันประกอบไปด้วยลายมงคล 108 ประการ	กล่าวแต่เพียงว่าพระพุทธองค์ทรงประทับรอย พระพุทธบาท

รายละเอียดตำนานพระพุทธบาทในปุณโณวาทคำฉันท์ที่แตกต่าง ไปจากอรรถกถापุณโณวาทสูตรข้างต้น โดยเฉพาะข้อ 3-7 ผู้วิจัยพบว่าตรงกับข้อความที่ปรากฏอยู่ในพระปุณโณวาทสูตรคัมภีร์เทศนา ดังนี้

ข้อที่	บุญโณวาทคำฉันท์	พระปุณโณวาทสูตรคัมภีร์เทศนา
3.	<ul style="list-style-type: none"> ๑ ล้วนทรงบุษบกพิमान มาโดยคัคณานต์ เป็นอนุกรมบวร ๑ เพียงพญาเหมราชเทียรจร ประดับด้วยนิกร หมู่หงส์หอมระเห็จมา <p style="text-align: right;">(พระมหานาค, 2503: 19)</p>	<p>...สมเด็จพระผู้มีพระภาคเสด็จขึ้นสู่กุฎาคาร ปราสาท เลื่อนลอยมาโดยนภลัยอากาศดุหนึ่งาม นักงามหนา เปรียบดั่งหงส์เหมราชมีหมู่หงส์หอม ล้อมเป็นบริวาร...</p> <p style="text-align: right;">(กรมศิลปากร, 2547: 211)</p>
4.	<ul style="list-style-type: none"> ๑ ตระบัดดลด้วยนุภาวี พระพิชิตมา- รอนุเคราะห์มหาบุญ <p style="text-align: right;">(พระมหานาค, 2503: 19)</p>	<p>...มหาบุญจึงมีวาจาร้องถามว่า ท่านจะไปสู่ ประเทศที่ใด...</p> <p style="text-align: right;">(กรมศิลปากร, 2547: 201)</p>
5-7	<ul style="list-style-type: none"> ๑ ว่าพระจักเสด็จไปไกล ไตข้าเคยยล ที่นี้จะเปล่าเปลี่ยวใจ ๑ เคยสดับธรรมอันไพเราะที่เริ่มนี้ใคร จะอนุเคราะห์ทอนมี ๑ เคยเคารพทุกนาที่ นี้จักอัญชลี ล่องก็ล่วงลับตา ๑ ขอจงโปรดปรานีรา รอยพุทธบาท ประดิษฐ์สถิตยในสถาน ๑ หวังไว้อภิวัตน์สักการ ทุกทิวาวาร บยลพระองค์ต่างองค์ ๑ สมเด็จสุคตก็ทรง การุญโดยจง แก่สัจพันธภักดี ๑ จึ่งเหยียบบวรบาทมุนี ยังยอดศิขรี สุวรรณพรายเจษฏา ๑ ด้วยบงกชบาทเบื่องขวา ลายลักษณวรา ทั้งร้อยแปดประการงาม ๑ เฉลิมโมลีโลกทั้งสาม ปราภฏในคาม นิคมชนบทบุรา ฯ <p style="text-align: right;">(พระมหานาค, 2503: 20-21)</p>	<p>...สัจพันธภิกขุโน วันนั้นสัจพันธภิกขุได้ฟังพระ พุทธภูทีกว่า พระพุทธองค์จะเสด็จไปจากประเทศ ที่นั่น ความอาลัยต่อพระเดชพระคุณนั้นมากมาย หนักหนาว่า อนิจจาเอ๋ย ครั้นนี้น้ำที่จะเสร้ออก เศร้าใจเสียจริงแล้ว เพราะด้วยพระทูลกระหม่อม แก้วจะจากไปแล้ว ในครั้งนี้น้ำที่จะได้เห็นใครเล่า เหมือนพระพุทธรองค์เจ้าหามิได้ พระพุทธรองค์เจ้า นี้สิเป็นที่ไหว้สักการบูชาแห่งฝูงชนานิกร ราษฎร แลประชาชนบุรุษแลสตรี ครานี้กระหม่อมฉันจะ อนาถาหามิที่พึ่งพาอาศัยมิได้แล้วพระพุทธรเจ้าข้า เสถ้าพระองค์ทรงพระกรุณา กระหม่อมฉัน ผู้ชื่อว่าสัจพันธภิกขุแล้ว กระหม่อมฉัน จะขออาราธนาพระพุทธรองค์จงสำแดงรอย พระพุทธรบาทไว้ในประเทศที่นี่ จะได้เป็นที่ไหว้ ที่สักการบูชาแก่เทวดาแลมนุษย์ทั้งปวงต่าง พระองค์เจ้าเถิดพระพุทธรเจ้าข้า เมื่อพระสัจพันธ ภิกขุมาอาราธนาพระมหากรุณาเจ้าวันนั้น สมเด็จพระพุทธรเจ้าจึงประดิษฐานพระพุทธรบาท เบื่องขวา ลงไว้ในแผ่นศิลาเหนือเขาสัจพันธคีรี...</p> <p style="text-align: right;">(กรมศิลปากร, 2547: 212)</p>

เมื่อตำนานพระพุทธรบาทสระบุรีในบุญโณวาทคำฉันท์มีข้อความ
บางส่วนแตกต่างจากอรรถกถาบุญโณวาทสูตร โดยที่ข้อความเหล่านั้นไปปรากฏตรงกับ
พระปุณโณวาทสูตรคัมภีร์เทศนา จึงสันนิษฐานได้ว่าตำนานพระพุทธรบาทสระบุรีจาก “บุญโณวาทสูตรา”
ที่พระมหานาคอ้างอิงนั้น มาจากพระปุณโณวาทสูตรคัมภีร์เทศนาซึ่งเป็นคัมภีร์ที่แต่งเติมเนื้อเรื่อง
จากอรรถกถาบุญโณวาทสูตรอีกชั้นหนึ่ง

**ข. ที่มาของตำนานรอยพระพุทธบาทสระบุรีในโคลงกลิตต์ตำนาน
พระพุทธบาท**

ก่อนแสดงตำนานรอยพระพุทธบาท ผู้แต่งอ้างถึงที่มาของตำนานว่ามาจาก “บุญโณวาทสูตรโบราณ (ตามอรรถกถาลังกา)” จากนั้นจึงเริ่มบทเกริ่นนำว่า

๑ บุญโณวาทสูตรเ้าอน	อรรธา แถลงเอย
เร่องประดิษฐพุทธบาทบรร	เจอดตัว
สัจจะพันธะฎผา	พิภพภาค สยามฤ
โดยสคบบบบบเบ้องน้ำว	ขบบเฉลย ฯ

(พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, 2456: 6)

เมื่อเปรียบเทียบตำนานพระพุทธบาทสระบุรีในโคลงกลิตต์ตำนานพระพุทธบาทกับข้อความในอรรถกถาบุญโณวาทสูตรและพระปุลโณวาทสูตรคัมภีร์เทศนาพบว่ารายละเอียดส่วนใหญ่ของตำนานรอยพระพุทธบาทในโคลงกลิตต์ตำนานพระพุทธบาทตรงกับข้อความในพระปุลโณวาทสูตรคัมภีร์เทศนา กล่าวคือ

- ใช้ชื่อ “มหาบุญ” เรียกพระปุลณะก่อนบวช
- ระบุว่าพระสัจพันธ์เจาจะจุลขอรอยพระพุทธบาท
- ระบุว่าพระพุทธองค์ทรงประทับรอยพระพุทธบาทเบื้องขวา
- ที่สำคัญคือ กล่าวถึงเหตุการณ์ที่พระพุทธองค์ทรงทำให้เขาสุวรรณบรรพตที่มีความสูง 1 โยชน์ต่ำลงมา เพื่อให้ประชาชนที่เป็นคนชราสามารถเดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธบาทได้โดยสะดวก ความว่า

๑ เขาสุวรรณบรรพตนั้นน	สูงนกก
โยชน์หนึ่งถึงเมฆวง	แหวกฟ้า
พระแผลงพุทธฤทธิ์ประจักษ์	ตาโลก แลแฮ
เหยยบบบาทขวาให้ล้ำ	ต่ำลง ฯ

(พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, 2456: 15)

บทประพันธ์ข้างต้นตรงกับข้อความในพระปุลโณวาทสูตรคัมภีร์

เทศนา ดังนี้

...สมเด็จพระพุทธเจ้าจึงประดิษฐานพระพุทธรูปเบื้องขวา ลงไว้ในแผ่นศิลาที่เห็นเขาสังฆพันธคีรี กิริยาว่าเขาสังฆพันธคีรีนั้นสูงประมาณได้โยชน์หนึ่ง ฝ่ายว่าพระสังฆพันธคีรีจึงอาราธนาสมเด็จพระพุทธองค์เจ้าประดิษฐานเขาสังฆพันธคีรีให้ต่ำลงมา ครั้นไปเมื่อหน้านั้นบุคคลแก่เฒ่าชราจะได้ขึ้นมานมัสการง่าย ๆ วันนั้นสมเด็จพระพุทธเจ้าจึงประดิษฐานยอดเขาสังฆพันธคีรีนั้นให้ต่ำลงมาตราบเท่าจันทุกวันนี้มีด้วยประการฉะนี้...

(กรมศิลปากร, 2547: 212)

การศึกษาเปรียบเทียบแสดงให้เห็นว่าตำนานพระพุทธรูปในโคลงลิลิตต้นตำนานพระพุทธรูปที่ผู้แต่งอ้างว่านำมาจากอรรถกถาปุณโณวาทสูตรนั้น น่าจะเป็นตำนานรอยพระพุทธรูปจากพระปุณโณวาทสูตรคัมภีร์เทศนาเช่นเดียวกับตำนานรอยพระพุทธรูปในปุณโณวาทคำฉันท์

พระปุณโณวาทสูตรคัมภีร์เทศนา หรือ พระปุณโณวาทสูตรฉบับเทศนา หรือ คัมภีร์เทศนาพระปุณโณวาท บุญเลิศ เสนานันท์⁵ ให้ข้อมูลว่าจารึกขึ้นเมื่อพ.ศ.2352 เป็นปีที่ 2 ในรัชกาลสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ต้นฉบับเป็นตัวอักษรขอม ภาษาบาลี-ไทย (ฉบับล่องชาด) เอกสารดังกล่าวใช้อักษรวิธีแบบเก่าซึ่งน่าจะมียุคสมัยอยุธยา (กรมศิลปากร, 2547: 177) จากข้อมูลดังกล่าวทำให้สันนิษฐานได้ว่า พระปุณโณวาทสูตรคัมภีร์เทศนามีต้นฉบับเก่าแก่มาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาและน่าจะมามีมาก่อนปุณโณวาทคำฉันท์ หลังจากนั้นจึงจารึกขึ้นใหม่ในสมัยรัตนโกสินทร์ ต้นฉบับโบราณของพระปุณโณวาทสูตรคัมภีร์เทศนาที่บุญเลิศ เสนานันท์ ใช้ในการปริวรรตและแปลความร่วมมือกับคัมภีร์พระปุณโณวาทสูตรและอรรถกถาปุณโณวาทสูตร หน้าต้นฉบับต่างก็ใช้ชื่อว่าพระปุณโณวาทสูตรด้วยกันทั้งสิ้น มิได้ระบุว่าเป็น “ฉบับเทศนา” หรือเป็น “อรรถกถา” ด้วยเหตุนี้จึงทำให้เกิดความกระจ่างว่าเหตุที่พระมหานาคอ้างว่านำตำนานรอยพระพุทธรูปมาจาก “ปุณโณวาทสูตร” นั้น ก็เพราะยึดชื่อที่ปรากฏหน้าต้นฉบับโดยมิได้ให้ความสำคัญว่าเป็นเนื้อเรื่องจาก “อรรถกถา” หรือ “ฉบับเทศนา”

ส่วนในกรณีของโคลงลิลิตต้นตำนานพระพุทธรูป เหตุที่ผู้แต่งอ้างว่านำตำนานรอยพระพุทธรูปมาจากอรรถกถาปุณโณวาทสูตร ทั้งที่จริงแล้วน่าจะมาจากพระปุณโณวาทสูตรคัมภีร์เทศนา อาจเป็นเพราะเนื้อเรื่องตำนานพระพุทธรูปในคัมภีร์ทั้ง 2 เล่มคล้ายคลึงกันมาก จนเป็นเหตุให้ผู้แต่งเกิดความสับสนและอ้างอิงที่มาของตำนานพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพตหรือพระพุทธรูปสระบุรีคลาดเคลื่อนไป

เนื้อเรื่องใน อรรถกถาปุณโณวาทสูตร กล่าวถึงการประทับรอยพระพุทธรูปบนเขาสังฆพันธบรรพต โดยไม่ปรากฏข้อความในลักษณะที่ชี้เฉพาะว่าเป็นสถานที่แห่งเดียวกับพระพุทธรูปสระบุรี แต่ใน พระปุณโณวาทสูตรคัมภีร์เทศนา มีการเพิ่มเติมรายละเอียด

⁵ นักภาษาโบราณ 7 ว. สำนักหอสมุดแห่งชาติ

เพื่อให้เนื้อหาสอดคล้องกับคติความเชื่อเกี่ยวกับลักษณะของพระพุทธรูปที่ว่าเป็นพระพุทธรูปเบื้องขวาและให้สอดคล้องกับลักษณะที่ปรากฏอยู่จริงของสถานที่ประดิษฐานรอยพระพุทธรูปซึ่งเป็นภูเขาหินที่มีได้มีความสูง 1 โยชน์ ด้วยเหตุนี้**พระปุมโนวาทสูตรคัมภีร์เทศนา** จึงแสดงให้เห็นความพยายามในการสร้างตัวบทเพื่อใช้อธิบายความเป็นมาของรอยพระพุทธรูปสระบุรีเป็นการเฉพาะ

อนึ่ง **บุณโณวาทคำฉันท์และโคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธรูป** ระบุว่าภูเขาที่พระพุทธรูปองค์ทรงประทับรอยพระพุทธรูปชื่อว่า “เขาสวรรณ” หรือ “สุวรรณบรรพต” ซึ่งเป็น 1 ใน 5 สถานที่ประดิษฐานรอยพระพุทธรูป “อันแท้จริง” ตามความเชื่อของศรีลังกา ในขณะที่**อรรถกถาบุณโณวาทสูตรและพระปุมโนวาทสูตรคัมภีร์เทศนา** ระบุว่ารอยพระพุทธรูปประดิษฐานอยู่บนเขา “สัจพันธบรรพต” ซึ่งเป็นที่อยู่ของสัจพันธดาบส ชื่อภูเขาที่แตกต่างกันนี้แสดงให้เห็นว่าตำนานมิได้แต่งขึ้นเพื่อใช้อธิบายความเป็นมาของพระพุทธรูปสระบุรีตั้งแต่แรก เพราะถ้าเป็นเช่นนั้นชื่อภูเขาก็คควรปรากฏตรงกัน ในประเด็นนี้ผู้วิจัยมีความเห็นว่าเมื่อค้นพบรอยพระพุทธรูปสระบุรีใน พ.ศ.2149 มีการนำข้อความจากคัมภีร์พระพุทธรูปศาสนามาใช้อธิบายความเป็นมาของรอยพระพุทธรูปดังกล่าว เพื่อให้เกิดความน่าเชื่อถือและต่อยอดว่ารอยพระพุทธรูปเป็นของจริง ตัวบทที่นำมาใช้ก็คือ**อรรถกถาบุณโณวาทสูตร “ปรากฏในคัมภีร์ปัญจสุทนีอรรถกถา มัชฌิมนิกาย อุปริปันณาสก รจนาโดยท่านพุทธโฆสเถระชาวชมพูทวีป เมื่อประมาณพุทธศักราช 945-1000”** (กรมศิลปากร, 2547: 173) จะเห็นว่าคัมภีร์ดังกล่าวแต่งขึ้นก่อนการค้นพบพระพุทธรูปสระบุรีกว่าพันปี การมองข้ามความแตกต่างของชื่อภูเขา โดยมีเจตนาให้ผู้คนเข้าใจว่า “สุวรรณบรรพต” ก็คือสถานที่แห่งเดียวกับ “สัจพันธบรรพต” แสดงให้เห็นความพยายามในการ “หาคำอธิบาย” ที่น่าเชื่อถือให้แก่พระพุทธรูปสระบุรีอย่างชัดเจน หลังจากนั้นจึงมีการนำเนื้อเรื่องใน**อรรถกถาบุณโณวาทสูตร**มาแต่งเติมจนได้เป็น**พระปุมโนวาทสูตรคัมภีร์เทศนา** ซึ่งมีรายละเอียดของเนื้อหาที่บ่งชี้ชัดว่าต้องการให้เป็นคำอธิบายความเป็นมาของพระพุทธรูปสระบุรีอย่างเฉพาะเจาะจง

3.2.2 กล่าวถึงการเสด็จพระราชดำเนิน “ไปพระบาท” ของพระมหากษัตริย์

การสร้างสรรค**บุณโณวาทคำฉันท์และโคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธรูป**เกิดขึ้นจากการที่ผู้แต่งได้ติดตามกระบวนการเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการรอยพระพุทธรูปของพระมหากษัตริย์ ความประทับใจที่มีต่อเหตุการณ์สำคัญดังกล่าว เป็นแรงบันดาลใจให้ผู้แต่งบันทึกภาพการเสด็จพระราชดำเนินในครั้งนั้นไว้ด้วย แต่ความแตกต่างที่สำคัญของการบันทึกภาพการเสด็จพระราชดำเนินดังกล่าวคือ **บุณโณวาทคำฉันท์**กล่าวถึงเฉพาะการเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการรอยพระพุทธรูปของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศตาม “โบราณราชประเพณี” ผู้แต่งแสดงให้เห็นพระราชศรัทธา พระบารมี และพระราชอำนาจของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ผ่านความอลังการของกระบวนการเสด็จพยุหยาตราทางชลมารคและสถลมารค ความประณีตของแบบธรรมเนียมราชสำนัก และความยิ่งใหญ่ของงานสมโภชพระพุทธรูป ส่วน**โคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธรูป** ผู้แต่งมิได้บันทึกเพียงการเสด็จพระราชดำเนินยกยอดมณฑปพระพุทธรูปของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเท่านั้น แต่กล่าวถึงการเสด็จพระราชดำเนิน “ไปพระบาท” และการอุปถัมภ์

พระพุทธรูปพระศรีอริยเมตไตรยทุกพระองค์ตั้งแต่สมัยอยุธยาถึงสมัยรัชกาลที่ 6 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เพื่อเชื่อมโยงให้เห็นว่าการเสด็จพระราชดำเนิน “ไปพระบาท” ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นการรักษา “โบราณราชประเพณี” ดังเช่นที่เหล่าบรรพชนปฏิบัติสืบต่อกันมา นอกจากนี้ยังเป็นการเน้นย้ำความสำคัญของพระพุทธรูปพระศรีอริยเมตไตรยและ “พันธกิจ” ที่สถาบันพระมหากษัตริย์พึงมีต่อ “มหาเจดีย์สถาน” ดังกล่าว เนื่องจากการเสด็จพระราชดำเนินไปบำเพ็ญพระราชกุศลที่วัดพระพุทธรูป มีเพียงเป็นการประกอบ “พระราชกรณียกิจ” ในฐานะ “องค์อัครศาสนูปถัมภก” ให้เป็นที่ประจักษ์เท่านั้น แต่ยังเป็นการยืนยันสิทธิธรรมในการปกครองและสร้างความมั่นคงในพระราชอำนาจให้แก่สถาบันพระมหากษัตริย์อีกด้วย

3.2.2.1 การ “ไปพระบาท” ของพระมหากษัตริย์ในบวรโกศ

หลังจากนำเสนอตำนานพระพุทธรูปพระศรีอริยเมตไตรยเพื่อแสดงให้เห็นความสำคัญของศาสนสถานอันเป็นจุดหมายปลายทางที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศเสด็จพระราชดำเนินไปบำเพ็ญพระราชกุศลแล้ว พระมหานาคกล่าวถึงการสร้างมณฑลพระพุทธรูปซึ่งถือเป็นเหตุการณ์สำคัญที่แสดงถึงการยกย่องพระพุทธรูปพระศรีอริยเมตไตรยขึ้นเป็น “มหาเจดีย์สถาน” ของราชอาณาจักร และเป็นจุดเริ่มต้นความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธรูปกับราชสำนักที่ส่งผลให้การเดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธรูปกลายเป็น “โบราณราชประเพณี” สำคัญ ดังนั้นการ “ไปพระบาท” ของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศที่ผู้แต่งพรรณนาไว้ นอกจากจะแสดงให้เห็นการสืบทอด “โบราณราชประเพณี” ในฐานะ “องค์อัครศาสนูปถัมภก” ของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศแล้ว กระบวนเสด็จและงานสมโภชพระพุทธรูปที่จัดขึ้นอย่างยิ่งใหญ่ ยังสื่อถึงพระราชอำนาจ พระบารมี และความรุ่งเรืองในยุคสมัยที่พระองค์ปกครองอีกด้วย

บวรโกศคำฉันท์กล่าวถึงการเสด็จพระราชดำเนิน “ไปพระบาท” ของพระมหากษัตริย์โดยเริ่มจากเหตุการณ์ที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศมีพระบรมราชโองการให้จัดกระบวนเสด็จพยุหยาตราทางชลมารคและสถลมารค พร้อมกันนั้นยังมีรับสั่งให้จัดเตรียมการแสดงและการละเล่นต่างๆ อันเป็นองค์ประกอบสำคัญของงานสมโภชพระพุทธรูปไว้ว่า

๑ คำริ้วเสร็จเอื้อนโองการ	สังเสณีชาญ
พิริยวรรณรงค์พลัน	
๑ จงจัดจตุรงค์อนันต์	อิกมหาสุวรรณ
นาเวศพยุหยาตรา	
๑ จักรจรลัญชวลีสักกา-	รพุทธรูป
สถิตสุวรรณคีรี	
๑ มโหรีศพนสมโภชโสภี	มาลาอัคนี
จงสรรพประดับกิจการ	

(พระมหานาค, 2503: 30)

จากนั้นผู้แต่งจึงพรรณนากระบวนการพยุหยาตราทางชลมารคที่ประกอบไปด้วยเรือรูปสัตว์ต่างๆ และเครื่องสูงที่มีผู้อัญเชิญร่วมมาในกระบวนการ เมื่อกระบวนการเรือเสด็จมาถึงท่าเจ้าสนุกและพักอยู่ในบริเวณดังกล่าวเป็นเวลา 1 คืนแล้ว การเดินทางในเช้าวันรุ่งขึ้นผู้แต่งพรรณนากระบวนการพยุหยาตราทางชลมารคอันประกอบไปด้วยพลช้าง พลม้า พลรถ โดยเน้นความยิ่งใหญ่และความน่าเกรงขามของกองทหารซึ่งคอยอารักขาอยู่รอบข้างทรงของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ผู้แต่งเปรียบเทียบความอลังการของกระบวนการพยุหยาตราทางชลมารคว่าเหมือนกระบวนการเสด็จของพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ

๑ ทรงพระคชาธาร	ทรเรื่องมหิทธิไกล
ดุจองค์สหัสไน-	ยนิสิทไอยรา
๑ ประดับหมู่พิริยพล	ลโจษจลณมรรคา
ล้ำแสนทแสนยา-	กรก้องกเกริกไพโร
๑ เสียงसारอัครราช	นฤนาทวนาไลย
แตรสังข์ประนังใน	ศุภฤกษ์ดำเนินพล ฯ

(พระมหานาค, 2503: 37)

เมื่อกระบวนการเสด็จมาถึงวัดพระพุทธรบาท ผู้แต่งพรรณนาขั้นตอนการเข้านมัสการรอยพระพุทธรบาทของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศตาม “โบราณราชประเพณี” โดยละเอียด เริ่มจากการเปลี่ยนเครื่องทรง การทำประทักษิณรอบมณฑป การเข้านมัสการรอยพระพุทธรบาท โดยถวายเครื่องสักการบูชาอันประกอบไปด้วยดอกไม้ธูปเทียนและเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์ จากนั้นพระสงฆ์แสดงธรรมเทศนา มีการประโคมดนตรี ขั้นตอนสุดท้ายคือสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงโปรยทาน นอกจากนี้ผู้แต่งยังกล่าวถึงการเสด็จประพาสป่ารอบวัดพระพุทธรบาท ซึ่งเป็นโอกาสที่ผู้แต่งได้แสดงฝีมือในบทชมธรรมชาติด้วย

เป็นที่น่าสังเกตว่าพระมหานาคมิเพียงพรรณนาขนบธรรมเนียมมราชสำนักและพระจริยวัตรของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศไว้โดยละเอียดเท่านั้น แต่ยังเลือกสรรถ้อยคำและใช้ความเปรียบเพื่อแสดงความงดงามและยิ่งใหญ่ของราชสำนักอยู่เสมอ จึงกล่าวได้ว่าการเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธรบาทสระบุรีของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ นอกจากจะแสดงให้เห็นการสืบทอด “โบราณราชประเพณี” ในฐานะ “องค์อัครศาสนูปถัมภก” ของพระองค์ให้เป็นที่ประจักษ์แล้ว ความยิ่งใหญ่ของกระบวนการเสด็จและความงดงามของขนบธรรมเนียมประเพณีอันเกิดจากศักยภาพของราชสำนัก ยังสื่อถึงพระบารมีและพระราชอำนาจในการปกครองบ้านเมืองของพระองค์ด้วย

แม้ว่าการ “ไปพระบาท” จะเป็น “โบราณราชประเพณี” ที่มีส่วนเสริมสร้างสิทธิธรรมในการปกครองให้แก่พระมหากษัตริย์ แต่หลักฐานในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาที่บ่งชี้อย่างชัดเจนว่ามีพระมหากษัตริย์บางพระองค์เท่านั้นที่เสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธรบาท

โดยเฉพาะพระมหากษัตริย์ที่มีพระราชอำนาจมั่นคงในการปกครอง กล่าวได้ว่าการเสด็จออกนอกพระนครไปนมัสการรอยพระพุทธบาท ต้องอาศัยความสงบเรียบร้อยของบ้านเมืองเป็นปัจจัยเกื้อหนุนด้วยเหตุนี้เนื้อหาที่กล่าวถึงการเสด็จพระราชดำเนิน “ไปพระบาท” ของพระมหากษัตริย์ใน**บุณโณวาทคำฉันท์** จึงแสดงให้เห็นการเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศว่าเป็นหนึ่งในพระมหากษัตริย์ที่ทรงพระบรมเดชาานุภาพ จึงสามารถเสด็จพระราชดำเนินไปบำเพ็ญพระราชกุศลที่พระพุทธบาทสระบุรีได้ สอดคล้องกับโคลงท้ายเรื่องของผู้แต่งกล่าวว่า

๑ จบ จนกระษัตริสรสร้าง	เสร็จฉลอง
บ พิตรเสด็จไพรคะนอง	เถื่อนถ้ำ
ริ ร้างสฤชติสารสนอง	เสนอนेत्र
บูรณ เสรจเสด็จกรุงข้า	เรื่องชั้นสรรเสริญ ฯ

(พระมหานาค, 2503: 55)

3.2.2.2 การ “ไปพระบาท” ของพระมหากษัตริย์ในโคลงลิลิตต้นตำนานพระพุทธบาท

แม้ว่า**โคลงลิลิตต้นตำนานพระพุทธบาท**จะสร้างสรรค์ขึ้นเพื่อทูลเกล้าฯ ถวายเป็นที่ระลึกในโอกาสที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินยกยอดมณฑปพระพุทธบาท กระนั้นผู้แต่งคือพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ก็ได้กล่าวถึงเฉพาะการ “ไปพระบาท” ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเท่านั้น แต่ให้รายละเอียดการเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการรอยพระพุทธบาทและการอุปถัมภ์พระพุทธบาทสระบุรีของพระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ตั้งแต่สมัยอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 6 ทั้งนี้เพื่อแสดงให้เห็นการสืบทอด “โบราณราชประเพณี” ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และความสำคัญของพระพุทธบาทซึ่งเป็น “มหาเจดีย์สถาน” ที่ได้รับการอุปถัมภ์เป็นพิเศษจากสถาบันพระมหากษัตริย์มาอย่างต่อเนื่องยาวนาน การอุปถัมภ์พระพุทธบาทสระบุรีของพระมหากษัตริย์แต่ละพระองค์ใน**โคลงลิลิตต้นตำนานพระพุทธบาท** มิได้เน้นการพรรณนาความยิ่งใหญ่และความงดงามในทุกรายละเอียดของการเสด็จพระราชดำเนิน “ไปพระบาท” ดังเช่นที่**บุณโณวาทคำฉันท์**มุ่งนำเสนอ แต่กล่าวถึงการอุปถัมภ์พระพุทธบาทสระบุรีของพระมหากษัตริย์ตามที่ปรากฏหลักฐานในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาซึ่งถือเป็นวัตถุดิบสำคัญในการสร้างสรรค์เนื้อหาส่วนนี้ เช่น ให้รายละเอียดการอุปถัมภ์พระพุทธบาทสระบุรีของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศไว้ว่า

๑ สมเด็จพระบรมโกษฐ์ได้	ผ่านพิภพ สยามแฮ
ทรงพระศรัทธาแสวง	วุฒิก่อ
อลงกรพระมรรูป	บุชิต เฉลอมเอย
ให้แผ่กนกห่มเน้อ	นพคุณ ฯ

๑ ทิรญญะอาศน์ลาดภาคพื้น	เพราตา
สมโพชบำเบ็ญญู	แบบเบ็อง
พระบรมจกภาพหา	คชอาศน์ อุทิสเอย
แต่งบุปผาแล้วเปล็อง	ปล็อยถวาย ๗
๑ ทุกศกยกพยุหขึ้น	นมสสการ
อัคนิรุตม์พุทธตงวาย	ห็อนร้าง
สถิตท่ายพิกุลสถาน	สิขรชิต เซองเอย
หวงงประโยชน์โปรดข้างสร้าง	กุลสเบยยง ๗

(พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, 2456: 44)

นอกจากจะกล่าวถึงการเสด็จพระราชดำเนิน “ไปพระบาท” และการอุปถัมภ์พระพุทธบาทของพระมหากษัตริย์แต่ละพระองค์แล้ว พระมหากษัตริย์ที่มีได้เสด็จพระราชดำเนิน “ไปพระบาท” ผู้แต่งก็ระบุพระนามไว้เช่นเดียวกัน พร้อมให้เหตุผลว่าเหตุใดจึงมิได้เสด็จไป เช่น สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงติดพระราชกรณียกิจด้านการศึกสงคราม ส่วนพระมหากษัตริย์สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นทั้ง 3 พระองค์ คือ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็มีได้เสด็จ “ไปพระบาท” กระนั้นก็ยังโปรดเกล้าฯ ให้พระบรมวงศานุวงศ์ใกล้ชิดหรือขุนนางข้าราชการเป็นผู้แทนพระองค์ในการอุปถัมภ์พระพุทธบาท เช่น รัชกาลที่ 1 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาราชสงคราม ปรงเครื่องบนมณฑป (ยอดมณฑป) ขึ้นใหม่ เพื่อแทนยอดเก่าที่ถูกไฟไหม้เมื่อครั้งเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2

รายพระนามของพระมหากษัตริย์สมัยอยุธยาที่เสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการและอุปถัมภ์พระพุทธบาทสระบุรีได้แก่ สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง สมเด็จพระนารายณ์ สมเด็จพระเพทราชา สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 สมเด็จพระเจ้าท้ายสระ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ และสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ พระมหากษัตริย์สมัยรัตนโกสินทร์ที่เสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการและอุปถัมภ์พระพุทธบาทสระบุรีได้แก่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งผู้แต่งให้รายละเอียดไว้ว่า

๑ สมเด็จพระมงกุฎเกล้า	จอมสยาม
ทรงยศยุพระราชบรร	ลุควัน
โดยทางรถรางยาม	แรกเปิด ใช้แฮ
บุชิตพระเจ้าแผ่นดิน	มุ่นมาน ๗

๑ ประทบบเสวยวรโพชเวียง	ธารมลิ
เสด็จประพาศพุทธบาทสถาน	น่นนนั้นน
ประชาชีต่างปีติ	บาระเมศร์ พระนา
ชมพระโฉมพันอันน	ดุขดี ๆ
๑ ศกสองพันสี่ร้อย	ห้าสิบ หกพอ
จอมมนุษย์มกุฎโมฬี	ยกเกี้ยว
ยอดมหามรทพลลิป	เฉลอมโลก วิไลแฮ
กลอิศวรเจ้าเอี้ยยว	ปกกถวายอวยถวาย ๆ

(พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, 2456: 53)

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธบาทครั้งแรกสมัยที่ทรงดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร การเสด็จพระราชดำเนินยกยอดมณฑปพระพุทธบาทในครั้งหลังเมื่อ พ.ศ.2456 จึงเป็นการสืบทอด “โบราณราชประเพณี” ที่เหล่าบรรพบุรุษทรงถือปฏิบัติสืบทอดกันมา ผู้แต่งได้กล่าวเฉลิมพระเกียรติและถวายพระพรในโอกาสที่พระองค์ทรงประกอบ “พระราชกรณียกิจ” สำคัญในครั้งนี้อย่าง

๑ นมสสการชินะบาทเอ้ออม	อำนาจ พระเอย
ตรัยเพ็ชร้อมเรศรวรนิกาย	เกรอกซ้อง
เสมอใจระไทยอวย	สิริสวัสดิ์ ถวายแฮ
ขอพระมกุฎเกล้าพ้อง	พุดมิเกษมแสนเกษม ๆ

(พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, 2456: 53)

นอกจากการให้รายละเอียดเกี่ยวกับการเสด็จพระราชดำเนิน “ไปพระบาท” ของพระมหากษัตริย์แต่ละพระองค์แล้ว เป็นที่น่าสังเกตว่าผู้แต่งมักให้ข้อมูลเชิงสถิติที่สรุปว่ามีพระมหากษัตริย์เสด็จพระราชดำเนิน “ไปพระบาท” ก็พระองค์และที่มีได้เสด็จก็พระองค์ เช่น

๑ แก้องค์เก้ารชชเว้น	เสด็จดล
พุทธบาทบุษามัว	อื่นเอ้อ
สิบเอ็จพระองค์จน	องค์ปจจุ บนนนา
เชอดเช่นไม่วั้นเม้อ	นมสสการ ๆ

(พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, 2456: 48)

ข้อความข้างต้นกล่าวว่า ตั้งแต่มีการค้นรอยพระพุทธรูปในสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม มีพระมหากษัตริย์สมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์เสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการรอยพระพุทธรูปทั้งสิ้น 11 พระองค์ ส่วน 9 พระองค์ที่เหลือมิได้เสด็จไปเนื่องจากทรงติดพระราชกรณียกิจในด้านอื่น ข้อความที่ผู้แต่งแสดงไว้ นั้น ถ้าตัดออกก็มีได้ทำให้เกิดความบกพร่องแก่เนื้อหาแต่อย่างใด การที่ผู้แต่งจงใจเพิ่มข้อความดังกล่าวเข้ามา น่าจะเป็นไปเพื่อแสดงให้เห็นว่าการเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธรูปและการอุปถัมภ์พระพุทธรูปพระพุทธรูปในโอกาสต่างๆ เป็น “พระราชกรณียกิจ” และ “พันธกิจ” ที่เหล่าบรรพชนกษัตริย์ทรงถือปฏิบัติสืบต่อกันมาอย่างยาวนาน การ “ไปพระบาท” มิได้มีความหมายและสำคัญเพียงเพื่อการรักษา “โบราณราชประเพณี” เท่านั้น แต่ยังมีความสัมพันธ์กับการเมืองการปกครองอย่างแนบแน่น เหตุเพราะพระพุทธรูปพระพุทธรูปเป็น “มหาเจดีย์สถาน” ที่พุทธศาสนิกชนให้ความเคารพบูชาอย่างยาวนาน การเสด็จพระราชดำเนินไปบำเพ็ญพระราชกุศลที่วัดพระพุทธรูปจึงเป็นการแสดงพระราชศรัทธาและบทบาทของพระมหากษัตริย์ในฐานะ “องค์อัครศาสนูปถัมภก” ให้เป็นที่ปรากฏแก่สายตาอาณาประชาราษฎร์ ด้วยเหตุนี้การเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธรูปหรือให้การอุปถัมภ์พระพุทธรูปในโอกาสต่างๆ จึงถือเป็นการสร้างสิทธิธรรมในการปกครองของ “ธรรมราชา” นั่นเอง

3.2.3 กล่าวถึงมหรสพสมโภชและการรื่นเริงเนื่องในประเพณี “ไปพระบาท”

การ “ไปพระบาท” เป็นประเพณีเก่าแก่ที่อยู่คู่กับสังคมไทยมาเป็นเวลาหลายร้อยปี การมีส่วนร่วมในประเพณี “ไปพระบาท” เป็นประสบการณ์ที่ผู้แตงนำมาถ่ายทอดไว้ในงานของตนได้อย่างน่าสนใจ อย่างไรก็ตามความเปลี่ยนแปลงของยุคสมัยย่อมส่งผลให้ภาพประเพณี “ไปพระบาท” ในวรรณคดีแตกต่างกันไปด้วย **บุญโณวาทคำฉันท์** แสดงให้เห็นการเฉลิมฉลองประเพณีดังกล่าวผ่าน “งานสมโภชพระพุทธรูป” ที่จัดขึ้นอย่างยิ่งใหญ่โดยราชสำนัก การแสดงและการละเล่นต่างๆ ที่ราชสำนักเป็นผู้จัดหามา นั้น มิได้มีจุดประสงค์เพื่อสร้างความบันเทิงให้แก่ราษฎรเพียงอย่างเดียว แต่เป็นเสมือนเครื่องพุทธบูชารอยพระพุทธรูปที่จะต้องจัดเตรียมมาเป็นอย่างดีเพื่อให้สมพระเกียรติพระมหากษัตริย์ที่ทรงเป็นผู้อำนวยการให้งานสมโภชพระพุทธรูปเกิดขึ้นและเสร็จสิ้นลงโดยสมบูรณ์ ตาม “โบราณราชประเพณี” ใน **โคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธรูป** มิได้กล่าวถึงบทบาทของราชสำนักในการจัดงานสมโภชพระพุทธรูป แสดงให้เห็นว่าเมื่อยุคสมัยเปลี่ยนแปลงไป การจัดงานเฉลิมฉลองเนื่องในประเพณี “ไปพระบาท” มิได้ผูกขาดว่าต้องเป็นหน้าที่ของราชสำนักดังเช่นในอดีต นอกจากนี้ **โคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธรูป** ยังแสดงให้เห็นว่าการพัฒนาบ้านเมืองให้ทันสมัย ส่งผลให้การ “ไปพระบาท” สะดวกขึ้นกว่าแต่ก่อน ด้วยเหตุนี้การเดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธรูปจึงเป็นกิจกรรมที่ทำได้ตลอดทั้งปี มิได้จำกัดว่าต้องเป็นช่วงเทศกาลเท่านั้น เมื่อผู้คน “ไปพระบาท” กันมากขึ้น กิจกรรมเพื่อการแสวงบุญและการท่องเที่ยวจึงเกิดตามมาอีกมากมาย กล่าวได้ว่าการ “ไปพระบาท” ในยุคหลังแสดงให้เห็นมิติของ “การเที่ยวพระบาท” ที่เกิดขึ้นควบคู่กับ “การไหว้พระบาท” ได้อย่างชัดเจน

3.2.3.1 มหรสพสมโภชพระพุทธรูปในบุญโณวาทคำฉันท์

ประเพณี “ไปพระบาท” ที่เกิดขึ้นกลางเดือน 3 ของทุกๆ ปีจะมีการจัดงานเฉลิมฉลองที่เรียกว่า “งานสมโภชพระพุทธรูป” ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาว่างานสมโภชพระพุทธรูปจะจัดขึ้น 3 วันหรือ 7 วัน ตาม “โบราณราชประเพณี” แสดงว่าผู้รับผิดชอบในการจัดงานสมโภชพระพุทธรูปก็คือราชสำนักนั่นเอง **บุญโณวาทคำฉันท์**ระบุไว้ชัดเจนว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศมีพระบรมราชโองการให้ข้าราชการสำนักจัดเตรียม “มโหรีศพสมโภชโสภี มาลาอันนี้จงสรรพประดับกิจการ” (พระมหานาค, 2503: 30) ข้อความดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า “มหรสพ” เป็นองค์ประกอบสำคัญของงานสมโภชพระพุทธรูปที่ราชสำนักจะต้องจัดเตรียมให้พร้อมสรรพ

มหรสพที่ราชสำนักของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศนำไปแสดงในงานสมโภชพระพุทธรูปมีทั้งมหรสพกลางวันและมหรสพกลางคืน **มหรสพกลางวัน**ประกอบด้วยหนังใหญ่ ละครใน หุ่น โมงคลุม ระบำ การร้องเพลงเทพทอญ กายกรรมต่างๆ และมวยปล้ำ ส่วน **มหรสพกลางคืน**คือการแสดงหนังใหญ่ **บุญโณวาทคำฉันท์** มีเพียงระบุชื่อมหรสพไว้เท่านั้น แต่ยังไม่บรรยายละเอียดเรื่องระเบียบวิธีการแสดงและการละเล่นต่างๆ ไว้ด้วย เช่น การแสดงหนังใหญ่จะต้องเบิกโรงด้วย “จับลิงหัวค้ำ” หรือ “ลิงขาวจับลิงดำ”

๑ บัดการมหรสพ	พก็ให้ขึ้นประนัง
กลองโชนตระโพนดัง	ก็ตั้งตระดำเนียรคู
๑ ฤๅชีเสมอลา	กรบิลพาลสองสุ
เสวตรานิลาคู	สัประยุทภณัณฑนา
๑ ตระบัดก็เบิกไฟ-	จิตรสุรอรุสุรา
ถวายดวงธิดาพะงา	อมเรศเฉลิมงาน

(พระมหานาค, 2503: 40)

รายชื่อมหรสพที่กล่าวไปข้างต้น จะเห็นว่าบางอย่างมิใช่การแสดงที่หาชมได้ทั่วไป โดยเฉพาะละครในซึ่งเป็นหนึ่งในเครื่องราชูปโภคของพระมหากษัตริย์ แสดงให้เห็นว่างานสมโภชพระพุทธรูปเป็นโอกาสพิเศษที่ราษฎรจะได้ชมการแสดงชั้นสูงของราชสำนัก การแสดงดังกล่าวมิได้มีจุดประสงค์เพื่อสร้างความบันเทิงให้แก่ผู้มาร่วมประเพณี “ไปพระบาท” เท่านั้น แต่ยังเป็นเสมือน “เครื่องพุทธบูชา” รอยพระพุทธรูปที่ราชสำนักจะต้องจัดเตรียมเป็นอย่างดีเพื่อให้สมพระเกียรติพระมหากษัตริย์ซึ่งเป็นผู้รับผิดชอบให้จัดเตรียมมหรสพเหล่านั้นด้วย กล่าวได้ว่าความงดงามและยิ่งใหญ่ของมหรสพสมโภชพระพุทธรูปอันเกิดขึ้นจากศักยภาพของราชสำนัก ได้สร้างความประทับใจให้พระมหานาคและกลายมาเป็นหนึ่งในวัตถุคติที่ใช้สร้างสรรค์**บุญโณวาทคำฉันท์**

3.2.3.2 การแสวงบุญและการรื่นเริงเนื่องในประเพณี “ไปพระบาท” ใน โคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธรบาท

โคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธรบาทกล่าวถึงประเพณี “ไปพระบาท” ไว้เป็นส่วนสุดท้ายของเรื่อง แม้ว่าผู้แต่งจะมีได้กล่าวถึงบทบาทของราชสำนักในการจัดงานสมโภชพระพุทธรบาทดังเช่นที่ปรากฏใน**บุณโณวาทคำฉันท์** แต่ก็แสดงให้เห็นว่าสถาบันพระมหากษัตริย์ยังคงให้ความสำคัญและมีส่วนร่วมในการสืบทอดประเพณี “ไปพระบาท” ดังเช่นที่เคยเป็นมาในอดีต กล่าวคือเมื่อถึงวันเพ็ญกลางเดือน 4 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะพระราชทานน้ำสรงรอยพระพุทธรบาทให้ผู้แทนพระองค์อัญเชิญมาบูชาพระพุทธรบาทสระบุรีพร้อมกับพุทธบรรณาการอื่นๆ เรื่องการอัญเชิญน้ำสรงรอยพระพุทธรบาทนี้ ปรากฏอยู่ในวรรณคดีเรื่อง**โคลงนิราศวัดรวก** ซึ่งมีเนื้อหากล่าวถึงการเดินทางของคณะผู้แทนพระองค์ที่ได้รับโปรดเกล้าฯ จากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้อัญเชิญพุทธบรรณาการไปบูชาพระพุทธรบาทสระบุรี ผู้วิจัยจะกล่าวถึงวรรณคดีเรื่องนี้โดยละเอียดในบทต่อไป

โคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธรบาทแสดงให้เห็นว่าในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ประเพณี “ไปพระบาท” ยังคงได้รับความนิยมอย่างล้นหลามและดูเหมือนจะยิ่งเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ เนื่องจากการเดินทางที่สะดวกสบายกว่าแต่ก่อน นอกจากนี้ยังมีที่พักไว้บริการผู้ที่เดินทางมาจากท้องถิ่นห่างไกลด้วย ผู้แต่งกล่าวถึงการ “ไปพระบาท” ด้วยน้ำเสียงเชิญชวนให้ประชาชนที่ยังไม่เคย “ไปพระบาท” หาโอกาสเดินทางไปให้ได้สักครั้งหนึ่ง ผู้แต่งมีเพียงแนะนำกิจกรรมเพื่อการแสวงบุญอย่างการฟังเทศน์มิลินท์ เทศน์มหาชาติ หรือการทำทานแก้วณิกเท่านั้น แต่ยังคงกล่าวถึงกิจกรรมเพื่อการรื่นเริงอื่นๆ เช่น การเล่นเพลงพื้นบ้าน การเที่ยวชมธรรมชาติรอบวัดพระพุทธรบาท รวมถึงการเดินทางของป่าที่คลาคล่ำไปด้วยพ่อค้าแม่ค้าหลากหลายเชื้อชาติที่นำสินค้าแปลกๆ มาจำหน่าย

๑ อโณทัยตกกบาตรเลี้ยงยง	พระสงฆ์
สำหรับราคาเยา	อย่างน้อย
โกนจุกปลุกสรรพมวง	คละรอบ ลานแฮ
ชื้อจ่ายเท่ยยวถ้ำค้อย	คล้ำคน ๆ
๑ ถ้ามขามมเกลออีกถ้ำ	รฆงกิงนร
ถ้ำพระถ้ำประทุนชน	ชอบเมื้ออ
เขาชาดอ่างแก้วสลอน	แลเกล่ออน นิกรแฮ
หินดาษพรานล้างเนื่อ	แน่นพรุ ๆ

(พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, 2456: 60)

๑ เทศมิลินมหาชาติซ้อน	สนุกสนาน นกกฤ
ติดปจจัยฮาจน	ดีกตื้อ
เพลงฉ่อยอ่อยขอทาน	ปรบไก่อ อั้งแฮ
ยาจกพิการกลุ่มอื้อ	ออกขอ ๆ

...

๑ ของขายหลายอย่างทั้ง	ลาวไทย มอญฮา
สตัดป่าเครื่องยาฝิ่น	ยามผ้า
ของพม่าพวกพม่าไป	ปทุมแข่ง ชายแฮ
แจ็กแซกสินค้ำค้า	เน่องอนันต์

(พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, 2456: 62)

กิจกรรมเพื่อการทำบุญและการรื่นเริงที่มีอยู่มากมายนั้น ถือเป็นปัจจัยสนับสนุนให้การ “ไปพระบาท” ยังคงได้รับความนิยมมาหลายยุคหลายสมัย ผู้แต่งถึงกับกล่าวว่า

๑ รำพรรณบพกลิ้น	สำนวน น้อยนอ
แหล่งสนุกปลุกประโลมขวัญ	โลกแท้
ต้อจิตร์ติดในสมาน	สมคคมนุษย์ ชนุเมอ
นิยมยอดตลอดแคว้นแม่น	ก่อนมา ๆ

(พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, 2456: 63)

โคลงลิลิตต้นตำนานพระพุทธบาทแสดงให้เห็นว่าการ “ไปพระบาท” มิใช่ประเพณีเพื่อการแสวงบุญเท่านั้น แต่มีติของ “การเที่ยวพระบาท” ที่มีเค้ามาตั้งแต่การพรรณนาภาพการเสด็จประพาสป่าของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศใน**บุณโณวาทคำฉันท์** มาปรากฏอย่างชัดเจนในสมัยรัตนโกสินทร์ มิใช่เฉพาะใน**โคลงลิลิตต้นตำนานพระพุทธบาท** แต่วรรณคดีนิราศพรรณนาการเดินทางไปวัดพระพุทธบาทสระบุรีอย่าง**นิราศพระบาทของสุนทรภู่**และ**นิราศพระบาทสำนวนนายจัต** ก็แสดงให้เห็นว่า “การเที่ยวพระบาท” เป็นกิจกรรมที่ได้รับความนิยมควบคู่กับ “การไหว้พระบาท” อย่างชัดเจน กล่าวได้ว่า**โคลงลิลิตต้นตำนานพระพุทธบาท**นำเสนอความเฟื่องฟูของประเพณี “ไปพระบาท” ในยุคสมัยของตนได้อย่างมีสีสันและมีชีวิตชีวา ตอกย้ำความสำคัญของประเพณีดังกล่าวในฐานะประเพณีเก่าแก่ที่ได้รับการสืบทอดให้อยู่คู่กับสังคมไทยมาอย่างยาวนาน

3.3 สรุป

จากที่กล่าวมาข้างต้น ลักษณะร่วมด้านเนื้อหาที่ปรากฏในวรรณคดีบันทึกการเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธบาทสระบุรีของพระมหากษัตริย์ ไม่ว่าจะเป็นการนำเสนอตำนานพระพุทธบาทสระบุรีไว้ตั้งแต่ต้นเรื่อง การบันทึกการเสด็จพระราชดำเนิน “ไปพระบาท” ของพระมหากษัตริย์ ตลอดจนการกล่าวถึงมหรสพสมโภชและการรื่นเริงเนื่องในประเพณี “ไปพระบาท” แสดงให้เห็นว่า**บุญโณวาทคำฉันท์**ซึ่งเป็นวรรณคดีเกี่ยวกับพระพุทธบาทสระบุรีโดยตรงเรื่องแรกและเรื่องเดียวในสมัยอยุธยาที่มีอิทธิพลต่อการสร้างสรรค์เนื้อหาใน**โคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธบาท**ที่แต่งขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์อย่างชัดเจน

อย่างไรก็ตามรูปแบบการนำเสนอและรายละเอียดของเนื้อหาใน**โคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธบาท**ที่แตกต่างไปจาก**บุญโณวาทคำฉันท์** ก็แสดงให้เห็นการสร้างสรรคใหม่เพื่อให้สอดคล้องกับบริบทสังคมและโลกทัศน์ของผู้คนในยุคสมัยที่วรรณคดีได้รับการสร้างสรรค์ขึ้น กล่าวคือในขณะที่**บุญโณวาทคำฉันท์**นำเสนอตำนานพระพุทธบาทสระบุรีที่ตัดตอนมาเฉพาะเหตุการณ์ประทับรอยพระพุทธบาทบนเขาสุวรรณบรรพต เพื่อแสดงความศักดิ์สิทธิ์ของพระพุทธบาทในฐานะ “บริโภคเจดีย์” หรือรอยพระพุทธบาทอันแท้จริง **โคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธบาท**กลับนำเสนอตำนานพระพุทธบาทจากแหล่งอ้างอิงที่หลากหลายโดยมิได้ตัดตอนเนื้อเรื่อง ทั้งนี้เพื่อแสดงความเป็นมาของพระพุทธบาทที่สัมพันธ์กับมิติทางประวัติศาสตร์ สังคม และวัฒนธรรมอย่างสมเหตุสมผล กระนั้นผู้แต่งก็ได้ละเลยที่จะเน้นย้ำความสำคัญและความศักดิ์สิทธิ์ของพระพุทธบาทสระบุรี ดังจะเห็นว่าตำนานที่แสดงไว้นั้นตอกย้ำความเป็น “มหาเจดีย์สถาน” อันเก่าแก่ของพระพุทธบาทและความศักดิ์สิทธิ์ในฐานะ “อุเทสิกเจดีย์” หรือวัตถุที่สร้างขึ้นเพื่อเป็นที่ระลึกถึงพระพุทธองค์ซึ่งสามารถน้อมนำความศรัทธาในพระพุทธศาสนาได้เช่นเดียวกัน

เนื้อหาที่เป็นบันทึกการเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการรอยพระพุทธบาทของพระมหากษัตริย์ จะเห็นว่า**บุญโณวาทคำฉันท์**มุ่งบันทึกเฉพาะการเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการรอยพระพุทธบาทของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศเพื่อแสดงพระราชศรัทธา พระบารมี และพระราชอำนาจของพระองค์ ในขณะที่**โคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธบาท**มิได้กล่าวถึงเฉพาะการเสด็จพระราชดำเนินยกยอคุณูปการของพระพุทธบาทของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นเหตุการณ์สำคัญที่ทำให้เกิดการสร้างสรรค์นิราศ แต่**โคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธบาท**กล่าวถึงการเสด็จพระราชดำเนิน “ไปพระบาท” และการอุปถัมภ์พระพุทธบาทสระบุรีของพระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ตั้งแต่สมัยอยุธยาถึงสมัยรัชกาลที่ 6 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ทั้งนี้เพื่อแสดงให้เห็นว่าการ “ไปพระบาท” และการอุปถัมภ์พระพุทธบาทสระบุรีเป็น “พระราชกรณียกิจ” สำคัญของพระมหากษัตริย์ ด้วยเหตุนี้การเสด็จพระราชดำเนินยกยอคุณูปการของพระพุทธบาทของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงเป็นการสืบทอด “โบราณราชประเพณี” ที่เหล่าบรรพชนกษัตริย์ทรงถือปฏิบัติสืบต่อกันมา

เนื้อหาที่กล่าวถึงการแสวงบุญและการรื่นเริงเนื่องในประเพณี “ไปพระบาท” ใน**โคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธบาท** แสดงให้เห็นว่าในยุคสมัยของผู้แต่ง “การเที่ยวพระบาท” เกิดขึ้นควบคู่กับ “การไหว้พระบาท” อย่างไม่สามารถแยกออกจากกันได้ ผู้แต่งกล่าวถึงกิจกรรมเพื่อการแสวงบุญและการรื่นเริงของประชาชน มิใช่การพรรณนางานมหรสพสมโภชพระพุทธบาทที่จัดขึ้นโดยราชสำนักและ

การบำเพ็ญพระราชกุศลของพระมหากษัตริย์เพื่อแสดงความรุ่งเรืองของยุคสมัยและเฉลิมพระเกียรติพระมหากษัตริย์ดังเช่นที่ปรากฏใน**บุญโถวาคำฉันท์** อย่างไรก็ตามแม้ลักษณะร่วมด้านเนื้อหาใน**บุญโถวาคำฉันท์**และ**โคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธรบาท**จะมีรายละเอียดแตกต่างกันไปตามปัจจัยทางสังคมวัฒนธรรมในยุคสมัยที่วรรณคดีแต่ละเรื่องได้รับการสร้างสรรค์ขึ้น กระนั้นก็เห็นได้ว่าคติความเชื่อเรื่องพระพุทธรบาทสระบุรีโดยเฉพาะตำนานพระพุทธรบาทและประเพณี “ไปพระบาท” มีผลต่อการสร้างสรรค์วรรณคดีต่างสมัยทั้ง 2 เรื่องอย่างชัดเจน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

บทที่ 4

วรรณคดีนิราศพรรณนาการเดินทางไปวัดพระพุทธบาทสระบุรี

วรรณคดีนิราศพรรณนาการเดินทางไปวัดพระพุทธบาทสระบุรี ได้แก่ **นิราศพระบาทของสุนทรภู่** (แต่งในสมัยรัชกาลที่ 1) **นิราศพระบาทสำนวนนายจืด** และ **โคลงนิราศวัดรวกของหลวงจรูญเกษม** (แต่งในสมัยรัชกาลที่ 5) วรรณคดีนิราศกลุ่มนี้กล่าวถึงการเดินทางไปในมัสการพระพุทธบาทสระบุรี โดยมีทัศนคติของผู้แต่งเป็นส่วนสำคัญในการกำหนดเนื้อหาและอารมณ์สะท้อนใจ อย่างไรก็ตามวัฒนธรรมการสร้างสรรคงานประเภทนิราศสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นก็มีผลอย่างยิ่งต่อรูปแบบและเนื้อหาของงาน และแม้ว่าวรรณคดีกลุ่มนี้ไม่ปรากฏตำนานพระพุทธบาทเป็นส่วนสำคัญของเนื้อหาดังเช่น **บุณโณวาทคำฉันท์** และ **โคลงลิลิตต้นตำนานพระพุทธบาท** กระนั้นการกล่าวถึงรอยพระพุทธบาทว่าเกิดจากการประทับของพระพุทธองค์โดยตรง การอธิษฐานขอพรของผู้แต่ง รวมถึงการอุทิศบุญกุศลจากการบูชารอยพระพุทธบาทให้แก่ผู้อื่น อันเป็นลักษณะร่วมด้านเนื้อหาของวรรณคดีกลุ่มนี้ ก็สะท้อนคติความเชื่อและความศรัทธาในพระพุทธบาทสระบุรีที่ยังคงสืบเนื่องอยู่ในสังคมสมัยรัตนโกสินทร์ นอกจากนี้การเดินทางของผู้แต่งที่มีสาเหตุมาจากการ “ไปพระบาท” ของพระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ หรือการเป็นผู้อัญเชิญพุทธบรมนาการของพระมหากษัตริย์ไปบูชารอยพระพุทธบาท นอกจากจะตอกย้ำความสำคัญของประเพณี “ไปพระบาท” ในสังคมไทยแล้วยังสะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างวัดพระพุทธบาทกับราชสำนักที่ดำเนินอยู่อย่างต่อเนื่อง แม้ว่าจะมีได้แบบแน่นอนดังเช่นที่เคยเป็นมาในสมัยอยุธยาก็ตาม

4.1 ภูมิหลังวรรณคดีนิราศพรรณนาการเดินทางไปวัดพระพุทธบาทสระบุรี

การบันทึกประสบการณ์ เรื่องราวที่เกิดขึ้นในโอกาสพิเศษ หรือเหตุการณ์ที่กวีเห็นว่าควรค่าแก่การจดจำ ถือเป็นหนึ่งในวัฒนธรรมการสร้างสรรคนิราศสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นและยุคต่อจากนั้นมีผลให้เนื้อหาในนิราศสามารถสะท้อนถ่ายภาพสังคมในแง่มุมที่หลากหลาย บางครั้งรายละเอียดในนิราศยังเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่มีคุณค่ายิ่ง วรรณคดีนิราศที่ผู้วิจัยศึกษาทั้ง 3 เรื่อง แม้ว่าจะมีจุดประสงค์เพื่อ “บันทึก” เรื่องราวในโอกาสพิเศษเมื่อครั้งกวีได้เดินทางไปนมัสการพระพุทธบาทสระบุรีไว้เช่นเดียวกัน แต่เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นต่างเวลาต่างวาระ ทำให้นิราศแต่ละเรื่องมีเนื้อหาโดดเด่นเฉพาะที่ไม่ปรากฏในงานชิ้นอื่นๆ กลายเป็นความแตกต่างที่น่าสนใจในงานนิราศกลุ่มนี้

4.1.1 ภูมิหลังนิราศพระบาทของสุนทรภู่

นิราศพระบาทของสุนทรภู่ แต่งขึ้นเมื่อพ.ศ.2350 ตรงกับรัชสมัยพระบาท สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช (รัชกาลที่ 1) ในครั้งนั้นสุนทรภู่รับราชการเป็นมหาดเล็กในพระองค์เจ้าปฐมวงศ์ พระโอรสในสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระอนุรักษ์เทเวศร์ กรมพระราชวังบวรสถานพิมุขในรัชกาลที่ 1 (ครุสภา, 2550: คำนำ) ขณะนั้นพระองค์เจ้าปฐมวงศ์จำพรรษาอยู่ที่วัดระฆังโฆสิตาราม

มีพระประสงค์จะเดินทางไปนมัสการพระพุทธบาทสระบุรี ทำให้สุนทรภู่ได้ร่วมเดินทาง “ไปพระบาท” ในครั้งนั้นด้วย ดังที่สุนทรภู่อ้างถึงมูลเหตุของการเดินทางว่า

ด้วยเรียมรองมุลิกาเป็นข้าบาท
ตามเสด็จเสด็จโดยแดนกันดาร

จำนिरาสร้างนุชสุดสงสาร
นมัสการรอยบาทพระศาสดา ฯ

(ครุสกา, 2550: 85)

สุนทรภู่แสดงความสามารถเชิงกวีด้วยการแต่งนิราศพระบาท โดยมีจุดประสงค์เพื่อบันทึกการเดินทางและเหตุการณ์ต่างๆ อันเกี่ยวเนื่องกับประเพณี “ไปพระบาท” ที่ตนได้ประสบด้วยเหตุนี้ **นิราศพระบาทของสุนทรภู่** จึงเป็นนิราศคำกลอนเรื่องแรกที่กล่าวถึงการเดินทางไปนมัสการพระพุทธบาทสระบุรีของคนในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นไว้อย่างละเอียด เนื้อหาโดดเด่นใน **นิราศพระบาทของสุนทรภู่** ที่ไม่ปรากฏในนิราศพรรณนาการเดินทางไปวัดพระพุทธบาทสระบุรี เรื่องอื่นๆ คือ การพรรณนาภาพงาน **สมโภชพระพุทธรบาท** ซึ่งสุนทรภู่ถ่ายทอดได้อย่างมีชีวิตชีวาทั้งภาพ แสง สี เสียง และผัสสะ แสดงให้เห็นบรรยากาศที่ครึกครื้นและความนิยมในประเพณี “ไปพระบาท” ที่ยังคงสืบทอดอยู่ในสังคมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้เป็นอย่างดี

๑ ประจวบจนสุริยนเย็นพยับ
ปีระนาดซ้องกลองประโคมดัง
มโหรีปี่ฉวนจับใจแจ้ว
ทุกที่ทับสัปบุรุษก็พุดพิม
เสนาะเสียงเทศนาปุจฉาถาม
เป็นวันบัณรสีรวีร
ไฟตะเกียงเรียงรอบพระมณฑป
ดอกไม้พุ่มจุดงามอร่ามตา
พระจันทร์ส่องต้องยอดมณฑปสุก
นกบินกรวดพรวดปราดประกายพราย
ดอกไม้ร้องป้อปบสนั้นป่า
แต่คนเดินพลวันออกพันเพื่อน
ส่งตเสียงคนดังระฆังเจียบ
เมื่อยามแกนแสนทุเรศเวทนา
ตั้งต่อน้ำอำมฤกเมื่อดึกเจียบ
ทั้งหนาวลมหนาวพรมน้ำค้างพรราว

ไม่ได้ศัพท์แข็งแช่ด้วยแดรสังข์
ระฆังหึ่งหึ่งห่าลงครางคริม
วิเวกว่วงกลองโยนตะโพนกระหิม
รุกขาครีมครอบแสงพระจันทร์
ในสนามเสียงสนั่นเนินสิงขร
พระจันทร์ทรงกลดจรณา
กระจ่างจับจันทร์แจ่มแอร่มผา
จับศิลาแลเลื่อมเป็นลายลาย
ในหน้ามุกเงางามอร่ามฉาย
พลุกกระจายช่อช่วงดั่งดวงเดือน
ในแหล่งหล้าใครไม่มีเสมอเหมือน
จนจันทร์เคลื่อนรถล้อลับเมฆา
เย็นเยียบยามนอนนรมเนินผา
ต้องไสยาอยู่กลางน้ำค้างพรราว
แสนเยียบเนื้อเย็นเป็นเหน็บหนาว
ไหนจะหนาวชอกผาศิลาเย็น

(ครุสกา, 2550: 97)

สุนทรภู่พรรณนาเสียงที่เกิดจากการประโคนดนตรี เสียงตีระฆัง เสียงตอปปี้ปัญหาธรรม และเสียงของผู้คนที่ฟังมีเป็นศัพท์ จากนั้นจึงให้ภาพ แสง และสีที่เกิดจากตะเกียง ดอกไม้ไฟ และดวงจันทร์วันเพ็ญทรงกลด ตลอดจนให้รายละเอียดทางผัสสะคือความหนาวเย็นของอากาศในเดือนกุมภาพันธ์ซึ่งเป็นช่วงที่เกิดประเพณี “ไปพระบาท” นอกจากนี้สุนทรภู่ยังพรรณนาถึงมหรสพสมโภชพระพุทธรูป ความว่า

พอค่ำหนึ่งวันนั้นท่านพระคลัง	หาบุญยังไปฉลองศาลาลัย
มีละครผู้คนอลหม่าน	กรับประสานสวบสวบส่งเสียงใส
สุวรรณหงส์ทรงว่าวแต่เข้าไป	พี่เลี้ยงใส่หอกยนต์ไว้บนเกล
ตะวันบ่ายเข้าห้องก็ต้องหอก	ชาวบ้านนอกตกใจร้องไห้แซ่
บ้างฮาครืนยืนยัดอยู่อัดแอ	บ้างจ้อแจสุรเสียงที่เถียงกัน ฯ
๑ ละครหยุดดูตลอดด้วยมวยปล้ำ	ยืนประจำหมายสู้เป็นคู่ขัน
มงคลใส่สวมหัวไม่กลัวกัน	ตั้งประจันจذبกระบี่ยับมือ
ตีเข้าปับรับโปกสองมือปิด	ประจบติดตะขวงหมัดขว้างหัว
กระหวัดหวัดหวิวผวาเสียงฮาฮือ	คนดูอื้อเออเอาสนั่นอิง

(ครุสภา, 2550: 105)

มหรสพที่สุนทรภู่กล่าวถึงคือการแสดงละครนอกและการชกมวย ภาพมหรสพที่สุนทรภู่บันทึกไว้นั้น แม้ว่าจะมิได้หลากหลายดังเช่นที่ปรากฏใน**บุณโณวาทคำฉันท์** กระนั้น ก็แสดงให้เห็นว่าแม้ยุคสมัยจะเปลี่ยนแปลงไป แต่มหรสพยังคงเป็นองค์ประกอบที่ขาดไม่ได้ในงานสมโภชพระพุทธรูป ที่น่าสนใจคือการนำเสนอภาพของ “ชาวบ้านนอก” ที่เข้ามามีส่วนร่วมในฐานะผู้เสพมหรสพดังกล่าว แสดงให้เห็นว่าการ “ไปพระบาท” เป็นประเพณีของคนทุกระดับในสังคมอย่างแท้จริง

ภาพบรรยากาศของงานสมโภชพระพุทธรูปที่สุนทรภู่พรรณนาไว้ข้างต้น นอกจากจะทำให้ผู้อ่านสามารถจินตนาการถึงความสวยงามและความครึกครื้นของประเพณี “ไปพระบาท” ให้เกิดขึ้นในใจได้อย่างแจ่มชัดแล้ว ยังแสดงให้เห็นว่าประสบการณ์อันเกิดจากการมีส่วนร่วมในประเพณีดังกล่าวโดยตรง ถือเป็นแรงบันดาลใจและเป็นวัตถุดิบสำคัญที่กวีนำมาใช้ในการสร้างสรรค์งานของตน ที่สำคัญคือประสบการณ์ที่สุนทรภู่ถ่มกรอง เลือกเฟ้น และถ่ายทอดไว้นั้น มิได้เป็นสิ่งที่ผู้แต่งต้องการเก็บไว้เป็นของส่วนตัว แต่ต้องการเผยแพร่ไปสู่มหาชนเพื่อให้ได้ “ร่วมประสบการณ์” ไปกับงานของตนด้วย ดังที่สุนทรภู่กล่าวปิดท้ายนิราศพระบาทไว้ว่า

ไต่วันครึ่งถึงเวียงประทับวัด	โหม่นสอาคูรค้อยสุญหาย
นิราศนี้ปีเถาะเป็นเคราะห์ร้าย	เราจดหมายตามมีมาชี้แจง

ที่เปล่าเปล่ามิได้เอามาเสกใส่
ทั้งคนฟังคนอ่านสารแสดง

ใครไม่ไปก็จงจำค่าแกลง
ฉันขอแบ่งส่วนกุศลทุกคนเอย ฯ

(คुरुสกา, 2550: 106)

บทประพันธ์ที่ยกมาข้างต้น แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่านิราศเรื่องนี้มีจุดประสงค์เพื่อ “จด” หรือ “หมาย” เรื่องการเดินทาง “ไปพระบาท” ที่ผู้แต่งได้ประสบตามความเป็นจริง ดังที่กล่าวไว้ว่า “ที่เปล่าเปล่ามิได้เอามาเสกใส่” และ “จะแต่งเล่นก็ให้เห็นกับนัยนา” (คुरुสกา, 2550: 103) ทั้งนี้ก็เพื่อถ่ายทอดประสบการณ์ของตนไปสู่ผู้อื่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้ที่ยังไม่เคย “ไปพระบาท” เมื่อได้อ่านนิราศเรื่องนี้ก็จะได้รับความรู้สึกประหนึ่งว่าได้ร่วมเดินทางไปกับสุนทรภู่ด้วย

สุนทรภู่ใช้สรรพนามแทนตัวเองว่า “เรา” และ “ฉัน” แสดงว่าต้องการสื่อสารกับ “คนฟังคนอ่าน” ที่มีใจ “นางในนิราศ” เท่านั้น การพรรณนาอารมณ์และกล่าวถึงความสัมพันธ์ส่วนตัวที่มีปัญหาเกี่ยวกับคนรักเป็นไปตามขนบนิราศซึ่งเป็นรูปแบบที่กวีเลือกใช้บันทึกการเดินทางในครั้งนี้ จึงกล่าวได้ว่านิราศพระบาทของสุนทรภู่ แสดงให้เห็นบริบทการสร้างสรรคั้วรรณคดีนิราศสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นในด้านการให้ความสนใจต่อประสบการณ์ที่เป็นจริง รวมถึงการขยายตัวของกรอ่านวรรณกรรมที่มีผลสะท้อนกลับมาสู่การสร้างสรรคงานได้อย่างชัดเจน

4.1.2 ภูมิหลังนิราศพระบาทสำนวนนายจัด

นิราศพระบาทสำนวนนายจัด¹ ไม่เป็นที่รู้จักมากนักเนื่องจากต้นฉบับในหอสมุดแห่งชาติลบลือนไปมากจึงยังไม่มีมีการพิมพ์เผยแพร่ นายจัดแต่งนิราศเรื่องนี้ขึ้น “เมื่อตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธบาท” (หลวงธรรมาภิมณฑ์, 2545: 7) สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวถึงการเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการรอยพระพุทธบาทของสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงว่าเกิดขึ้นทั้งสิ้น 4 ครั้ง ได้แก่เสด็จพระราชดำเนินก่อนมีทางรถไฟเมื่อปีวอก พ.ศ.2415 และปีมะแม พ.ศ.2425 เมื่อทำทางรถไฟแล้วก็เสด็จพระราชดำเนินอีก 2 ครั้ง² (กรมศิลปากร, 2511: 31)

เมื่อพิจารณาข้อมูลข้างต้นร่วมกับข้อความในบทประพันธ์ บ่งชี้ว่านิราศเรื่องนี้บันทึกการเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการรอยพระพุทธบาทของสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเมื่อปีวอก พ.ศ.2415 ซึ่งเป็นปีที่ทรงมีพระชนมพรรษา 19 พรรษา ในเวลานั้นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน เนื่องจากสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังไม่บรรลุนิติภาวะ ทั้งนี้ในบทประพันธ์ก็ปรากฏข้อความที่แสดงว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังทรงพระเยาว์ ได้แก่

¹ ผู้วิจัยได้ต้นฉบับมาเป็นเอกสารอัดสำเนาไมโครฟิล์มจากหอสมุดแห่งชาติ บทประพันธ์ที่ยกเป็นตัวอย่างใช้อักษรวิธีตามต้นฉบับ

² การเสด็จพระราชดำเนิน 2 ครั้งหลังคือ วันที่ 11 พฤศจิกายน พ.ศ.2445 และวันที่ 2 สิงหาคม พ.ศ. 2449 (เทศกาลนมัสการพระพุทธบาท, 2540: 44-46)

“พรหม่อสุรีวงษ์พงษ์ณราย” และ “พรพีเลี้ยงเคียงคู่คูสง่า” ด้วยเหตุนี้ **นิราศพระบาทสำนวนนายจัด** จึงมีความสำคัญในฐานะนิราศบันทึกภาพการเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธบาทสระบุรี ครั้งแรกของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

นายจัดผู้แต่งนิราศเรื่องนี้ไม่ปรากฏหลักฐานว่าได้สร้างสรรค์ผลงานเรื่องอื่นๆ ไว้หรือไม่ ดังนั้นจึงไม่มีข้อมูลที่ทำให้ทราบว่านายจัดผู้นี้เป็นใคร อย่างไรก็ตามเมื่อพิจารณาจากบทประพันธ์ สันนิษฐานว่านายจัดน่าจะรับราชการตำแหน่งมหาดเล็กในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องจากสามารถพรรณนาเหตุการณ์ต่างๆ ในกระบวนเสด็จ ตลอดจนลำดับขั้นตอนของธรรมเนียมราชสำนักที่พระมหากษัตริย์ทรงปฏิบัติได้อย่างละเอียด หากมิใช่ผู้ใช้ใกล้ชิดคงไม่สามารถพรรณนาภาพเหตุการณ์ดังกล่าวได้อย่างพิสดารเช่นนั้น นอกจากนี้นายจัดยังระบุไว้ในบทประพันธ์ว่าตนมีหน้าที่บอกบทดอกสร้อยสัทวาให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเมื่อทรงติดขัด จึงสรุปได้ในขั้นต้นว่านายจัดผู้นี้มีเพียงรับราชการในตำแหน่งใกล้ชิด แต่ยังมีไหวพริบปฏิภาณและความสามารถในเชิงกวีโวหารดีอีกด้วย

ทั้งโทนทับตรีบังฉิ่งรำมะนา
แต่ตัวพินี่สำหรับคอยรับรอง

ทั้งคนทวนทวนหน้ามีถึงสอง
พระองค์ข้องคิดขัดแล้วจัดเรียง

(นิราศพระบาทสำนวนนายจัด, สำเนาไมโครฟิล์ม: 24)

เนื้อหาที่น่าสนใจใน**นิราศพระบาทสำนวนนายจัด**ซึ่งไม่ปรากฏในนิราศพรรณนาการเดินทางไปวัดพระพุทธบาทสระบุรีเรื่องอื่นๆ คือกล่าวถึงการเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการ “พระฉาย” หรือ พระพุทธฉาย (เงาของพระพุทธเจ้า) ที่ประดิษฐานอยู่ในเขตตำบลหนองปลาไหล อำเภอเมืองสระบุรี จังหวัดสระบุรี ดังความว่า

ที่แสนชื่นด้วยจะคืนกลับยังบ้าน
ทุกถ้วนหน้าแต่บันดาพวกบุญนาย

ครั้นได้ยิบันหารให้บาดหมาย
จะไปไหว้พระฉายให้เกรียมเรือ

(นิราศพระบาทสำนวนนายจัด, สำเนาไมโครฟิล์ม: 22)

วัดพระพุทธฉายมีรอยสลักหินระบूपี่ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธฉาย 4 ครั้ง คือ ร.ศ.79 (พ.ศ.2403) ร.ศ.91 (พ.ศ. 2415) ร.ศ.104 (พ.ศ.2428) และ ร.ศ.115 (พ.ศ. 2439) ตามลำดับ จะเห็นว่าการเสด็จพระราชดำเนินครั้งที่ 2 คือ ร.ศ.91 ตรงกับ พ.ศ.2415 ซึ่งเป็นปีเดียวกับที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการรอยพระพุทธบาทครั้งแรกนั่นเอง

นายจัดพรรณนาว่าการเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธฉายผ่านเส้นทางโคกมะนาวและท่างาม ระหว่างที่กระบวนเรือเสด็จล่องไปตามลำน้ำมีการร้องดอกสร้อยและมี

เครื่องดนตรีเล่นรับ เมื่อกระบวนเรือเสด็จผ่านด้านภาษี เจ้าหน้าที่ในด่านไม่รู้ว่าเป็นกระบวนเรือของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงเรียกตรวจค้น เมื่อพวกในเรือแจ้งให้ทราบ ชาวด่านต่างตกใจและรีบลงมาเฝ้ารับเสด็จ เนื้อหาใน**นิราศพระบาทสำนวนนายจัดจบลง**เพียงเท่านี้

แม้ว่า**นิราศพระบาทสำนวนนายจัด**จะแต่งขึ้นหลังจาก**นิราศพระบาทของสุนทรภู่**เป็นเวลากว่า 65 ปี แต่การดำเนินเรื่อง สำนวนภาษา และลีลากลอน แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่านายจัดมีความประทับใจต่อนิราศพระบาทของสุนทรภู่ จึงเลียนแบบนิราศเรื่องดังกล่าวในฐานะ “งานครู” ประเด็นนี้ผู้วิจัยจะอภิปรายโดยละเอียดในโอกาสต่อไป

4.1.3 ภูมิหลังโคลงนิราศวัดรวก

วรรณคดีพรรณนาการเดินทางไปวัดพระพุทธบาทสระบุรีอีกเรื่องหนึ่งคือ**โคลงนิราศวัดรวก**ของหลวงธรรมาภิรมย์ (ถึก จิตรกถึก) แต่งขึ้นเมื่อ พ.ศ.2428 ตรงกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในครั้งนั้นหลวงธรรมาภิรมย์เดินทางติดตามพระยาธรรมปรีชา (บุญ) เมื่อครั้งมีบรรดาศักดิ์เป็นหลวงญาณภิรมย์ เป็นธรรมทูตอัญเชิญพุทธบรรณาการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้นำไปบูชาพระพุทธบาทสระบุรี (หลวงธรรมาภิรมย์, 2545: 7) ในโอกาสสำคัญดังกล่าวหลวงธรรมาภิรมย์ได้สร้างสรรค์**โคลงนิราศวัดรวก**ขึ้น เพื่อบันทึกการเดินทางของคณะธรรมทูต โดยเลือกพรรณนาเฉพาะเส้นทางเดินเท้าจากทำน้าวัดรวก อำเภอท่าเรือ จังหวัดพระนครศรีอยุธยาไปยังวัดพระพุทธบาท ด้วยเหตุนี้จึงใช้ชื่อวัดรวกซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นของการเดินทางบนบกมาเป็นชื่อนิราศ

นิราศบันทึกการเดินทาง “ไปพระบาท” ของหลวงธรรมาภิรมย์ นำเสนอโดยใช้ “โคลง” ซึ่งเป็นฉันทลักษณ์ที่นิยมใช้แต่งนิราศในสมัยอยุธยา เหตุที่กวีเลือกใช้รูปแบบคำประพันธ์ดังกล่าวแทน “กลอน” ซึ่งเป็นฉันทลักษณ์ที่อยู่ในความนิยมในสมัยของตนนั้น อาจพิจารณาได้จากความสำคัญของการเดินทางซึ่งเป็นการ “ปฏิบัติภารกิจ” ที่ได้รับโปรดเกล้าฯ จากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ดังนั้นการใช้โคลงซึ่งเป็นฉันทลักษณ์ที่มีจังหวะสง่างามและมีน้ำเสียงจริงจังจึงเหมาะสมที่จะใช้บันทึกการเดินทางครั้งสำคัญและศักดิ์สิทธิ์นี้

เนื้อหาน่าสนใจใน**โคลงนิราศวัดรวก**ที่ไม่ปรากฏในวรรณคดีนิราศพรรณนาการเดินทางไปวัดพระพุทธบาทสระบุรีเรื่องอื่นๆ คือ การกล่าวถึงลายมงคล 108 ประการในรอยพระพุทธบาทสระบุรี ความว่า

๑ เล็งวาลัญชบาทเปื้อง	บทมालย์
จอมติลกโลกาจารย์	จรดนี้
ประเทิตทัศโนหาร	สามโลก เลื่องแฮ
ปรากฏวาลัญชชี	ขอบให้สัตว์เกษม ฯ

...

๑ เล็งรอยพุทธบาทแล้ว	อัญชลิต
ลายลักษณ์พิจิตร	เจ็ดแจ้ง
พิพิธรูปอันสฤษดี	สมภาพ เพ็ญแฮ
ทานพมณูษย์เทพแสสร้าง	สัตว์ถ้วนล้ำสกล ฯ

(หลวงธรรมาภิรมย์, 2545: 55)

การกล่าวถึงลายมงคล 108 ประการของพระพุทธรูปพระพุทธรูปเศียรปรากฏในตำนานพระพุทธรูปใน**บุญโณวาทคำฉันท์**ที่พระมหานาคอ้างอิงมาจาก**พระบุญโณวาทสูตรคัมภีร์เทศนา** อย่างไรก็ตาม**พระบุญโณวาทสูตรคัมภีร์เทศนา**ก็ได้กล่าวถึงลายมงคล 108 ประการไว้แต่อย่างใด ด้วยเหตุนี้ข้อความใน**บุญโณวาทคำฉันท์**ที่กล่าวว่า “*ลายลักษณ์วรา ทั้งร้อยแปดประการงาม*” จึงเป็นส่วนที่กวีเพิ่มเติมเข้ามา ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าพระมหานาคได้รับแรงบันดาลใจมาจากภาพมงคล 108 ประการบนรอยพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นก่อนการค้นพบพระพุทธรูปพระพุทธรูปเศียร แนวคิดเรื่องการประดับลายมงคล 108 ประการบนรอยพระพุทธรูปนี้ ดาวเด่น ศิลปานนท์ (2536: 60) กล่าวว่า เป็นคติของศรีลังกาที่ไทยรับมาใช้ตั้งแต่สมัยสุโขทัยแล้ว

การค้นพบพระพุทธรูปพระพุทธรูปเศียรในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม สมัยอยุธยาตอนกลาง **พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหมอบรัดเล** (2549: 223) ระบุว่า “...สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสทอดพระเนตรเห็นเห็นว่า เป็นรอยพระพุทธรูปที่มีลายลักษณ์มงคลประกอบด้วยอัฐิพระเศียรมงคลร้อยแปดประการ สมด้วยพระบาลี...” ข้อความดังกล่าวแม้ว่าจะขัดแย้งกับลักษณะที่ปรากฏอยู่จริงของพระพุทธรูปพระพุทธรูปเศียรซึ่งเป็นรอยที่เกิดในหินธรรมชาติและไม่มีลายมงคล 108 ประการ กระนั้นก็แสดงให้เห็นว่าสัญลักษณ์มงคลบนรอยพระพุทธรูปเป็นคติความเชื่อสำคัญที่ส่งอิทธิพลต่อรูปแบบการสร้างและประดับรอยพระพุทธรูป นอกจากนี้ข้อความที่กล่าวว่า “สมด้วยพระบาลี” ยังเป็นร่องรอยสำคัญที่แสดงว่าการสร้างลายมงคล 108 ประการมีตำราหรือคัมภีร์ที่กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้เฉพาะ จากการศึกษาพบว่าแนวคิดเรื่องมงคล 108 ประการปรากฏใน “มหาปทานสูตรในคัมภีร์ชินลังการฎีกา ซึ่งแต่งขึ้นโดยพระธรรมทัตตแห่งประเทศลังกาในพุทธศตวรรษที่ 14” (สินชัย กระบวนแสง, 2522: 135-136) และ “ในคัมภีร์อนาคตวงศ์วรรคกถา ซึ่งแต่งขึ้นโดยพระอุบาลีสละเถระแห่งประเทศลังกา เมื่อพุทธศตวรรษที่ 16” (สินชัย กระบวนแสง, 2522: 154)

หลักฐานเกี่ยวกับลายมงคล 108 ประการในรอยพระพุทธรูปพระพุทธรูปเศียรมีเพียงภาพพระพุทธรูปที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศส่งไปถวายกษัตริย์แห่งศรีลังการ่วมด้วยเครื่องราชบรรณาการอื่นๆ ภาพพระพุทธรูปลายมงคล 108 ประการดังกล่าวเป็นเพียงการสมมติขึ้นเท่านั้น มิได้คัดลอกมาจากรอยพระพุทธรูป เนื่องจากพระพุทธรูปพระพุทธรูปเศียรไม่มีลายมงคล 108 ประการปรากฏอยู่นั่นเอง ด้วยเหตุนี้การกล่าวถึงลายมงคล 108 ประการ (ที่ไม่มีจริง) ใน**บุญโณวาทคำฉันท์**และ**โคลงนิราศวัดรอก** จึงสะท้อนคติความเชื่อในความเป็น “มหาบุรุษ” ของพระพุทธรูปองค์ที่ทำให้รอย

พระพุทธบาทเต็มไปด้วยสัญลักษณ์มงคลต่างๆ อัน “แสดงออกถึงความมีสภาวะครอบจักรวาลของพระพุทธเจ้าและบารมีอันคัมภีร์ครองและให้สิริมงคลต่อผู้ที่ได้ยึดถือพระองค์เป็นที่พึ่ง” (นันทนา ชุตินวงศ์, 2533: 33)

4.2 ลักษณะร่วมด้านเนื้อหา

วรรณคดีนิราศพรรณนาการเดินทางไปวัดพระพุทธบาทสระบุรีมีลักษณะร่วมด้านเนื้อหาที่แสดงให้เห็นว่าคติความเชื่อเรื่องพระพุทธบาทสระบุรีโดยเฉพาะอานิสงส์ของการไหว้พระบาทและประเพณี “ไปพระบาท” เป็นทั้งปัจจัยที่นำไปสู่การสร้างสรรค้งานและวัตถุศิลปะที่ผู้แต่งใช้ประกอบสร้างงานของตน นอกจากนี้เนื้อหาที่เหมือนหรือคล้ายคลึงกันในบางช่วงบางตอน ยังแสดงให้เห็นแรงบันดาลใจที่กวีในยุคหลังได้รับจากกวีในยุคก่อนอีกด้วย

4.2.1 กล่าวถึงเส้นทาง “ไปพระบาท” ตามขนบนิราศ

การกล่าวถึงเส้นทางไปวัดพระพุทธบาทสระบุรีเป็นเนื้อหาที่ปรากฏในวรรณคดีนิราศกลุ่มนี้ทุกเรื่อง โดยเฉพาะ **นิราศพระบาทของสุนทรภู่** ได้บันทึกเส้นทาง “ไปพระบาท” ของคนในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นไว้อย่างละเอียด กล่าวคือ กระบวนเรือเสด็จของพระองค์เจ้าปฐมวงศ์ออกจากท่าหน้าวัดระฆังโฆษิตารามตอนย่ำรุ่ง แล้วล่องไปตามเส้นทางบางจากสามเสน บางพลัด บางซื่อ บางซ່อน ตลาดแก้ว ตลาดขวัญ ปากเกร็ด บางพูด บางพืง บ้านใหม่ บางหลวง บางกระแซง สามโคก วังตำหนัก บ้านกระปือ ราชคราม บางไทร เกาะเกิด บางปะอิน เกาะพระ เกาะเรียน ท่าเสื่อข้าม คลองตะเคียน วัดธาร คลองสระปทุม กรุงเก่า วัดแม่นางปลื้ม คลองหัวรอ ท่าศาลาเกวียน บ่อโพง ปากจั่น บางระกำ นครหลวง แม่ลา บ้านอรัญญิก ตะเคียนดวน วังตะไล บ้านขวาง และขึ้นบกที่บ้านท่าเรือ จากบ้านท่าเรือกระบวนเสด็จเดินเท้าต่อไปที่บางโฆมต บ่อโศก หนองคนที ศาลาเจ้าเงร สระยอ เขาตก จนกระทั่งถึงวัดพระพุทธบาท (สถานที่ต่างๆ เรียกชื่อและเรียงลำดับตามที่ปรากฏในบทประพันธ์)

ใน **บุณโณวาทคำฉันท์** ซึ่งเป็นวรรณคดีสมัยอยุธยาเพียงเรื่องเดียวที่กล่าวถึงการเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการรอยพระพุทธบาทของพระมหากษัตริย์ มิได้ระบุเส้นทางที่กระบวนเสด็จใช้อย่างไรก็ตามการสถาปนารัตนโกสินทร์ซึ่งอยู่ทางตอนใต้ของกรุงศรีอยุธยาเป็นธานีใหม่ อีกทั้งการใช้แม่น้ำเจ้าพระยาเป็นเส้นทางคมนาคมหลักจาก “กรุงเทพฯ” ถึง “กรุงเก่า” ทำให้อนุมานได้ว่าเส้นทางตั้งแต่ “กรุงเก่า” ไปจนกระทั่งถึง “ท่าเรือ” ที่สุนทรภู่บันทึกไว้ คือเส้นทางเดียวกับที่คนในสมัยกรุงศรีอยุธยาใช้เดินทางไปวัดพระพุทธบาท ดังนั้นการบันทึกชื่อบ้านนามเมืองตามเส้นทาง “ไปพระบาท” ของสุนทรภู่จึงเป็นหลักฐานที่สามารถใช้อ้างอิงได้ว่าพระมหากษัตริย์และราษฎรทั่วไปในสมัยอยุธยาใช้เส้นทางใดในการเดินทางไปนมัสการพระพุทธบาทสระบุรี

เมื่อเปรียบเทียบเส้นทาง “ไปพระบาท” ใน **นิราศพระบาทของสุนทรภู่** กับ **นิราศพระบาทสำนวนนายจัต** ที่แต่งขึ้นหลังสุนทรภู่กว่า 65 ปี กล่าวได้ว่าการเดินทางจากกรุงเทพฯ

ไปยังวัดพระพุทธรูปตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 5 ยังคงเป็นเส้นทางเดิมทั้งทางบกและทางน้ำ อย่างไรก็ตามการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญเกิดขึ้นเมื่อมีการวางเส้นทางรถไฟหลวงสายกรุงเทพฯ – พระนครศรีอยุธยา เส้นทางรถไฟสายดังกล่าวทำให้กระบวนเรือที่เคยมาจอดเทียบ ณ บ้านท่าเรือเปลี่ยนมาเทียบท่าหลังสถานีรถไฟบางปะอิน จากนั้นจึงขึ้นรถไฟจากสถานีบางปะอินไปยังสถานีท่าเรือ แล้วต่อรถไฟสายพระพุทธรูปของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์เข้าไปยังวัดพระพุทธรูปอีกทีหนึ่ง

ในโคลงนิราศวัดรวก การพรรณนาเส้นทางจากท่าเรือไปยังวัดพระพุทธรูปเป็นเส้นทางเดียวกับนิราศพระบาททั้ง 2 ส่วนวน แต่ผู้แต่งบันทึกชื่อบ้านนามเมืองและลักษณะทางกายภาพของสถานที่ต่างๆ ไว้ละเอียดกว่า เนื่องจากมุ่งพรรณนาเส้นทางบนบกเพียงอย่างเดียว อีกทั้งยังเป็นการเดินทางระยะสั้น ทำให้ผู้แต่งมีเวลาเก็บรายละเอียดของเส้นทางได้มากกว่า ด้วยเหตุนี้ผู้อ่านจึงพบว่าชื่อสถานที่บางแห่งไม่ปรากฏในนิราศพระบาทของสุนทรภู่และนิราศพระบาทสำนวนนายจัต ได้แก่ ศาลาสระประโคน บ้านไร่ ศาลาใหม่ ดงโอบ ศาลาสิบบาท พุ่มมรกต นอกจากนี้บรรยากาศในเรื่องก็แตกต่างจากนิราศพระบาททั้ง 2 ส่วนวนอย่างสิ้นเชิง กล่าวคือในนิราศพระบาทของสุนทรภู่และนิราศพระบาทสำนวนนายจัต กวีพรรณนาไว้ตรงกันว่ากระบวนเสด็จจะหยุดพักที่ท่าเรือ 1 คับ จากนั้นจึงเดินทางต่อในวันรุ่งขึ้นและถึงวัดพระพุทธรูปตอนเที่ยง ดังจะเห็นว่ากวีมักพรรณนาถึงดวงอาทิตย์เพื่อถ่ายทอดสภาพอากาศที่ร้อนระอุในตอนกลางวัน เช่น กำดัดแดดแผดเที่ยงทินกร (นิราศพระบาทของสุนทรภู่) พรสุริยาแจ่มจัดจรัสฉาย (นิราศพระบาทสำนวนนายจัต) บรรยากาศดังกล่าวตรงกันข้ามกับโคลงนิราศวัดรวกอย่างสิ้นเชิง เนื่องจากในโคลงนิราศวัดรวก คณะของหลวงธรรมาภิมณฑ์เดินทางออกจากวัดรวก (ท่าเรือ) ตอนบ่ายใกล้ค่ำ ดังนั้นกระบวนอัญเชิญพุทธบรรณาการจึงมาถึงวัดพระพุทธรูปตอนสองยามหรือประมาณเที่ยงคืน ด้วยเหตุนี้ภาพที่กวีถ่ายทอดจึงเป็นบรรยากาศกลางดึกที่ปกคลุมไปด้วยความมืดและระงมไปด้วยเสียงต่างๆ ที่ชวนให้รู้สึกวังเวง

๑ กลางป่าเสียงโป่งกร้าว	เกรียวไพโร
เสียวเสนาะใจไหว	วابلัน
นางไม้ซุ่มเชิงไทร	สูงเกริ่น เสียงแฮ
เรื้อยระริกรัวลิ้น	เล่าหล้อหลอกหลอน ฯ
๑ ปีสัจครรชิตร้อง	เริงคะนอง
แสบยสยดโรมสยอง	เยือกสะท้าน
เสียวซาบเช่นผมพอง	เพียงสั้น ภายเฮย
ล้วนแต่คอยดงด้าน	แดนไม่มีผี ฯ

(หลวงธรรมาภิมณฑ์, 2545: 47)

การบันทึกระยะทางในนิราศพรรณนาการเดินทางไปวัดพระพุทธบาทสระบุรีไม่เพียงระบุชื่อสถานที่ ลักษณะทางกายภาพ ตลอดจนกิจกรรมทางเศรษฐกิจสังคมที่เกิดขึ้นในสถานที่ต่างๆ เท่านั้น แต่กวีใช้กลวิธี “เล่น” กับชื่อหรือลักษณะเด่นของสถานที่ เพื่อถ่ายทอดภาพชีวิต สังคม ค่านิยม รสนิยม ปัญหาความในใจ หรือถ่ายทอดอารมณ์รักตามขนบนิราศสมัยอยุธยาได้อย่างกลมกลืน โดยเฉพาะในนิราศพระบาทของสุนทรภู่ เมื่อเดินทางไปถึงสถานที่ใด สุนทรภู่จะ “เล่น” กับชื่อสถานที่นั้นๆ เพื่อสื่อสารอารมณ์และความคิดบางประการ เช่น เมื่อเดินทางไปถึง “บางจาก” สุนทรภู่ “เล่น” คำว่า “จาก” ทั้งในความหมายของชื่อสถานที่ ชื่อต้นไม้ และการพลัดพรากจากนาง

๑ ถึงคลองขวางบางจากยิ่งตรมจิตร	ใครช่างคิดชื่อบางไว้ก้างกัน
ว่าชื่อจากแล้วไม่รู้จักกัน	พิเคราะห์ครั้นหรือมาพ้องกับคลองบาง
ทั้งจากที่จากคลองเป็นสองข้อ	ยังจากกอนนั้นก็ขึ้นในคลองขวาง
ไฉ่ว่าจากช่างมารวบประจบทาง	ทั้งจากบางจากไปใจระบม

(ครุสกา, 2550: 85-86)

บางครั้งกวีเล่าตำนานของชื่อสถานที่และเชื่อมโยงเข้าสู่ความสัมพันธ์ที่มีปัญหาเกี่ยวกับคนรัก เช่น เมื่อเดินทางมาถึง “สามเสน” ซึ่งเป็นชื่อที่เปลี่ยนมาจาก “สามแสน” สุนทรภู่ได้นำความเปลี่ยนแปลงของชื่อสถานที่ไปเชื่อมโยงกับความรักที่ไม่แน่นอน

๑ ถึงสามเสนแจ้งความตามสำเหนียก	เมื่อแรกเรียกสามแสนทั้งกรุงศรี
ประชุมอุตุพุทธรูปในวาริ	ไม่เคลื่อนที่ชลธารบาดาลดิน
จึงสถาปนามสามแสนเป็นชื่อคั่ง	เออชาวกรุงกลับเรียกสามแสนสิ้น
นี้หรือรักจะมีน่าเป็นราคิน	แต่ชื่อดินเจียวยังกลายเป็นหลายคำ

(ครุสกา, 2550: 56)

นอกจากนี้กวียังแสดงความคิดเห็น ทศนคติ หรือวิพากษ์วิจารณ์สังคมในประเด็นต่างๆ โดยใช้สิ่งที่ตนพบเห็นระหว่างการเดินทางมาเป็นวัตถุดิบ เช่น เมื่อเห็นต้นตาลและต้นเพชาก็นำลักษณะเด่นของต้นไม้ทั้ง 2 ชนิดมาแสดงโทษของคำพูดว่า คำพูดที่อ่อนหวานอาจทำให้เจ็บซ้ำเหมือนตกลงมาจากต้นไม้สูงอย่างต้นตาลหรือความเจ็บปวดที่เกิดจากหนามต้นเพชาก็ยังไม่เท่าความเจ็บปวดจากคำพูดที่ทำร้ายจิตใจ

เจ้าของตาลรักหวานขึ้นป็นต้น	ระวังตนตีนมีระมัดมัน
เหมือนคบคนคำหวานรำคาญครั้น	ถ้าปลั่งปลั่งเจ็บอกเหมือนตกตาล

เห็นเทพีมีหนามลงราน้ำ
เห็นกิ่งกีดมีดพราเข้าราราน

เปรียบเหมือนคำพูดคนไม่อ่อนหวาน
ถึงหนามกรานก็ไม่เห็นบเหมือนเจ็บทรวง

(คुरुสกา, 2550: 88)

ลักษณะที่กล่าวไปข้างต้นสะท้อนให้เห็นตัวตนของสุนทรภู่ว่าเป็นคนที่มีความคิดสร้างสรรค์ รอบรู้ ช่างสังเกต และมีความละเอียดอ่อนในการถ่ายทอดอารมณ์ความรู้สึก ด้วยเหตุนี้ งานของสุนทรภู่จึงสร้างความประทับใจและเป็นแรงบันดาลใจให้แก่กวีในยุคหลัง ดังจะเห็นได้จากการกล่าวถึงเส้นทาง “ไปพระบาท” ใน**นิราศพระบาทสำนวนนายจัด**ที่มีการเลียนแบบสำนวนโวหารหรือใช้ตามสุนทรภู่โดยตรง ซึ่งผู้วิจัยได้นำมาแสดงเปรียบเทียบไว้ดังนี้

นิราศพระบาทของสุนทรภู่	นิราศพระบาทสำนวนนายจัด
ถึงบางชื่อชื่อบางนี้สุจริต เหมือนชื่อจิตที่พิตรจงจำนงสมร มิตรจิตขอให้มิตรใจจร ใจสมรขอให้ชื่อเหมือนชื่อบาง (คुरुสกา, 2550: 105)	บางชื่อชื่อบางช่างแสนชื่น ฤไทนเต็มรักสมักสมร ขอเดชทรงฉานประทานภร ให้งามงอรคงชื่อเหมือนชื่อบาง (นิราศพระบาทสำนวนนายจัด , สำเนาไมโครฟิล์ม: 1-2)
ถึงหาดขวางบางพูดเขาพูดกัน ที่คิดฝันในฉงนอยู่คนเดียว เป็นพูดชื่อหรือผีภูตปีศาจหลอก ใครช่วยบอกภูตผีมานี้ประเดี๋ย จะสั่งฝากขนิษฐาสุดาเดียว ใครเกินเกี้ยวแล้วอย่าไว้กำไรเลย ฯ (คुरुสกา, 2550: 87)	ถึงบางพูดในอรุพะว่าพะวัง จึงร้องสั่งพูดผีที่คนอง เอนดูด้วยช่วยรักษาสุตามิตร ถ้าใครคิดร่วมพิรมประสมสอง จงประหารให้เลียดเปนล่อง เอนดูน้องข้าด้วยช่วยระวัง (นิราศพระบาทสำนวนนายจัด , สำเนาไมโครฟิล์ม: 4)

จากตารางข้างต้น จะเห็นว่า**นิราศพระบาทสำนวนนายจัด**เลียนแบบสำนวนโวหารของสุนทรภู่ทั้งในระดับคำและระดับความ ในระดับคำจะเห็นว่ามีการใช้คำลงท้ายวรรคเหมือนกัน ส่วนในระดับความนั้น เห็นได้จากบทฝึกนางที่ผู้แต่งขอให้ภูตผีสิงโทษผู้ที่มากล่ำกรายนางไว้เช่นเดียวกัน แต่ใช้ถ้อยคำแตกต่างกัน

นอกจากนี้เมื่อเดินทางผ่านสถานที่ใด นายจัดยังใช้ “แนวคิด” ในการพรรณนาถึงสถานที่นั้นๆ แบบเดียวกับสุนทรภู่ด้วย เช่น เมื่อเดินทางไปถึง “สามเสน” ก็เล่าความเป็นมาของชื่อสถานที่โดยเพิ่มเติมรายละเอียดเข้าไป ทำให้บทพรรณนาของนายจัดมีความยาวมากกว่าของสุนทรภู่ถึงกระนั้นก็ยังคงใจความหลักอย่างเดียวกัน ดังนี้

นิราศพระบาทของสุนทรภู่	นิราศพระบาทสำนวนนายจัด
<p>ถึงสามเสนแจ้งความตามสำเหนียก เมื่อแรกเรียกสามเสนทั้งกรุงศรี ประชุมอุตุพุทธรูปในวารี ไม่เคลื่อนที่ชลธารบาดาลดิน จึงสาปนามสามเสนเป็นชื่อคั้ง เออชาวกรุงกลับเรียกสามเสนสิ้น นี้หรือรักจะมิน่าเป็นราคิน แต่ชื่อดินเจียวยังกลายเป็นหลายคำ (คุรุสภา, 2550: 86)</p>	<p>ถึงสามเสนปางสารบูรานเล่า เปนเรื่องเก่าแจ้งความตามประสงฆ์ ยังมีพุทธรูปทองฉลององค์ ทำรลยลงตามกระแสแม่น้ำมา ทราบถึงจอมจักรพงษ์ดำรงกรุง พรไทมุ่งจะบำรุงศาสนา จึงเกนคนสามเสนออกแน่นมา อุตุพุทธรูปจะให้พันชลธิ เข้าปล้ำอุตุดินทรุดไม่หวาดไหว จนพวกไพร่หน้าเพื่อนไม่เคลื่อนที่ พริกจมอยู่ในห้องทองนันทิ ปัตถิกก็เปนร่องคลองวาริน ขนานไ้วในนามเรียกสามเสน กลับมาแปลนเปลี่ยนความสามเสนสิ้น โอ้ไหนโยชะนี้หนอแผ่นดิน จึงราคินสองคำซ้ำแปลงไป (นิราศพระบาทสำนวนนายจัด, สำเนาไมโครฟิล์ม: 2)</p>

เมื่อเดินทางผ่านกรุงศรีอยุธยา นายจัดก็ใช้แนวคิดในการพรรณนาถึง “กรุงเก่า” เหมือนกับงานของสุนทรภู่ กล่าวคือมีทั้งการพรรณนาความทรุดโทรมของบ้านเมืองที่ถูกทิ้งร้าง การแสดงความอาลัยต่อความเจริญรุ่งเรืองของกรุงศรีอยุธยาในอดีต รวมถึงการวิพากษ์วิจารณ์ ชาวกรุงศรีอยุธยาที่ปล่อยให้ข้าศึกบุกเข้ามาทำลายบ้านเมืองจนเป็นเหตุให้เสียกรุงศรีอยุธยาในที่สุด นอกจากนี้ นายจัดยังวิพากษ์วิจารณ์การกระทำของข้าศึกด้วยเรื่อง “บาป” “กรรม” และ “นรก” ตามคติความเชื่อในพระพุทธศาสนา เช่นเดียวกับที่สุนทรภู่ใช้หลัก “ไตรลักษณ์” อธิบายการล่มสลายของอาณาจักรกรุงศรีอยุธยา

นิราศพระบาทของสุนทรภู่	นิราศพระบาทสำนวนนายจัด
<p>ถึงคลองสระปทุมนาวาราย นำใจหายเห็นศรีอยุธยา ทั้งวังหลวงวังหลังก็ร้าง เห็นนกหกข้อแซ่บนพฤกษา ดูปราสาทราชวังเป็นร้างกา ตั้งป่าช้าพงษัฐสังคคน อนิจจาธานีสิ้นกษัตริย์ เหงาสงัดเสียบไปตั้งไพรสมณฑ์ แม้กรุงยังพรั่งพร้อมประชาชน จะสับสนแซ่เสียงทั้งเวียงวัง มโหรีปี่กลองจะก้องกึก</p>	<p>โอ้แสนเวทนาการาร้าง ช่างกว้างขวางคนอยู่เป้นใหม่ มาเสียเมืองด้วยพม่าช่างกาไร พลไพร่แน่นหนาไม่น่าเป้น เสียดายหนอเวียงวังครั้งเป้นศุก จะสนุกหนักหนาน่าเที่ยวเล่น พิศควัดวน้ำตากระเด็น ได้มาเห็นแต่เมื่อพังแล้วยังงาม พม่าเอ๊ยช่างกระไรใจมะหิด ช่างไม่คิดบาปกรรมทำหยาบหยาม จะตกนระทมกใหม่ไฟลวนลาม</p>

<p>จะโครมครีกแข็งแ่งด้วยแตรสังข์ ดูพาราน่าคิดอนิจจัง ยังได้ฟังแต่เสียงสกุณา ทั้งสองฝั่งแฝกแวมแอร่มรก ชะตาดกสูญสิ้นพระชันษา แต่ปู่ยายเราท่านเล่ามา เมื่อแรกศรีอยุธยายังเจริญ กษัตริย์สืบสุริวงศ์ดำรงโลก ระงับโศกสุขสุดจะสรรเสริญ เราเห็นยับยั้งแตรรอยก็พลอยเพลिन เสียตายเกิดมาเมื่อเกินน่าน้อยใจ กำแพงรอบขอบคูก็คูลิก ไม่น่าศึกอ้ายพม่าจะมาได้ ยังให้มันข้ามเข้าเอาเวียงชัย โอ้อ่างไรเหมือนบุรีไม่มีชาย (ครุสภา, 2550: 90)</p>	<p>บาทจะตามพลาญเฝ้าไปเนานาน (วรรณคดีหายไป) ราชถนาราพรีนเปนพื้นดิน รกซัดโอ้วีวักกลับเปนป่า เกิดพฤษษาสูงใหญ่เหมือนไพรสิน นิเวศเลื่อนเปนเรือนพยักฉิน เขิงวารินเกิดอ้อมแกมกอพง เมื่อก่อนยังบริบูรณ์พูนสวัสดิ สารพัดที่จะฟังพิศวง ตั้งชะลอดุสิตนิมิตลง ถวายองค์จักรพัตรกระษัตริครอง ถึงคราวยับกลับหายละลายสิ้น ปัตะพินพื้นสุทากี่ราหมอง ในแถวห้องชลสายล้วนทรายกอง ในที่ห้องชลมาศเปนหาดมูน โอ้ตั้งแต่นี้ไม่มีแล้ว ที่พรายแพ้วพรรณรายจะหายสุน เหนเมืองร้างที่ยิ่งหมางทรวงอาตุล ยิ่งเพิ่มพูนทุกข์กมระทมทรวง (นิราศพระบาทสำนวนนายจัต, สำเนาไมโครฟิล์ม: 9)</p>
--	---

การเลียนแบบสำนวนโวหารหรือใช้ตามโดยตรง ตลอดจนการใช้แนวคิดในการพรรณนาแบบเดียวกับสุนทรภู่ที่ปรากฏในนิราศพระบาทสำนวนนายจัต แสดงให้เห็นว่านายจัตยก่องงานของสุนทรภู่ในฐานะ “งานชั้นครู” ทั้งในด้านความคิดและสำนวนโวหาร ด้วยเหตุนี้ **นิราศพระบาทสำนวนนายจัต** จึงเป็นส่วนหนึ่งที่สะท้อนให้เห็นคุณค่าและความเป็นอมตะในงานของสุนทรภู่ที่คนรุ่นหลังยึดถือเป็นต้นแบบในการสร้างสรรค์งานของตน

การพรรณนาเส้นทาง “ไปพระบาท” ในโคลงนิราศวัดรวก แม้ว่าจะมีการ “เล่น” กับชื่อสถานที่เช่นเดียวกับงานของสุนทรภู่ แต่เมื่อพิจารณาเนื้อหาและการพรรณนาอย่างถี่ถ้วน จะเห็นว่าหลวงธรรมาภิมณฑ์ถ่ายทอดอารมณ์ ความคิด และประสบการณ์อย่างเป็นระบบระเบียบ และละเอียดลออ ด้วยเหตุนี้การพรรณนาถึงเรื่องใดเรื่องหนึ่งจึงมิได้สิ้นสุดอยู่ในโคลงบทเดียว แต่เป็น “ชุดโคลง” ที่มีเนื้อหาสัมพันธ์กันและสามารถสื่อสารได้อย่างมีเอกภาพ เช่น

๑ บรรลุบ่อโศกโอ้	อกกรม
แสนบ่อโศกฤสม	โศกร้าง
บ่อเอียบบ่อโศกระทม	ทุกข์โศก ไตนา
วานบ่อบอกโศกบ้าง	บ่อเศร้าโศกโฉน ๖

๑ บ่อโศกนามย่านนี้	โศกนั้ก
บ่อโศกเสมอจัก	ขาดน้ำ
เรียมบาราศรีหนัก	อกโศก ย้งนา
ถนัดบ่อโศกโศกซ้ำ	โศกซ้อนเสียดทรวง ฯ
๑ บ่อโศกตันโศกครึ้ม	ครึ้มเครือ
คลุมบ่อ บ ได้เหลือ	ลับลึ้
โศกบ่อโศกตันเจือ	เจ็บโศก เรียมฮา
สามโศกถนัดซึ้	เช่นซ้ำทรวงเรียม ฯ
๑ เห็นโศกใครโค่นตัน	ตัดใบ
ฤว่าโศกใครไซ	ข่าวแจ้ง
เรียมนี้กโศกกลางใจ	ระลึกจาก เจ้านา
กลกับกั้งโศกแห่ง	หักค่างจำตาย ฯ
๑ เรียมโศกจากนุชแล้ว	ฤพอ
ยังเพิ่มพบโศกกอ	กั้งร้าง
โศกตายติดแต่ต่อ	ตัดท่อน ทิ้งเฮย
ดูจพีเด็ดโศกคว้าง	คว้างไว้ไกลตา ฯ

(หลวงธรรมมาภิรมย์, 2545: 34-35)

การพรรณนาถึงสถานที่ต่างๆ โดยให้รายละเอียดทั้งชื่อสถานที่ ลักษณะทางกายภาพ กิจกรรมทางเศรษฐกิจสังคมที่เกิดขึ้น รวมถึงการ “เล่น” กับชื่อและลักษณะเด่นของสถานที่เพื่อเป็นช่องทางในการสื่อสารอารมณ์สะท้อนใจ แสดงทัศนคติ ความเชื่อ ค่านิยม ตลอดจนปัญหาความในใจของกวี ถือเป็นส่วนสำคัญที่ทำให้วรรณคดีนิราศพรรณนาการเดินทางไปวัดพระพุทธรูปท่าพระบุรีทั้ง 3 เรื่อง สามารถบรรลุจุดประสงค์การแต่งนิราศยุครัตนโกสินทร์ตอนต้นในด้านความสอดคล้องประสานระหว่างการใช้กวีโวหารพรรณนาความรักที่มีต่อนางตามขนบนิราศเข้ากับการ “บันทึก” ประสบการณ์ที่เป็นจริงไว้ด้วยกันอย่างกลมกลืน

4.2.2 การพรรณนาความงามของมณฑลพระพุทธรูป

ความงามของมณฑลพระพุทธรูปสร้างความประทับใจให้แก่กวีมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ดังจะเห็นได้จากการพรรณนามณฑลพิมายอดใน **บุณโณวาทคำฉันท์** เมื่อมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์แม้ว่ารูปแบบทางสถาปัตยกรรมของมณฑลพระพุทธรูปจะเปลี่ยนแปลงมาเป็นมณฑลพิมายอดเดียวตามพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช กระนั้นมณฑลพระพุทธรูปก็ยังคงเป็นสัญลักษณ์อันสง่างามที่สร้างความประทับใจแก่กวีไม่เสื่อมคลาย ดังที่สุนทรภู่พรรณนาความงามของมณฑลใหญ่และมณฑลน้อยไว้ว่า

ทั้งซุ้มเสมาฉนวนทศกระจกแจ่ม
มีดอกจันทน์ก้านแย่งสลัปลาย

๑ พื้นผนังหลังบัวที่ฐานบัว

หยิกขลุ่ยมุกวาศูกรีก่า
ใบระกาหน้าบันบนชั้นมุข
ดูยอดเยี่ยมเทียมยอดยุดุคุณธร
นาคสะดุ้งรุงรังกระดิ่งห้อย
เสียงประสานกังสดาลกระดิ่งดัง

๑ บานทวารลานแลลั่นลายมุก
เป็นนาคครุฑขุดเหนียวในเครือวัลย์

๑ ผนังในกุฎีทั้งสี่ด้าน

จำเพาะมีสี่ด้านทวารบัง
มณฑปน้อยสวมรอยพระบาทนั้น
เพดานดาดลาดลั่นกระจงาม
ตาข่ายแก้วปักกรองเป็นกรวยห้อย
หอมควันรูปเทียนตลบอยู่อบอาย

กระจิงแจ่มปลายเสาเป็นบัวหงาย
กลางกระจายดอกจอกประจำท่า ฯ

เป็นครุฑอัดยืนเหยียบบงุขงค์ขยำ
กินนรรร่ายเทพประนมกร
สุวรรณสุกเลื่อมแก้วประภัสสร
กระจิงซ้อนแซมใบระกาบัง
ใบโพธิ์ร้อยระเรงอยู่แห่งหงัง
วิเวกวังเวงในหัวใจครั้น ฯ
นำสนุกใบกระหนกดูผกผัน
รูปยักษ์ยืนยืนกอดกระบองกุ่ม

...

โอฬารฟารทองทาฝาผนัง
ที่พื้นนั่งดาษด้วยแผ่นเงินงาม
ลั่นสุวรรณแจ่มแจ่มแสงอร่าม
พระเพลิงพลาหมพรางพรางสว่างพราย
ระย้าย่อยแววมอรัมฉาย
ฟุ้งกระจายรื่นๆทั้งห้องทอง ฯ

(คสุสภา, 2550: 99)

เมื่อพิจารณาองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมรวมทั้งเครื่องประดับตกแต่งของมณฑปพระพุทธรบาท จะเห็นว่ากวีพรรณนารายละเอียดของมณฑปอย่างมีระบบระเบียบและเป็นลำดับขั้นตอน กล่าวคือพรรณนาจากภายนอกเข้าสู่ภายในมณฑป โดยเรียงลำดับตามความโดดเด่นของส่วนประกอบ นอกจากนี้ยังพรรณนาภาพจากด้านบนลงมาสู่ด้านล่าง กล่าวคือจากฝาผนังไล่ลงมาที่พื้นหรือจากยอดของมณฑปเล็กไล่ลงสู่ตาข่ายดอกไม้ที่แขวนห้อยถัดลงมา เมื่อเปรียบเทียบการพรรณนามณฑปพระพุทธรบาทในนิราศพระบาทของสุนทรภู่กับ**บุณโณวาทคำฉันท์**พบว่า กวีมีลำดับการพรรณนาที่คล้ายคลึงกัน ที่สำคัญคือรายละเอียดดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมและการตกแต่งบางส่วนยังเป็นของเดิมหรือได้รับการซ่อมแซมให้เหมือนของเดิมเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยา เช่น ฐานบัวมุกรูปครุฑขุดนาค สุครีพมุกรรคิโนบานประตูประดับมุข หรือการปูพื้นภายในมณฑปใหญ่ด้วยแผ่นเงิน เป็นต้น

ใน**นิราศพระบาทสำนวนนายจัต** กวีมิได้ชมความงามขององค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมที่ละส่วนดังเช่นที่ปรากฏใน**บุณโณวาทคำฉันท์**และ**นิราศพระบาทของสุนทรภู่** แต่ใช้การเปรียบเทียบว่ามณฑปพระพุทธรบาทงามเหมือนวิมานของพระอินทร์ที่นำลงมาวางครอบรอยพระพุทธรบาทไว้ ความว่า

เหลียวหลังรั้งรอดุมรูป
 ดั่งพินามอมรมคมัฆวา
 สรวมถวายเป็นลักษรรบาท
 เฉลิมภพชมพุดุเยียรยง

เจริญภพแสงแก้วแววเวหา
 เธอแหวกฟ้าเสียให้ว่างแล้ววางลง
 ดูโอภาสเพลนิจิตรให้พิศวง
 หากบังจงสร้างไว้ให้วัฒนา

(นิราศพระบาทสำนวนนายจัด, สำเนาไมโครฟิล์ม: 23)

การใช้ความเปรียบเพื่อถ่ายทอดความงามของมณฑลพระพุทธรูปแบบองค์รวม แทนการพรรณนาความงามขององค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมที่ละส่วน ทำให้ผู้อ่านจินตนาการ ความงามของมณฑลพระพุทธรูปในมิติที่หลากหลายแตกต่างกันไปตามประสบการณ์ของตน เช่นเดียวกับการชมความงามมณฑลพระพุทธรูปในโคลงนิราศวัดรวกที่กล่าวถึงเฉพาะยอดมณฑล และงานประดับกระจกซึ่งเป็นส่วนที่โดดเด่นที่สุดเท่านั้น ทั้งนี้หลวงธรรมาภิรมย์ใช้ความเปรียบเพื่อ ถ่ายทอดความงามของมณฑลแบบองค์รวมว่า มีความงดงามประหนึ่งวิมานเทพบนสรวงสวรรค์หรือ งดงามราวกับเทพเป็นผู้สร้างถวายเป็นพระพุทธรูป ดังนี้

๑ เล็งมณฑลปดิลกด้วย	รจนา
จรัสแจ่มเวหา	ยาบย้อย
เสมอรัตนวิมานอา	ภาคเทพ ถวายฤ
เพ็รี่ยมเพริศรัตนพร้อย	พรั่งพร้อมพรายหา ๗
๑ สุ่มชมมณฑลด้าว	ด้ากล
ประเทิดเถิกงหิน	ท้าวหล้า
ใครทฤษฏีมณ	ทปตก ตะลึงแฮ
ประเล่ห์ยลพินามฟ้า	พากพูนภพสวรรค์ ๗
๑ สร้างโศกสบสุขสิ้น	สรรพวงค์
ประเล่ห์เสวยสวรรค์ยาง	ยั้งล้ำ
ชวนชื่นมโนปาง	โศกเสื่อม ทุกข์แฮ
จิตประเทิงสุขข้า	สร้างเศร้าสุดเกษม ๗
๑ เรียมยลมาพักเบื่อง	มณฑล
พิจิตรประเจิดหาหบ	เห่อหล้า
โอฬารระเริงสบ	ตาโลก เลื่องแฮ
ยอดเหยียดยาวหยั่งฟ้า	พากพูนภพสวรรค์ ๗

๑ พรายพรายกระจกเรื่อง	ระดับ
ฉายเจ็ดกระจ่างจับ	แจ่มแจ้ง
ต้องแสงสุริยยับยับ	ยลบาด ตาแสบ
ดุจอมรแมนแสรั่ง	สฤทธ์สร้างสรรค์ถวายเป็น

(หลวงธรรมาภิรมณ์, 2545: 56)

จุดเด่นของการชมความงามมณฑลพระพุทธรูปในโคลงนิราศวัดรวกอยู่ที่ การพรรณนาผลกระทบทางอารมณ์อันเกิดจากการได้ประสบกับความงดงามของมณฑล กวีเปรียบเทียบว่าผู้ที่ได้เห็นมณฑลพระพุทธรูปย่อมตกตะลึงประหนึ่งว่ากำลังได้ชมวิมานเมืองสวรรค์ ต่อจากนั้นผลที่ตามมาคือลึ้มความทุกข์จนหมดสิ้น เหลือแต่ความสุขราวกับได้สวรรค์สมบัติ ความเปรียบดังกล่าว ทำให้การชมความงามมณฑลพระพุทธรูปของหลวงธรรมาภิรมณ์มีความลึกซึ้งมากกว่าการให้ภาพเพียงแค่ว่าเห็น การพรรณนาว่าความงามมีผลกระทบลึกถึงระดับจิตใจ ทำให้การนำเสนอภาพความงดงามของมณฑลพระพุทธรูปมีพลังมากกว่าเพียงแค่ว่างามเหมือนสิ่งนั้นสิ่งนี้ ลักษณะดังกล่าวคล้ายคลึงกับที่ปรากฏใน**บุญโณวาทคำฉันท์** ดังนี้

๑ แม้วใครไปนพพระ	พุทธรูปอันไพศาล
ยลพระมณูปสถาน	ที่ถลนแก้อโลกา
๑ ประเหลไพชยันตร์รัตน	พิมานอินทรเจษณา
ดั่งดาวดั่งษา	สวรรค์สรรค์เสมอกัน
๑ ลี้มแลบรมหิน-	กรลีมบแลจันทร์
ลี้มแลมไหสวรรย์	พิภพราชมณฑล
๑ สุดสุขสุดเกษม	นรนาถบดีดล
heimhinnamlan	อภิวันทนาการ ฯ

(พระมหานาค, 2503: 28)

มณฑลใหญ่และมณฑลน้อยมีเพียงเป็นเสมือนเครื่องประดับที่สร้างความสง่างามให้แก่รอยพระพุทธรูปเท่านั้น แต่ยังแสดงถึงความสำคัญของพระพุทธรูปสระบุรีในฐานะ “มหาเจดีย์สถาน” ที่ได้รับการอุปถัมภ์เป็นพิเศษจากพระมหากษัตริย์ การชมความงามของมณฑลพระพุทธรูปในวรรณคดีนิราศทั้ง 3 เรื่อง แม้ว่าจะให้ภาพความงามของสถาปัตยกรรมอันเป็นเสมือนสัญลักษณ์ของวัดพระพุทธรูปในมิติที่แตกต่างกันไป กระนั้นก็ตอกย้ำว่ามณฑลพระพุทธรูปยังคงสร้างความประทับใจและเป็นแรงบันดาลใจให้กวีทุกยุคทุกสมัยต้องหยิบยกมากล่าวถึงเสมอ ที่สำคัญคือความงามของมณฑลพระพุทธรูป ยังสื่อถึงพระราชศรัทธาและบารมีของพระมหากษัตริย์ซึ่งเป็น “องค์อัครศาสนูปถัมภก” ที่ให้การบำรุงวัดพระพุทธรูปมาอย่างยาวนานอีกด้วย

4.2.3 การนมัสการรอยพระพุทธรูป คำอธิษฐาน และการอุทิศส่วนกุศลของกวี

ในนิราศพระบาทของสุนทรภู่ กวีพรรณนาการเข้านมัสการรอยพระพุทธรูปและคำอธิษฐานของตน ไว้ว่า

๑ พี่เข้าเคียงเบี่ยงขวาฝ่าพระบาท	อภิวาทหัตถ์ประนังขึ้นทั้งสอง
กราบกราบแล้วก็ตรีกราลีกปอง	เดชะกองกุศลที่ตนทำ
มาคารพพบพุทธรูปแล้ว	ขอคุณแก้วสามประการช่วยอุปลัมภ
ฉันทเกิดมาชาตินี้ก็มีกรรม	แสนระยำยับด้วยอัปจน
ได้เคืองแค้นแสนยากลำบากบอบ	ไม่สมประกอบทรัพย์สินก็ขัดสน
แม้กลับชาติเกิดใหม่เป็นกายคน	ชื่อว่าจนแล้วจงจากกำจัดไกล
สตรีหึ่งหนึ่งแพศยาหญิง	ทั้งสองสิ่งอย่าได้ชิดพิสมัย
สัญชาติชายทรชนที่คนใด	ให้หลีกไกลร้อยโยชน์อย่าร่วมทาง
ถ้ารักใครขอให้ได้คนนั้นด้วย	บุญจงช่วยปฏิบัติอย่าขัดขวาง
อย่ารู้มีโรคาในสารพวงค์	ทั้งรูปร่างขอให้ราวกับองค์อินทร์
หนึ่งปีตามารดาตมณญาติ	ให้ผูกผาตมสาสุกเป็นนิจสิน
ความระยำคำใดอย่าได้ยิน	ให้สุดสิ้นสูญหายละลายเอง
ทั้งหว่ายตรวนล้วนเครื่องที่ลำบาก	ให้ปราศจากทั้งคนเข้าข่มเหง
ใครปองร้ายขอให้กายมันเป็นเอง	ให้ครั้นครองเกียรติยศปรากฏครั้น ฯ

(คुरुสภา, 2550: 100)

คำอธิษฐานข้างต้นสะท้อนความศรัทธาและความเชื่อมั่นในอานิสงส์ของการบูชา รอยพระพุทธรูปว่าจะส่งผลให้คำอธิษฐานของกวีสำเร็จตามความมุ่งหมาย นอกจากนี้เนื้อหาใน คำอธิษฐานของกวียังเป็นส่วนหนึ่งที่แสดงให้เห็นลักษณะเด่นของนิราศสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นใน ด้านที่เป็นบทบันทึก “ที่ว่าด้วยชีวิต สังคม ค่านิยม รสนิยม ปัญหา ความเข้าใจ รวมทั้งความคิดหนักๆ บางประเด็น” (ชลธิรา สัตยวัฒน์, 2529: 23) ได้อย่างชัดเจน ดังจะเห็นว่าสุนทรภู่กล่าวถึงความไม่ พอใจในชีวิตของตนและแสดงความปรารถนาถึงชีวิตที่ดีกว่าในชาติหน้า คำอธิษฐานของสุนทรภู่แสดงให้เห็นค่านิยมว่ากวีเป็นคนให้ความสำคัญกับการคบค้าสมาคมคนดี การมีรูปร่างหน้าตาอันเป็นที่พึงใจ การมีฐานะทางเศรษฐกิจดี ตลอดจนมีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักของสังคม ค่านิยมดังกล่าวสะท้อนความ เปลี่ยนแปลงบางประการในสังคมยุคต้นรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะการเติบโตของระบบเศรษฐกิจแบบ เงินตราและชนชั้น “กระฎุมพี” ซึ่งเป็นกลุ่มคนที่เสพงานของสุนทรภู่³

³ อ่านรายละเอียดเพิ่มเติมในหนังสือ ปากไก่และใบเรือ ของนิธิ เอียวศรีวงศ์ (2555) เรื่องวัฒนธรรม กระฎุมพีกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์

นิราศพระบาทสำนวนนายจัตกล่าวถึงการเข้านมัสการรอยพระพุทธรูปไว้ 2 ครั้ง ครั้งแรกก็กล่าวเพียงว่า “สำเร็จใจประสงค์จางมา” ส่วนการเข้านมัสการรอยพระพุทธรูปอีกครั้งหนึ่งเป็นการนมัสการลาพระพุทธรูปก่อนที่จะกระบวนเสด็จของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเดินทางต่อไปที่วัดพระพุทธราย

ภอล่วงเข้าราตรีตีสิบเบด	เขาเกรียมเสรจ้ท้าวหน้าไม่ซ้ำเฉย
ต่างระรื่นชื่นเริงเชิงสเบย	แต่ที่เลยขึ้นไปไหว้พุทธา
ถึงที่ประดิษฐานลานอวาศ	พรพุทธรูปโลกเขตเกษทษา
ประทักสินบรรจบครบสามครา	เข้ามะหามรฎบการภาย
อภิวันทบันจางค์ประดิด	สำรวมจิตรจางงปลงถวย
ประทีปพวงบุปผามาลาราย	สองเนตรฝ้ายชลคล้าอำลามา

...

จะตั้งหน้าลากลลับไปแล้ว	ประทีปแก้วสรองส์ตวให้สุกษา
ไม่เหนพรองค์เหนแต่รอยพรบาทา	จะได้มาบังคมอีกนมนาน
จะอาตุลถึงพรทูลกระหม่อมโลก	จะสู้โสกแสนเศรร้าฝ้าสงสาร
ด้วยอาไลยในบาทพรทรงญาณ	แมนถึงบ้านเสียเมื่อไรใจจะคลาย
เดินๆ แล้วก็หยุดสุดสท่อน	ไม่ใคร่จรจากพันจนแสงสาย
จนพรหน่อสุรีวงษพงษณราย	ขึ้นทรงพรธิ่งนงพลายคูโสภา
ขึ้นชี้ข้างตามทางเสด็จจร	ทรงวงษท่อนโศกเสียวเหลียวหลังหา
เหนลิบๆ แลไกลพรบาทา	ตั้งอุราจะฟังลงทั้งเพน
ไ้อระคังเคยดั่งไม่รู้ขาด	เหลืออนาดเสียงสุนยั้งพูนเซน
ยั้งฟังก็ยั้งเจียบยะเยียบเย็น	ยั้งชะเม้นก็ยั้งเหมือนเตือนให้ไกล

(นิราศพระบาทสำนวนนายจัต, สำเนาไมโครฟิล์ม: 22-23)

ความโศกเศร้าอาลัยที่นายจัตพรรณนาไว้เมื่อต่อนมัสการลาพระพุทธรูป แสดงให้เห็นความผูกพันที่คนในสังคมมีต่อ “มหาเจดีย์สถาน” แห่งนี้ได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะวรรคที่กล่าวไว้ว่า “ไม่เหนพรองค์เหนแต่รอยพรบาทา” สะท้อนคติความเชื่อว่ารอยพระพุทธรูปเกิดจากการประทับของพระพุทธรองค์โดยตรง จึงเป็นสิ่งที่ชวนให้ระลึกถึงพระพุทธรูปที่มีต่อสรรพสัตว์ ด้วยเหตุนี้ผู้ที่ได้เดินทางมานมัสการพระพุทธรูปสระบุรีจึงทำให้มนัสการลาไปได้ยาก ดังจะเห็นได้จากอาการละล้าละลังของกวีเมื่อกระบวนเสด็จค่อยๆ เคลื่อนออกจากวัดพระพุทธราย

ระหว่างเดินทางกลับ เมื่อกระบวนเสด็จผ่านศาลเจ้าพ่อเขาตก กวีก็กล่าวอำลาและอุทิศส่วนกุศลให้แก่สิ่งศักดิ์สิทธิ์ตามที่ตนได้บนบานไว้ตั้งแต่ครั้งแรกที่เดินทางผ่าน ความว่า

จงแผ่เพื่อพรไทเปรมไตรี
เมื่อกลับจากวันทนาฝ่าพรบาท
เทพจงอยู่สุขาขอลาไป

ให้ไปดีแล้วคลาศนิราศไทย
จะประสาตอวยผลกุศลให้
เลยคั่นโลบอกร้างเข้าทางจร

(นิราศพระบาทสำนวนนายจัด, สำเนาไมโครฟิล์ม: 16)

การใช้ “ผลบุญ” อธิษฐานขอ “ความคุ้มครอง” จากสิ่งศักดิ์สิทธิ์ แสดงให้เห็นว่าการเดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธรูปเพิ่มเติมไปด้วยอุปสรรคนานัปการ ด้วยเหตุนี้ความปลอดภัยจึงเป็นสิ่งสำคัญสูงสุดที่จะอำนวยให้พุทธศาสนิกชนไปถึงจุดหมายปลายทางของบุญยัตราดังกล่าว ความมุ่งมั่นของพุทธศาสนิกชนที่เดินทางมาแสวงบุญ ณ พระพุทธรูปสระบุรี แสดงให้เห็นความศรัทธาและความเชื่อมั่นอย่างแรงกล้าใน “อานิสงส์ผลบุญ” ที่ตนจะได้รับ

ในโคลงนิราศวัดรวก หลวงธรรมาภิมณฑ์เข้านมัสการรอยพระพุทธรูปเมื่อต้องอัญเชิญน้ำสร้อยพระพุทธรูปที่รับพระราชทานจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นไปยังมณฑลพระพุทธรูป ความว่า

๑ บัดดลมณฑปด้าน	โดยจง
เรียงประคองอุทกสรอง	สู่ห้อง
น้อมศิวรุตมงค์	มอบชีพ ถวายแฮ
อุทิศสการสิ่งซ้อง	ชบเกล้าอัญชลี ฯ
๑ รูปเทียนประทีปตั้ง	บุชบา เพลิงเอย
จุดแจ่มชวลิตสา	รณศน์น้อม
เคารพพุทธรวลัญชา	บุชิต พระแฮ
มาเลศลาชุตม์พร้อม	สะพริกถ้วนสิ่งสการ ฯ
๑ หยิบสุวรรณแผ่นป้อง	ปานปิด
รอยบาทนฤบพิตร	พุทเจ้า
ดิเรกรจนรุจิต	เจ็ดโลก
ศาสนนิกรชบเกล้า	เกลือกไหววันทนา ฯ

(หลวงธรรมาภิมณฑ์, 2545: 54-55)

พิธีสร้อยน้ำรอยพระพุทธรูปข้างต้น โคลงลิลิตตั้งตำนานพระพุทธรูปให้รายละเอียดว่า เมื่อถึงวันเพ็ญเดือน 4 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะพระราชทานน้ำสร้อยพระพุทธรูปและพุทธบรรณาการให้ผู้แทนพระองค์อัญเชิญมาบูชาพระพุทธรูปสระบุรี นอกจากนี้ยังมีการจุดดอกไม้ไฟเป็นพุทธบูชาตามธรรมเนียมราชสำนักที่มีมาแต่สมัยอยุธยา ดังปรากฏใน บุณโณวาทคำฉันท์ว่า “มโหรรศสมโภชโสภี มาลาอัครี จงสรรพประดับกิจการ” (พระมหานาค,

2503: 30) พุทธบรรณาการที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชทานมาเพื่อบูชารอยพระพุทธรูป แสดงให้เห็นว่าการอุปถัมภ์วัดพระพุทธรูปเป็น “พระราชกรณียกิจ” สำคัญของสถาบันพระมหากษัตริย์ หากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมิได้เสด็จพระราชดำเนินมาประกอบพระราชพิธีสักการบูชารอยพระพุทธรูปด้วยพระองค์เองแล้ว ก็ต้องโปรดเกล้าฯ ให้มีผู้อัญเชิญเครื่องพุทธบรรณาการดังกล่าวมาแทน

ตอนท้ายเรื่องโคลงนิราศวัดรวก หลวงธรรมาภิมณฑ์กล่าวอุทิศส่วนกุศลที่ได้จากการนมัสการรอยพระพุทธรูปให้แก่พระมหากษัตริย์ ทุกสรรพสิ่งในไตรภูมิ และนางอันเป็นที่รัก นอกจากนี้ก็วิง้ออิฐฐานขอให้ได้ครองคู่กับคนรักทุกชาติไป ไม่ว่านางจะเกิดเป็นคนต่างเชื้อชาติภาษา หรือเกิดในภพภูมิที่สูงหรือต่ำก็ตาม คำอธิษฐานของกวีมีเนื้อหาล้ำคลึงกับเรื่อง **พระอภัยมณี** ตอนพระอภัยมณีให้คำสัตย์ปฏิญาณต่อนางละเวงว่าจะขอครองคู่กับนางไปทุกชาติ

๑ หากสมรจกมอดเมื่อ	มรณา
สุณสนิทสังขาร์	ขาดแล้ว
เอาชาติภพพงศ์ภา	ซาอื่น ก็ดี
ทุกทุกชาติอย่าแคล้ว	คลาดห้องห่างสมรฯ
...	
๑ อธิษฐานนุเทศสิ้น	สามภพ เพ็ญแธ
หวังแต่บุญนิจีสบ	เสนห้ชู
หนแมนประเมินจบ	พรหมโลก ตลอดแธ
เป็องต่ำบาดาลรู้	ร้ำซ้องสบสมรฯ

(หลวงธรรมาภิมณฑ์, 2545: 59)

การอุทิศส่วนกุศลของกวีแสดงให้เห็นว่าการไหว้พระบาทนำมาซึ่งอานิสงส์ผลบุญที่สามารถแบ่งปันไปสู่ผู้อื่นได้ไม่สิ้นสุด นอกจากนี้คำอธิษฐานอันมีใจความสำคัญว่าขอให้ได้ครองคู่กับคนรักโดยไม่พลัดพรากกันอีก จะเป็นความต้องการจากใจจริงหรือเป็นเพียงการแสดงความรักปรารถนาสูงสุดเพื่อให้สอดคล้องกับกวีโวหารตามขนบนิราศก็ตาม กระนั้นคำอธิษฐานก็สะท้อนความเชื่อมั่นในพุทธานุภาพและอานิสงส์ของการบูชารอยพระพุทธรูปว่าสามารถดลบันดาลให้ผู้ขอประสบความสำเร็จในสิ่งที่หวังได้

4.2.4 การเที่ยวพระบาท

ก่อนที่จะมีรถไฟหรือรถยนต์นั้น การเดินทาง “ไปพระบาท” ต้องใช้เวลาหลายวัน ยิ่งประชาชนที่เดินทางมาจากท้องถิ่นห่างไกลด้วยแล้ว ยิ่งต้องอาศัยแรงกาย แรงใจ กำลังทรัพย์และ

ระยะเวลามากขึ้นอีก ด้วยเหตุนี้ผู้ที่เดินทางมาถึงวัดพระพุทธรูปบาทจึงนิยมพักอยู่บริเวณโดยรอบสัก
ระยะหนึ่ง เพื่อทำบุญให้เต็มศรัทธาและคลายความอ่อนล้าจากการเดินทางด้วยการ “เที่ยวพระบาท”

การเที่ยวชมธรรมชาติรอบวัดพระพุทธรูปบาทเป็นกิจกรรมเพื่อการพักผ่อนที่ได้รับ
ความนิยมมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ดังจะเห็นได้จากการเสด็จประพาสป่าของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
บรมโกศใน**บุณโณวาทคำฉันท์** และในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา รัชกาลสมเด็จพระเพทราชา
ที่กล่าวถึงการเสด็จประพาสป่าหลังจากที่ทรงนมัสการรอยพระพุทธรูปบาทแล้วว่า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
เสด็จพระราชดำเนินพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ เสนาข้าราชการ และเหล่านางสนมกำนัล เพื่อ
ประพาสชมธรรมชาติ โดยเฉพาะที่ธารโศกและธารทองแดงซึ่งมีการสร้างพระตำหนักคือพระราช
นิเวศน์ธารเกษมไว้เป็นที่ประทับ (**พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหมอบรัดเล**, 2549: 359)

ในบรรดาวรรณคดีนิราศพรรณนาการเดินทางไปวัดพระพุทธรูปบาทสระบุรี **นิราศ
พระบาทของสุนทรภู่**และ**นิราศพระบาทสำนวนนายจืด** กล่าวถึงการเที่ยวชมธรรมชาติรอบวัด
พระพุทธรูปบาทโดยระบุชื่อสถานที่ ลักษณะทางกายภาพ และจุดสังเกตสำคัญๆ ของแต่ละสถานที่ไว้
อย่างชัดเจน เนื้อหาดังกล่าวไม่ปรากฏใน**โคลงนิราศวัดรวก** ทั้งนี้อาจเป็นเพราะหลวงธรรมาภิรมณ์
ต้องการรักษา “ความเป็นทางการ” ในบันทึกการปฏิบัติหน้าที่ของคณะผู้อัญเชิญพุทธรูปการ
เอาไว้ จึงจบเรื่องลงที่การอุทิศส่วนกุศลและคำอธิษฐานของตนโดยมิได้กล่าวถึงการเที่ยวพระบาทไว้
แต่อย่างใด

นิราศพระบาทของสุนทรภู่เป็นนิราศเรื่องแรกที่บันทึกชื่อสถานที่ท่องเที่ยวรอบ
วัดพระพุทธรูปบาทไว้โดยละเอียด ได้แก่ เขาโพธิ์ลังกา เขาขาด ถ้ำประทุน ถ้ำกินนร บ่อพรานล้างเนื้อ
ถ้ำชาละวัน ตลาดขายของป่า บ่อโพง และธารเกษม นอกจากนี้สุนทรภู่ยังพรรณนาลักษณะทาง
กายภาพของแต่ละสถานที่ไว้อย่างน่าสนใจ เช่น

๑ ถึงภูเขาชื่อชาละวันถ้ำ	วิไลล้ำไปทุกเหลี่ยมภูเขาหลวง
ศิลาแลงแวววาวดั่งดาวดวง	เป็นเมฆม่วงมรกตทับทิมแดง
สมมติแลงหินชะง่อนหุบ	เป็นที่รูปลิงสัตว์เข้าเพี้ยมแฝง
กระต่ายเหมือนกระต่ายป่าสองตาแดง	ที่กลางแห่งพิศแลเห็นแต่ตัว
ที่กลางแห่งแก่งพิศประติษฐ์ต่อ	เห็นแต่คอบ้างก็เห็นแต่เพียงหัว
ที่แผ่นผืนเนินผานั่นน่ากลัว	ดูเงื่อมตัวเหมือนจะพังลงทับตาย

(ครุสภา, 2550: 105)

บางครั้งสุนทรภู่สอดแทรกตำนานของชื่อสถานที่ไว้ด้วย เช่น

๑ ถึงเขาขาดพิถามถึงนามเขา	ผู้ใหญ่เล่ามาให้ฟังที่กังขา
ว่าเดิมรถทศกัณฐ์เจ้าลงกา	ลักสี่ดาโฉมฉายมาทำยารถ

หนีพระรามกลัวจะตามมารุกรบ
ศิลาแตกแหลกกลางด้วยกรรณ

กงกระทบเขากระจายทลายหมด
จึงปรากฏตั้งนามมาตามกัน ฯ

(ครุสสา, 2550: 105)

เนื้อหาส่วนนี้น่าจะเป็นแรงกระตุ้นสำคัญที่ทำให้ผู้อ่านหรือผู้ฟังนิราศของสุนทรภู่เกิดความกระหายที่จะเดินทางมาที่วัดพระพุทธรบาทมากขึ้น เมื่อประกอบกับข้อความท้ายนิราศที่สุนทรภู่กล่าวว่า “ที่เปล่าเปล่านั้นได้เอามาเสกใส่ ใครไม่ไปก็จงจำคำแถลง” ด้วยแล้ว ยิ่งทำให้คนที่ไม่เคย “ไปพระบาท” อยากเดินทางพิสูจน์ด้วยตนเองว่าจะเป็นจริงดังที่สุนทรภู่กล่าวไว้หรือไม่

ในนิราศพระบาทสำนวนนายจัดพรรณนาถึงสถานที่ท่องเที่ยวทางธรรมชาติรอบวัดพระพุทธรบาทไว้เช่นเดียวกัน ได้แก่ เขาโปลังกา(เขาโพธิ์ลังกา) เขาขาด(เขาขาด) ถ้ำกินนร ถ้ำนิทานจักรี (ถ้ำวิมานจักรี) และท่ากระเสม (ท่าเกษม) ทั้งนี้ชื่อ “ถ้ำวิมานจักรี” ไม่ปรากฏในนิราศพระบาทของสุนทรภู่ ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเป็นถ้ำที่ได้รับการค้นพบและสถาปนาขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 ดังปรากฏข้อความในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี กล่าวถึงการเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธรบาทของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความว่า “...ครั้งขึ้น 14 คำ ทรงปิดทองพระพุทธรูปในถ้ำวิมานจักรี...” (2548: 155) ข้อความดังกล่าวสอดคล้องกับตัวบทในนิราศพระบาทสำนวนนายจัดที่กล่าวว่า

เขาชวนกันไปไหว้พระไสยาศ
ใจที่จะเด็ดต้นสิ้นศรัทธา

ที่จอมราชสร้างไว้ในคูหา
กลัวเขาว่าสู้แข่งใจไปด้วยกัน

(นิราศพระบาทสำนวนนายจัด, สำเนาไมโครฟิล์ม: 21)

ความน่าสนใจของการนำเสนอบรรยากาศอันน่ารื่นรมย์ของสถานที่ท่องเที่ยวทางธรรมชาติรอบวัดพระพุทธรบาทในนิราศพระบาทสำนวนนายจัด คือการถ่ายทอดผ่านกิริยาอาการของเหล่านางในซึ่งเปี่ยมไปด้วยความสุขสนุกสนานเมื่อได้มา “เที่ยวพระบาท” ดังนี้

ดูสำอางนางในใจเป้นสุข
ทำพูดที่แฝงแอบบอกแบายคาย
พรั่งนี้รุ่งสุริยาเวลาสาย
ไปลดเลี้ยวเที่ยวเกษมมะลิวัน

แสนสนุกนัดกันสำคัญหมาย
ให้พวกชายเคยคู่รู้ที่กัน
นายทนายเชิญไปเล่นไพรสัน
ที่ขอบคันชะลาสินหินดาษมี

(นิราศพระบาทสำนวนนายจัด, สำเนาไมโครฟิล์ม: 18)

ไปถึงที่ว่างเปล่าเรียกเขาขาด
ล้วนนางในพลับพลาพากันจร

เหนคนกลาดเกลื่อนกล่นบนสิงขร
บ้างหยุดร้องนั่งเล่นเย็นสบาย

(นิราศพระบาทสำนวนนายจัต, สำเนาไมโครฟิล์ม: 19)

พวกนางในดีใจลงอาบชล
มาประกอบก่อเล่นเป็นศิขริน
เกบเอาใบพุกษามากลัดเข้า
ที่ไหนน้ำไหลแรงไปแข่งกัน

บ้างเที่ยวคันชะง่อนเกบก้อนหิน
ลางยุพินใจพิชชนิดกัน
ต้องสำเภาลอยเล่นเหนว้าชัน
ชวนพนันขันต่อหัวรอเกรียว

(นิราศพระบาทสำนวนนายจัต, สำเนาไมโครฟิล์ม: 22)

ความสุขสนุกสนานของเหล่านางในที่นายจัตพรรณนาไว้ แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าการ “ไปพระบาท” เป็นโอกาสที่คนกลุ่มนี้ได้ “เปิดหูเปิดตา” อย่างแท้จริง โดยปกติวิถีชีวิตของเหล่า นางในถูกจำกัดไว้ในพื้นที่เฉพาะและเต็มไปด้วยกฎระเบียบ ดังนั้นการได้ตามเสด็จพระมหากษัตริย์ไปนมัสการรอยพระพุทธรูปบาท รวมถึงการเที่ยวชมธรรมชาติในภูมิประเทศแปลกใหม่ จึงเป็นสิ่งที่สร้างความตื่นเต้นให้แก่เหล่านางในเป็นอย่างยิ่ง เมื่อความสนุกสนานของการ “เที่ยวพระบาท” ได้รับการถ่ายทอดออกไป ส่งผลให้นางในบางกลุ่มถึงกับฝ่าฝืนกฎระเบียบข้อบังคับเพื่อ “ไปพระบาท” ให้ได้ เรื่องนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงกับมีพระราชวิจารณ์ไว้ในพระราชหัตถเลขาถึงพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส⁴ ไว้ว่า เหล่านางในนี้เป็นพวก “ข้าพระบาท” หรือ “ร้านพระบาท” มากที่สุด

อย่างไรก็ตาม ความ “ข้าพระบาท” ของเหล่านางในก็ต่อย้ายบาทบาทและความสำคัญของวัดพระพุทธรูปบาททั้งในฐานะ “มหาเจดีย์สถาน” อันเป็นที่แสวงบุญมาตั้งแต่สมัยอยุธยา และสถานที่ท่องเที่ยวทางธรรมชาติซึ่งสร้างความประทับใจให้แก่ผู้ที่ได้ไปเยี่ยมเยือนทุกยุคทุกสมัย สมกับที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ (2534: 142) ทรงมีพระวิจารณ์เกี่ยวกับที่ตั้งของวัดพระพุทธรูปบาทว่า นอกจากจะรายล้อมไปด้วยธรรมชาติที่เหมาะสมแก่การท่องเที่ยวแล้ว ยังสามารถเดินทางต่อไปยังที่อื่นๆ ได้โดยสะดวก เช่น เมืองลพบุรี เมืองนครนายก เมืองแก่งคอย เป็นต้น และทรงสรุปว่า “...ถ้าจะรวมความลงว่าแต่สั้นๆ เอาความสนุกสนานของคนขึ้นเป็นที่ตั้งแล้วที่อื่นๆ ที่ไหนทั่วทั้งเมืองไทยจะสมควรรับรอยพระพุทธรูปบาทยิ่งกว่าเขาหมื่นนี้ไปแล้วเป็นอันไม่มีเลย จะไม่เป็นที่คนทั้งหลายพากันนิยมยินดีไปนมัสการนับด้วยหมื่นด้วยแสนอย่างไร”

⁴ รายละเอียดของพระราชหัตถเลขาอยู่ในบทที่ 2 หัวข้อย่อย 2.4.3 ประเพณี “ไปพระบาท” สมัยรัตนโกสินทร์ หน้า 54-55

4.3 สรุป

คติความเชื่อในความศักดิ์สิทธิ์ของพระพุทธบาทสระบุรี ความศรัทธาที่มีต่ออานิสงส์ของการไหว้พระบาท ตลอดจนความนิยมในประเพณี “ไปพระบาท” ที่ฝังรากลึกมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ถือเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้พระพุทธบาทสระบุรียังคงเป็นจุดหมายปลายทางของการแสวงบุญและการท่องเที่ยวในสมัยรัตนโกสินทร์ การเดินทาง “ไปพระบาท” ของพระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ หรือแม้แต่การอัญเชิญเครื่องพุทธบรรณาการที่ได้รับโปรดเกล้าฯ จากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไปบูชาพระพุทธบาท เป็นเหตุให้เกิดการสร้างสรรคัวรรณคดีนิราศพรรณนาการเดินทางไปวัดพระพุทธบาทสระบุรี ได้แก่ **นิราศพระบาทของสุนทรภู่** **นิราศพระบาทสำนวนนายจัต** และ **โคลงนิราศวัดรวก** เนื้อหาในนิราศที่กล่าวถึงเส้นทาง “ไปพระบาท” โดยผสมผสานพรรณนาการอารมณ์ถึงนางอันเป็นที่รักตามขนบนิราศสมัยอยุธยา การพรรณนาความงดงามของมณฑลพระพุทธบาท การเข้ามัสการรอยพระพุทธบาท การแสดงคำอธิษฐาน และการอุทิศส่วนกุศลของกวี ตลอดจนการเที่ยวพระบาทที่ปรากฏเป็นลักษณะร่วมด้านเนื้อหาในวรรณคดีกลุ่มนี้ คือสิ่งที่กวีเลือกสรรกลั่นกรองมาจากความศรัทธาในอานิสงส์ของการไหว้พระบาทและประสบการณ์ตรงในประเพณี “ไปพระบาท” นอกจากจะแสดงให้เห็นว่าคติความเชื่อเรื่องพระพุทธบาทสระบุรีและการมีส่วนร่วมในประเพณี “ไปพระบาท” ส่งผลต่อการสร้างสรรค์เนื้อหาในวรรณคดีกลุ่มนี้อย่างชัดเจนแล้ว ลักษณะของนิราศที่เป็นบันทึกประสบการณ์ยังแสดงให้เห็นบริบทการสร้างสรรคันิราศในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นและยุคหลังจากนั้นอีกด้วย กล่าวคือสืบทอดขนบการพรรณนาการถึงนางในนิราศจากสมัยอยุธยาประสานกับการบันทึกประสบการณ์ที่เป็นจริงได้อย่างลงตัว ทั้งนี้กวีมิได้ยึดติดว่าต้องใช้กลอนมาเป็นเครื่องมือในการสื่อสารเสมอไป ดังจะเห็นได้จากรูปแบบการนำเสนอ **โคลงนิราศวัดรวก** ที่ถึงแม้จะใช้โคลงซึ่งเป็นฉันทลักษณ์ที่พบมากในนิราศสมัยอยุธยา กระนั้นเนื้อหาก็กังคงแสดงให้เห็นความกลมกลืนระหว่างการบันทึกประสบการณ์เชิงประจักษ์ผนวกกับการแสดงอารมณ์รักอันเป็นลักษณะของนิราศสมัยรัตนโกสินทร์ได้อย่างชัดเจน สอดคล้องกับที่ดวงมน จิตรจางัง ได้กล่าวถึงความเปลี่ยนแปลงของวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นโดยสังเขปว่า วรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น แม้จะสร้างขึ้นในยุคฟื้นฟูวัฒนธรรมที่มีกรุงศรีอยุธยาเป็นต้นแบบ แต่ก็มีลักษณะเฉพาะของยุคสมัยกล่าวคือ วรรณคดีในยุคนี้มีเนื้อหาน่าสนใจหรือแสดงให้เห็นความบกพร่องของมนุษย์อย่างเปิดเผย นอกจากนี้ฉันทลักษณ์ประเภทกลอนได้เข้ามามีบทบาทอย่างมากในการสื่อสารทางวรรณศิลป์ โดยเฉพาะกลอนเพลงยาวซึ่งเป็นรูปแบบที่ใช้ในการเล่าเรื่องผสมกับการคร่ำครวญถึงคนรัก นำไปสู่การเกิดนิราศในแบบที่สมัยอยุธยาไม่เคยมี ที่สำคัญคือการขยายตัวของกระแสวรรณกรรมด้วยการอ่าน มีผลย้อนกลับมาสู่การสร้างสรรคังานใหม่เนื้อหาน่าสนใจที่สามารถสื่อสารกับสังคมได้มากกว่าที่จะเป็นการสร้างความงามหรือความคิดที่เป็นอุดมคติสูงส่ง (2544: 64-82)

ข้อความข้างต้นทำให้มองเห็นภาพรวมของการสร้างสรรค์วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยเฉพาะในประเด็นการเกิดวรรณกรรมเพื่อการอ่านที่ส่วนใหญ่แต่งด้วยกลอน วรรณกรรมในกลุ่มนี้นอกจากบทละครและวรรณกรรมนิทานแล้ว “นิราศ” ถือเป็นงานที่มีความโดดเด่นที่สุดของยุคสมัย แม้ว่าการสร้างสรรค์นิราศสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นและยุคต่อจากนั้นจะสืบทอดลักษณะบางประการมาจากสมัยอยุธยา กระนั้นก็ได้พัฒนารูปแบบทั้งด้านฉันทลักษณ์และเนื้อหาอันเป็นผลให้

นิราศในยุคนี้แตกต่างจากยุคก่อนซึ่งนิธิ เอียวศรีวงศ์ (2555: 180) กล่าวว่า “ความสนใจต่อประสบการณ์ที่เป็นจริง” เป็นลักษณะเด่นสำคัญที่จำแนกนิราศสมัยรัตนโกสินทร์ออกจากนิราศแบบเก่าสมัยสมัยอยุธยาได้อย่างชัดเจน

ลักษณะของเนื้อหาที่เป็น “บันทึก” ประสบการณ์ของกวีทั้งในอดีตและปัจจุบัน รวมไปถึงสิ่งที่กวีพบเห็นระหว่างการเดินทางอันถือเป็นลักษณะเด่นของนิราศในยุคนี้ นั้น เคยปรากฏมาบ้างแล้วในนิราศสมัยอยุธยา โดยเฉพาะในงานพระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร เรื่อง **ภาพย่นหอโคลงประพาสธารทองแดง** ซึ่งเต็มไปด้วยการพรรณนาธรรมชาติสัตว์ป่าและพันธุ์พืช จึงกล่าวได้ว่าลักษณะที่เป็นบันทึกการเดินทางหรือประสบการณ์ที่ปรากฏในนิราศสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมิได้เกิดขึ้นอย่างลอยๆ แต่มีต้นเค้ามาตั้งแต่ยุคก่อนหน้า อย่างไรก็ตามเป็นที่แน่นอนว่า การนำเสนอเนื้อหาอันเป็นบทบันทึกว่าด้วยชีวิต สังคม ค่านิยม ตลอดจนประเพณีวัฒนธรรมได้เกิดขึ้นอย่างเข้มข้นในนิราศสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เป็นผลให้เนื้อหาของนิราศมีความลึกซึ้งกว้างขวางกว่ายุคก่อน กล่าวคือ “ลดเอาส่วนที่เคยเป็นเนื้อหาหลัก คือการคร่ำครวญถึงนางมาเป็นเพียง ‘ยาน’ นำเสนอเนื้อหาใหม่ที่ว่าด้วยชีวิต สังคม ค่านิยม รสนิยม ปัญหา ความในใจ รวมทั้งความคิดอื่นๆ บางประเด็น” (ชลธิรา สัตยารัตนา, 2529: 23) ลักษณะดังกล่าวปรากฏอย่างเด่นชัดในนิราศของสุนทรภู่ ที่นอกจากจะมีเอกลักษณ์ทั้งด้านสำนวนโวหารและลีลากลอนแล้ว ยังมีความโดดเด่นด้านเนื้อหาที่แสดงลักษณะเฉพาะของนิราศในยุครัตนโกสินทร์ได้อย่างชัดเจน

ในวรรณคดีกลุ่มนี้จะเห็นว่า **นิราศพระบาทของสุนทรภู่** เป็นต้นแบบที่สร้างแรงบันดาลใจให้แก่กวีในยุคหลัง ในทำนองเดียวกับที่ **บุญโณวาทคำฉันท์** มีอิทธิพลต่อการแต่ง **โคลงกลอนลิติด้านตำนานพระพุทธรูป** การแต่งตามขนบหรือเลียนแบบครูเห็นได้ชัดเจนจาก **นิราศพระบาทสำนวนนายจัด** ที่แต่งขึ้นภายหลัง **นิราศพระบาทของสุนทรภู่** กว่า 65 ปี กระนั้นงานของนายจัดก็แสดงให้เห็นอิทธิพลของสุนทรภู่ออย่างชัดเจนผ่านการใช้สำนวนโวหารเลียนแบบสุนทรภู่หรือใช้ตามโดยตรง ส่วน **โคลงนิราศวัดรวก** แม้ว่าจะนำเสนอเนื้อหาด้วยฉันทลักษณ์ที่แตกต่างไปจากนิราศทั้ง 2 เรื่องข้างต้น แต่ก็ใช้การคร่ำครวญถึงนางอันเป็นที่รักตามขนบนิราศสมัยอยุธยามาเป็นเพียง “ยาน” เพื่อนำเสนอเนื้อหาที่เน้นบันทึกประสบการณ์เช่นเดียวกับ **นิราศพระบาทของสุนทรภู่** และ **นิราศพระบาทสำนวนนายจัด** ทำให้วรรณคดีนิราศพรรณนาการเดินทางไปวัดพระพุทธรูปสระบุรีทั้ง 3 เรื่องข้างต้น เป็นส่วนหนึ่งที่สะท้อนวัฒนธรรมการสร้างสรรค่นิราศในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นและยุคหลังจากนั้นได้อย่างเด่นชัด

บทที่ 5

ภาพสะท้อนความสำคัญของพระพุทธรูปในวรรณคดีไทย

นับแต่การค้นพบพระพุทธรูปในสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ยังไม่มีศาสนสถานใดในราชอาณาจักรที่จะส่งผลต่อคติความเชื่อ ค่านิยม ประเพณีวัฒนธรรม รวมถึงการสร้างสรรคัวรรณคดีได้เหมือนรอยพระพุทธรูปแห่งนี้ เนื้อหาในวรรณคดีบันทึกการเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธรูปของพระมหากษัตริย์และวรรณคดีนิราศพรรณนาการเดินทางไปวัดพระพุทธรูปที่สร้างสรรคัขึ้นโดยมีคติความเชื่อเรื่องพระพุทธรูปและประเพณี “ไปพระบาท” เป็นแรงบันดาลใจและเป็นวัตถุดิบหลัก สะท้อนความสำคัญของพระพุทธรูปในสังคมไทยได้อย่างชัดเจน

5.1 พระพุทธรูปเป็น “มหาเจดีย์สถาน” สำคัญของราชอาณาจักร

การแสดงความศักดิ์สิทธิ์ของพระพุทธรูปในฐานะ “บริโศกเจดีย์” ที่ปรากฏใน **บุณโณวาทคำฉันท์** และการแสดงความศักดิ์สิทธิ์ของพระพุทธรูปในฐานะ “อุเทสิกเจดีย์” ที่ปรากฏใน **โคลงลิลิตต้นตำนานพระพุทธรูป** แม้ว่าจะสะท้อนความเข้มข้นของคติความเชื่อเกี่ยวกับความเป็นมาของรอยพระพุทธรูปที่เริ่มคลี่คลายจาก “รอยประทับ” มาเป็น “รอยที่จำลองขึ้น” กระนั้นพระพุทธรูปก็ยังคงความสำคัญในฐานะ “มหาเจดีย์สถาน” หรือสถานที่อันควรแก่การสักการะสูงสุด

การเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธรูปตาม “โบราณราชประเพณี” ของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศที่ปรากฏใน **บุณโณวาทคำฉันท์** การอุปถัมภ์วัดพระพุทธรูปของพระมหากษัตริย์แต่ละพระองค์ตั้งแต่สมัยอยุธยาถึงรัชกาลที่ 6 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์เป็นเวลาต่อเนื่องยาวนานกว่า 300 ปีดังที่ปรากฏใน **โคลงลิลิตต้นตำนานพระพุทธรูป** หรือแม้แต่การสืบทอดประเพณี “ไปพระบาท” ในสมัยรัตนโกสินทร์อันเป็นเหตุให้เกิดการสร้างสรรคัวรรณคดีนิราศพรรณนาการเดินทางไปวัดพระพุทธรูป ได้แก่ **นิราศพระบาทของสุนทรภู่** **นิราศพระบาทสำนวนนายจัต** และ **โคลงนิราศวัดรวก** ที่บันทึกประสบการณ์ร่วมในประเพณี “ไปพระบาท” ไว้โดยละเอียดไม่ว่าจะเป็นการกล่าวถึงเส้นทาง “ไปพระบาท” โดยผลานขนบการพรรณนาอารมณ์ถึงนางอันเป็นที่รัก การพรรณนาความงดงามของมณฑลพระพุทธรูป การเข้านมัสการรอยพระพุทธรูป การแสดงคำอธิษฐาน การอุทิศส่วนกุศลของกวี รวมถึงการเที่ยวพระบาทที่ปรากฏเป็นลักษณะร่วมด้านเนื้อหาในวรรณคดีกลุ่มนี้ ยืนยันความสำคัญของรอยพระพุทธรูปในฐานะ “มหาเจดีย์สถาน” อันเป็นจุดหมายปลายทางของ “บุณยัตรา” ที่สร้างแรงบันดาลใจในการสร้างสรรคัวรรณคดีมาหลายยุคหลายสมัย

ความศรัทธาที่ผู้คนมีต่อรอยพระพุทธรูปมิได้จำกัดอยู่ในหมู่คนไทยเท่านั้น **โคลงลิลิตต้นตำนานพระพุทธรูป** ได้แสดงให้เห็นว่าคนต่างชาติพันธุ์ที่อาศัยอยู่ในสังคมไทยอย่างคนมอญและคนญวนก็มีช่วงเวลาเดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธรูปตามประเพณีของตนด้วยเช่นเดียวกัน

๑ กำหนดสัตบุรุษขึ้น	พระบาท
ปีหนึ่งสามคราวงาน	ใหญ่ไหว้
เดือนสามนันทนโอกาส	มนุษย์ทั่ว ไทยแย
เดือนสี่มอญล้วนได้	อภิวันท์ ฯ
๑ เดือนหกญวนพรกพร้อม	บูชา
เพ็ญและวนนสำคัญ	ทุกครั้ง
ถกองเทียนรูปบุบผา	ทองปิด
ผ้าห่มห่มแล้วตั้ง	อธิษฐาน ฯ

(พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, 2456: 58)

ในสมัยหลังคนจีนเป็นอีกกลุ่มชาติพันธุ์หนึ่งที่เข้ามามีบทบาทในการอุปถัมภ์วัดพระพุทธรูป ดังที่พระยาอนุমানราชธนหรือเสฐียรโกเศศ (2546: 221) กล่าวไว้ว่า “ข้อที่น่าสังเกตในการไปพระบาทคราวนั้น¹ ก็ที่เห็นประชาชนชาวจีนไปนมัสการกันมาก ถึงกับสร้างโรงกินเจและที่พักสำหรับพวกสัปบุรุษของเขา” การที่รอยพระพุทธรูปได้รับความนับถือศรัทธาจากกลุ่มคนหลากหลายชาติพันธุ์ ถือเป็นสิ่งยืนยันความสำคัญในฐานะ “มหาเจดีย์สถาน” ได้อย่างชัดเจน

5.2 พระพุทธรูปพระบุรีเป็นทั้งจุดหมายปลายทางของการแสวงบุญและการท่องเที่ยว

การ “ไปพระบาท” เป็นบุญยัตตราที่ได้รับความนิยมอย่างสูง เมื่อประกอบกับคติความเชื่อที่ว่าผู้ใดเดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธรูปครบ 3 ครั้ง 7 ครั้ง จะไม่ตกนรกด้วยแล้ว ยิ่งทำให้ผู้นับถือศรัทธาเดินทางมานมัสการรอยพระพุทธรูปมากขึ้นเรื่อยๆ

พระยาอนุমানราชธนกล่าวถึงการทำบุญของราษฎรเมื่อเดินทางมาถึงวัดพระพุทธรูปว่า หลังจากทำประทักษิณรอบมณฑปแล้ว ก็เข้านมัสการรอยพระพุทธรูป ปิดทอง และอธิษฐานขอพร เมื่อออกจากมณฑปก็ไปตีระฆังเพื่อประกาศบุญที่ตนได้ทำไว้ จากนั้นจึงให้ทานแก่ภิกษุหรือทำบุญอื่นๆ ตามอัธยาศัย (เสฐียรโกเศศ, 2546: 211-212) ส่วนการบำเพ็ญพระราชกุศลของพระมหากษัตริย์นั้น **บุญโณวาทคำฉันท์**พรรณนาขั้นตอนต่างๆ ตาม “โบราณราชประเพณี” ไว้ว่า พระมหากษัตริย์จะเปลี่ยนเครื่องทรง² สำหรับบำเพ็ญพระราชกุศลก่อนขึ้นกระทำการประทักษิณรอบมณฑปใหญ่ จากนั้นจึงถวายธูปเทียน ดอกไม้ เครื่องหอม พระภูษาทรงและเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์เพื่อเป็นพุทธบรรณาการ³ เมื่อเสร็จจากการฟังธรรมและประโคมดนตรีแล้ว ทรงไปรยทานและเสด็จกลับที่

¹ ผู้เขียนหมายถึงการ “ไปพระบาท” เมื่อครั้งที่รถไฟสายพระพุทธรูปยังดำเนินกิจการอยู่

² ปัจจุบันยังปรากฏศาลาที่เรียกว่า “ศาลาเปลี่ยนเครื่อง” อยู่บริเวณลานพระพุทธรูปใกล้กับศาลพระสงฆ์

³ สิ่งของต่างๆ ที่พระมหากษัตริย์ถวายเป็นพุทธบรรณาการแก่พระพุทธรูป ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพระพุทธรูปหรือวิหารหลวงของวัด

ประทับ พิธีการข้างต้นสอดคล้องกับข้อความในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา รัชกาลสมเด็จพระเพทราชา ที่กล่าวถึงการบำเพ็ญพระราชกุศลเมื่อพระมหากษัตริย์เสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธบาทสระบุรี ไว้ว่า

ครั้นรุ่งขึ้นจึงสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จพระราชดำเนิน...ขึ้นไปนมัสการพระพุทธบาทอันโอฬาร ทุกเวลาเช้าเย็นเป็นนิจทุกวันมิได้ขาด แลทรงถวายสักการบูชาด้วยสังข์เคารพเป็นอันดี แล้วเสด็จพระราชดำเนินไปเหนือไหล่เขาเสด็จนั่งเหนือแท่นศิลาใกล้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ ทรงโปรยสุวรรณรัชตะพระราชทานแก่พลนิกรทั้งหลายเป็นอันมาก ตามอย่างพระราชประเพณีมาแต่ก่อน แล้วทรงพระกรุณาให้มีการมหรสพสมโภชมีนานาประการ ครั้นค่ำให้จุดดอกไม้เพลิงต่างๆ ระথাใหญ่แปดระथा บูชาพระพุทธบาทเป็นมโหฬารอิการยิ่งนัก...

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับมหามุนีวงศ์, 2549: 358-359)

แม้ว่าการทำบุญจะเป็นจุดมุ่งหมายหลักของการ “ไปพระบาท” กระนั้นก็ไม่อาจปฏิเสธได้ว่าการเที่ยวชมธรรมชาติรอบวัดพระพุทธบาทเป็นกิจกรรมที่ได้รับความนิยมควบคู่ไปกับการแสวงบุญเช่นเดียวกัน ใน**บุญโณวาทคำฉันท์** พระมหานาคพรรณนาว่าอานุภาพความศักดิ์สิทธิ์ของพระพุทธบาททำให้บริเวณโดยรอบเกิดธรรมชาติอันน่ารื่นรมย์ เหมาะอย่างยิ่งที่จะเป็นสถานที่ท่องเที่ยวสำหรับพระมหากษัตริย์และราษฎรทั่วไป

๑) เดชด้วยวรพระพุทธบาทบรมสรร-

เพชญอุตม์หันตา-

ธิคุณ

๑) กอบเกิดคิงขรรยาวอรัญญิกอดุลย์

แสนสุขฤปานปูน

ประมาณ

๑) สำหรับราษฎรกระษัตริย์ประพาศสุขสำราญ

ถึงปีนมัสการ

บชาติ ฯ

(พระมหานาค, 2503: 29)

ในช่วงประเพณี “ไปพระบาท” จะมีการจัดงานสมโภชพระพุทธบาทเป็นประจำทุกปี ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาระบุว่ากำหนดให้จัดขึ้น 3 วันหรือ 7 วัน สอดคล้องกับ**บุญโณวาทคำฉันท์**ที่พรรณนาว่า “มทรศพสมโภชประมาณวยุ ครบเจ็ดวันควร สนุกแลสุขสปรพรพ์” (พระมหานาค, 2503: 40) งานสมโภชพระพุทธบาทที่จัดขึ้น มีราชสำนักเป็นผู้จัดการแสดงและการละเล่นต่างๆ จึงเป็นธรรมเนียมที่พระมหากษัตริย์จะต้องประทับอยู่ที่พระพุทธบาทจนกว่างานสมโภชตาม “โบราณ

ราชประเพณีจะสิ้นสุดลง” ด้วยเหตุนี้พระมหากษัตริย์จึงหาความสำราญพระราชฤทัยด้วยการเสด็จประพาสป่า ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา รัชกาลสมเด็จพระเพทราชาให้รายละเอียดเรื่องการเสด็จประพาสป่าเพื่อชมธรรมชาติรอบวัดพระพุทธบาทไว้ว่า

...แล้วสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จพระราชดำเนินพร้อมด้วยพระราชมวงศานุวงศ์เสนาพฤตมาตย์พระสนมนาถนารีทั้งหลาย ไปประพาส ณ ตำบลนักโศกปลายธารทองแดง แลเสด็จเที่ยวประพาส ชมพนมพินัสแนวเนินหินเขาทุกลำเนา ถ้ำธารละหานเหวเปลวปล่องช่องซวาก เวียงว่างสิงขรเขตพิเศษด้วยสรรพรุกขชาตินานา ทรงผลผลาทุกกิ่งก้านกล่นกลาด ชมหมู่จตุบาททิวาบาทต่างๆ ชาติดูตระการ สำราญพระราชฤทัยแล้ว เสร็จแล้วกลับยังพระราชนิเวศธารเกษม ค่ำรบเจ็ดวันแล้ว ถวายนมัสการลาพระพุทธบาท ยกพยุหบาตราโดย ขบวนสถลมารค ชลมารค กลับยังกรุงศรีอยุธยา

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหมอบรัดเล, 2549: 359)

ใน**บุญโณวาทคำฉันท์** การเสด็จประพาสป่าของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศเปิดโอกาสให้พระมหานาคได้แสดงฝีมือในบทชมธรรมชาติ ทั้งบทชมพรรณไม้ ชมนก ชมสัตว์ป่า และชมปลา แม้แต่ในวรรณคดีเรื่อง**กาพย์ห่อโคลงประพาสธารทองแดง** พระนิพนธ์เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศรที่สันนิษฐานว่าแต่งขึ้นเมื่อพระองค์โดยเสด็จสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศไปนมัสการรอยพระพุทธบาท ก็แสดงให้เห็นการสร้างสรรคงานที่ได้รับแรงบันดาลใจมาจากธรรมชาติรอบวัดพระพุทธบาทด้วยเช่นกัน ตอนท้ายเรื่อง**บุญโณวาทคำฉันท์** พระมหานาคพรรณนาถึงความโศกเศร้าของข้าราชการที่ต้องนมัสการลาพระพุทธบาทสระบุรีเพื่อกลับสู่กรุงศรีอยุธยา ความว่า

๑ เลี้ยวลับพักตรพระลานกัลลานจิตรสวาคี	
คลอนคลอนกมลราชภูรี	ประษา
๑ ต่างต่างยอกรเหนือศิโรตมก็อา-	
ดูรโศกโศกา	พิลาป
๑ โอ้อ้ออาตมาจรนิราบรมบาท	
เคยนบอภิวาท	ทุกวัน
๑ โอ้อ้อแสนสนุกนิมณภูปประดิษฐานต์	
ดาวดั่งชมขมวร	บดินทร์
๑ โอ้อ้อแสนเกษมพนเวศศิขรินธุ์	
ธารไหลรินริน	สุคนธ์
๑ อ้าอ้าสรรพสนุกนิมณทุกขนิรันดร์	
แต่นี้จะวายยล	ยเยียบ

๑ อ้าอ้าปาระชะนี้สังคัพทเสงียบ	
วังเวงวิเวกเขียบ	พนานต์
๑ โหยหวนหาพุทธบาทชินาถรรณญาณ	
ทุ่มทรวงกรแสงสาร	พิไร
๑ ซ้อเสียงคัลยสมรเสมอคัพทเรไร	
แจ้วแจ้วสนั่นใจ	อรัญ
๑ แสนโคกจรดคิริทวาเรศหิมวันต์	
พื้นภทจะรำพรรณ	คณา
	(พระมหานาค, 2503: 52-53)

การแสดงควมโศกเศร้าเมื่อต้องนมัสการลาพระพุทธรูปและการแสดงความอาลัยต่อ
 รมณีสถานรอบวัดพระพุทธรูป แสดงให้เห็นว่านอกจากวัดพระพุทธรูปจะเป็นจุดหมายปลายทาง
 สำคัญของการแสวงบุญแล้ว ธรรมชาติอันน่ารื่นรมย์โดยรอบยังเป็นสถานที่ท่องเที่ยวที่สร้างความ
 ประทับใจให้แก่ผู้ที่ได้ไปเยี่ยมเยือน โดยเฉพาะในสมัยรัตนโกสินทร์ มิติของการ “เที่ยวพระบาท”
 ปรากฏอย่างชัดเจนในวรรณคดีนิราศพรรณนาการเดินทางไปวัดพระพุทธรูปสระบุรี 2 เรื่องคือ
นิราศพระบาทของสุนทรภู่และนิราศพระบาทสำนวนนายจัต ซึ่งพรรณนาการเที่ยวชมธรรมชาติรอบ
 วัดพระพุทธรูปไว้โดยละเอียดพร้อมทั้งระบุชื่อของแหล่งท่องเที่ยวไว้ด้วย

ในโคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธรูป พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์
 ทรงกล่าวถึงความนิยม “ไปพระบาท” ไม่เคยลดลง มีแต่จะยิ่งเพิ่มขึ้น เนื่องจากมีสิ่งอำนวยความสะดวก
 สะดวกต่างๆ ที่ทำให้การ “ไปพระบาท” มิใช่การเดินทางที่ยากลำบากเหมือนแต่ก่อน ทั้งนี้ผู้แต่งได้
 พรรณนาสภาพเศรษฐกิจสังคมรอบวัดพระพุทธรูปที่เต็มไปด้วยการค้าและบริการอันเป็นปัจจัย
 เกื้อหนุนให้วัดพระพุทธรูปเป็นทั้งจุดหมายปลายทางของการแสวงบุญและการท่องเที่ยวไปพร้อมๆ กัน

๑ การไปพุทธรูปนั้นน	เนาทวิ ยิ่งแล
สมัยเปลี่ยยนฤเปลี่ยยนใจ	จิตขึ้น
อาหารยวดยานมี	แต่สะดวก ทวิแฮ
มหรศพบายซื้อครั้น	กว่าบรรพ์ ๑
๑ อเนกชนชุมนุมมากทั้ง	สงฆ์ชุมนุม มากนอ
หาแห่งอื่นฤทหน	เทยบได้
เขาป่าชกกพาประชุม	ชนชอบ เยออนเอย
เจออสนุกเจออออ้างไหว	เบอกบุญ ๑

(พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, 2456: 59)

กล่าวได้ว่าการ “ไปพระบาท” มีความหมายทั้งในแง่ของ “การไหว้พระบาท” และ “การเที่ยวพระบาท” ไปพร้อมๆ กัน จนในบางครั้งดูเหมือนว่าการท่องเที่ยวจะเป็นจุดมุ่งหมายสำคัญมากกว่าการทำบุญ ดังที่สมเด็จพระญาณสังวร ปภส.ป.ส. (2534: 142) ทรงมีพระวิจารณ์ว่า “...ถ้าจะรวมความลงว่าแต่สั้นๆ เอาความสุขสนุกสนานของคนขึ้นเป็นที่ตั้งแล้ว ที่อื่นๆ ที่ไหนทั่วเมืองไทยจะสมควรรับรองรอยพระพุทธรูปยิ่งกว่าเขาหมู่นี้ไปแล้ว เป็นอันไม่มีเลย จะไม่เป็นที่คนทั้งหลายพากันนิยมยินดีไปนมัสการนับด้วยหมื่นด้วยแสนอย่างไร” ข้อความข้างต้นแสดงให้เห็นว่าพระพุทธรูปประดิษฐานอยู่ในภูมิภาคที่เอื้อต่อการท่องเที่ยวเป็นอย่างมาก

5.3 การอุปถัมภ์พระพุทธรูปพระบาทพระบุรีเป็น “พระราชากรณียกิจ” ที่สัมพันธ์กับการสร้างสิทธิธรรมในการปกครอง

ความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธรูปพระบาทพระบุรีกับราชสำนักปรากฏอย่างเป็นรูปธรรมผ่านการอุปถัมภ์พระพุทธรูปของพระมหากษัตริย์ในอดีตจวบจนรัชกาลปัจจุบัน การทำนุบำรุงวัดพระพุทธรูปให้สง่างามอยู่เสมอ เป็น “พระราชากรณียกิจ” ในฐานะ “องค์อัครศาสนูปถัมภก” ที่จะช่วยสร้างความศรัทธาต่อสถาบันพระมหากษัตริย์ให้เกิดขึ้นในหมู่ประชาชน อันจะส่งผลให้เกิดความมั่นคงในพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ด้วย

บุญโนวาทคำฉันทน์แสดงให้เห็นว่าการอุปถัมภ์รอยพระพุทธรูปเกิดขึ้นครั้งแรกโดยพระมหากษัตริย์ พระองค์ทรงตระหนักถึง “พระราชากรณียกิจ” ในฐานะ “องค์อัครศาสนูปถัมภก” นำมาสู่การสร้างมณฑลพระพุทธรูปซึ่งเป็นเหตุการณ์ครั้งสำคัญที่แสดงพระราชศรัทธาและการเชิดชูรอยพระพุทธรูปขึ้นเป็น “มหาเจดีย์สถาน” คู่ราชอาณาจักร

๑ ปางปิ่นเรศตรี-	ศรีเสวยสวรรรยา
อยุธยา	นครราชสีมา
๑ ทราบกิจกรอย	พุทธรูปชินศรี
มีราชฤไทยทวิ	กุศลมั่งผดุงการ
๑ รัตน์พระมณูป	วรรัตนไพโร
เพียงวิษยนต์พิมาน	อมรเทพปุนกัน
๑ สฤษฏีสวมพระพุทธรูป	มุนินาถจอมธรรม
ยังยอดศิขรบรร-	พตพิศโพรงพราย

(พระมหานาค, 2503: 21-22)

พระมหากษัตริย์สมัยกรุงศรีอยุธยาทรงทำนุบำรุงพระพุทธรูปพระบาทพระบุรีมาโดยลำดับ นอกจากการสร้างศาสนวัตถุสถานเพิ่มเติมในบริเวณวัดแล้ว ยังสร้างสาธารณูปโภคต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นถนนบ่อกักเก็บน้ำ และศาลาพักอาศัยตลอดระยะทางจากท่าเรือไปถึงวัดพระพุทธรูป อย่างไรก็ตามงานที่

ถือเป็น “พระราชกรณียกิจ” สำคัญที่สุดคือ การบูรณะมณฑลพระพุทธบาท เนื่องจากมณฑลนี้เป็นเสมือนสัญลักษณ์ของวัดพระพุทธบาท ความงดงามของมณฑลพระพุทธบาทที่ปรากฏแก่ตาผู้พบเห็น ย่อมแสดงถึงพระราชศรัทธา พระบารมี และพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ที่สามารถอำนาจการ ใ้ทำงานดังกล่าวสำเร็จลุล่วงไปได้

บุญโณวาทคำฉันท พรรณนาภาพมณฑลใหญ่ไว้อย่างวิจิตรงดงามและเป็นลำดับขั้นตอน ที่ น่าสังเกตคือยอดมณฑลใหญ่ที่พระมหานาคพรรณนาไว้นั้น แตกต่างจากยอดมณฑลที่เห็นได้ใน ปัจจุบัน ดังนี้

๑ ห้ายอดยเยียมเมฆ
ชวลิตพรรณราย

จรัสดวงวิเชียรฉาย
รยัปโชติสุริยงค์

(พระมหานาค, 2503: 22)

ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหมอบรัดเล (2549: 372) ระบุว่าในแผ่นดิน หลวงสรศักดิ์หรือพระพุทธเจ้าเสือ “ทรงพระกรุณาดำรัสให้ช่างต่ออย่างพระมณฑลพระพุทธบาท ให้มี ยอดห้ายอด ให้ย่อเกล็ดมีบันแถลง แลยอดแทรกด้วย...” บทประพันธ์ที่ยกมาข้างต้นจึงแสดงให้เห็นว่า ยอดมณฑลพระพุทธบาทยังคงเป็นเช่นนั้นมาจนถึงสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ นอกจากนี้ **บุญโณวาทคำฉันท** ยังกล่าวถึงการประดับฝาผนังภายในมณฑลใหญ่ว่า

๑ ผนังดาษกระจกแจ่ม
กลแก้วผลึกเพรา

ชวลิตงามเงา
รลอกเลื่อนลลานไป

(พระมหานาค, 2503: 23)

กระจกดังกล่าวนำมาจากฝาผนังพระที่นั่งดุสิตสวรรค์ธัญญมหาปราสาทในพระนารายณ์ ราชนิเวศน์ ณ เมืองลพบุรี⁴ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระมีรับสั่งให้ย้ายมาประดับผนังมณฑลใหญ่ใน สมัยของพระองค์ (กรมศิลปากร, 2507: 73)

จากข้อมูลข้างต้น กล่าวได้ว่า**บุญโณวาทคำฉันท**ที่แต่งขึ้นในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรม โกศ ชี้ให้เห็นร่องรอยการบูรณะมณฑลพระพุทธบาทก่อนหน้าขึ้นไป 2 รัชกาลต่อเนื่องกัน คือ สมัย

⁴ สมเด็จพระยามหาราชราชนาภาพ ทรงมีพระวินิจฉัยว่า “...กระจกเงานั้นคงได้มาแต่เมืองฝรั่งเศสแต่ ครั้งสมเด็จพระนารายณ์และประดับฝาปราสาทตามอย่างห้องแก้วที่วังเวอชาย ตั้งแต่สมเด็จพระนารายณ์สวรรคต พระเจ้าแผ่นดินไม่ได้ไปประทับที่เมืองลพบุรีมา 2 รัชกาล ตลอดเวลากว่า 20 ปี พระราชมนเทียรที่เมืองลพบุรีคงถูก ทอดทิ้งทรุดโทรมมาก และได้มีเจตนาที่จะบูรณปฏิสังขรณ์อีก พระเจ้าท้ายสระทรงสร้างมณฑลพระพุทธบาทซึ่งยัง ค้างอยู่ จึงโปรดให้ปลดกระจกเงาจากฝาผนังที่ดุสิตสวรรค์ธัญญมหาปราสาทไปประดับฝาผนังพระมณฑล...” (กรมศิลปากร, 2507: 73)

สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 และสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ แสดงให้เห็นว่าการทำนุบำรุงมณฑปใหญ่อันเป็นเสมือนสัญลักษณ์ของวัดพระพุทธรบาทให้คงความสง่างามอยู่เสมอเป็น “พระราชกรณียกิจ” สำคัญของพระมหากษัตริย์ งานดังกล่าวต้องอาศัยทั้งกำลังคนและกำลังทรัพย์ด้วยเหตุนี้จึงมีเพียงศักยภาพของราชสำนักเท่านั้นที่จะอำนวยความสะดวกให้งานดังกล่าวสำเร็จเสร็จสิ้นลงได้

การเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการรอยพระพุทธรบาทถือเป็น “พระราชกรณียกิจ” สำคัญอีกประการหนึ่งที่แสดงถึงพระราชศรัทธาและการบำเพ็ญพระราชกุศลในฐานะ “องค์อัครศาสนูปถัมภก” ให้เป็นที่ประจักษ์ นอกจากนี้พระมหากษัตริย์ยังทรงเป็นผู้สนับสนุนหลักในการจัดมหรสพสมโภชพระพุทธรบาทตาม “โบราณราชประเพณี” อีกด้วย มหรสพดังกล่าวเป็นองค์ประกอบสำคัญของเทศกาลไหว้พระบาทที่มีได้มีจุดประสงค์เพื่อสร้างความบันเทิงให้แก่ราษฎรเท่านั้น แต่เป็นเสมือนเครื่องพุทธรบาทที่ราชสำนักจะต้องจัดเตรียมมาเป็นอย่างดีเพื่อให้สมพระเกียรติพระมหากษัตริย์

ใน**บุญโณวาทคำฉันท์** สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงมีพระบรมราชโองการให้จัดเตรียม “มโหรีศพลมโหรีโสภี มาลาอักษิ จงสรรพประดับกิจการ” (พระมหานาค, 2503: 23) มหรสพที่จัดขึ้นตามธรรมเนียมของราชสำนัก เปิดโอกาสให้ราษฎรได้เสพความบันเทิงทั้งที่เป็นการละเล่นพื้นบ้านและการแสดงชั้นสูงที่หาชมได้ยาก มหรสพจึงเป็นองค์ประกอบสำคัญที่ทำให้งานสมโภชพระพุทธรบาทเกิดขึ้นโดยสมบูรณ์ สอดคล้องกับที่ดวงมน จิตรจางงศ์ (2544:19) กล่าวว่า “...ศิลปะชั้นสูงซึ่งราชสำนักอุปถัมภ์ก็ได้จัดแสดงแก่สาธารณชนในโอกาสสำคัญ นอกจากนี้กิจกรรมและพิธีกรรมทางศาสนา หรือเนื่องด้วยความเชื่อทางศาสนา ยังได้เปิดโอกาสให้แก่กิจกรรมการสร้างเสพวรรณคดี ในฐานะส่วนหนึ่งของพิธีกรรมหรือส่วนเสริมของพิธีกรรม ซึ่งประชาชนมีส่วนร่วมด้วย...”

หลังจากงานสมโภชพระพุทธรบาทเสร็จสิ้นลงแล้ว พระมหานาคกล่าวถึงพิธีจารึกสุพรรณบัฏและการหลั่งน้ำทักษิโณทกของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ความว่า

๑ เสรีจรุงกษัตริย์นมัสการ	ก็กำหนดทิวาวัน
จากฤทธิขิตสุวรรณพรร-	ณบัตรศุภไสสานต์
๑ หลั่งน้ำสโนทกธารา	ดลเมหนีดาล
ตั้งสัตยากรธิฐาน	บทโมกข์ศิวิไลย ฯ

(พระมหานาค, 2503: 52)

การจารึกสุพรรณบัฏจะเกิดขึ้นในโอกาสสำคัญ เช่น การจารึกพระราชสาส์นที่จะส่งไปยังมิตรประเทศ จารึกพระนามสมเด็จพระสังฆราช หรือจารึกพระนามพระมหากษัตริย์เมื่อมีพระราชพิธีบรมราชาภิเษก (สมศักดิ์ ฤทธิภักดี, 2554: 1) ดังนั้นการจารึกสุพรรณบัฏใน**บุญโณวาทคำฉันท์**จึงแสดงให้เห็นว่า การเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธรบาทของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศเป็นเหตุการณ์ครั้งสำคัญในรัชสมัย จึงต้องมีการบันทึกไว้เป็นหลักฐาน เมื่อประกอบกับการหลั่งน้ำทักษิโณทกเพื่อแสดงความมุ่งมั่นในพระนิพพานด้วยแล้ว กล่าวได้ว่าพิธีการข้างต้นแสดงให้เห็นความสัมพันธ์อันแนบแน่นระหว่างสถาบันพระมหากษัตริย์กับพระพุทธรบาทศาสนา

การพรรณนาธรรมเนียมราชสำนักต่างๆ อันเกี่ยวเนื่องกับประเพณี “ไปพระบาท” ของราชสำนักใน**บุญโณวาทคำฉันท์** โดยเฉพาะพระจริยวัตรของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศที่ทรงปฏิบัติในฐานะ “องค์อัครศาสนูปถัมภก” ไม่ว่าจะเป็นการเข้ามัสการรอยพระพุทธรูป การถวายเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์เป็นพุทธบูชา การโปรยทาน ตลอดจนการจัดมหรสพสมโภชพระพุทธรูปตาม “โบราณราชประเพณี” พิธีการเหล่านี้นอกจากจะแสดงให้เห็นความสำคัญของพระพุทธรูปในฐานะ “มหาเจดีย์สถาน” ที่พึงได้รับการอุปถัมภ์เป็นพิเศษแล้ว รายละเอียดของธรรมเนียมต่างๆ อันประกอบไปด้วยความมั่งคั่งยิ่งใหญ่อันเกิดจากศักยภาพของราชสำนัก ยังสะท้อนความรุ่งเรืองของกรุงศรีอยุธยาภายใต้การปกครองของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ซึ่งนักวิชาการทางประวัติศาสตร์ต่างถือกันว่าเป็น “ยุคทอง” ของอาณาจักรกรุงศรีอยุธยาอีกด้วย

ในโคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธรูป ผู้แต่งใช้ข้อมูลจากพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาและพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ (ประจำรัชกาล) เพื่อแสดงการอุปถัมภ์รอยพระพุทธรูปของพระมหากษัตริย์แต่ละพระองค์ตั้งแต่สมัยอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์ตามลำดับ นอกจากนี้ผู้แต่งยังให้ข้อมูลเชิงสถิติที่สรุปว่าพระมหากษัตริย์ในแต่ละยุคสมัยนั้น มีกี่พระองค์ที่เสด็จพระราชดำเนินไปมัสการรอยพระพุทธรูปและมีกี่พระองค์ที่มีได้เสด็จไป เช่น

๑ กษัตริย์ศรีอยุธยาเยศศรีสิ้น	สิบสามองค์เอย
ปางผ่านมไหศวรรย์อุดม	เดชแล้ว
เสด็จถวายสักการประณาม	พุทธรูป ถ้วนแฮ
เว้นแต่ห้านั้นแล้ว	คลาดไป ฯ
พระเชษฐาธิราชทั้ง	(2) พระอาทิตย์เอย
(3) ถอดก็เจ้าฟ้าชัย	โชคร้าย
(4) พระศรีสุธรรมะรา	ขาร้า ฦรงค์เฮย
(5) พรพินิจดิยอนย้าย	ยุงพะวง ฯ

(พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, 2456: 33)

นับตั้งแต่การค้นพบพระพุทธรูปสระบุรีจนกระทั่งเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 มีพระมหากษัตริย์ปกครองกรุงศรีอยุธยาทั้งสิ้น 13 พระองค์ ในนั้นมี 5 พระองค์ที่มีได้เสด็จพระราชดำเนินไปมัสการรอยพระพุทธรูปคือ สมเด็จพระเชษฐาธิราช พระอาทิตย์วงศ์ สมเด็จพระเจ้าฟ้าชัย สมเด็จพระศรีสุธรรมราชา และสมเด็จพระเจ้าอุทุมพร ส่วนพระมหากษัตริย์อีก 8 พระองค์ที่เหลือคือ สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง สมเด็จพระเพทราชา สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ และสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ เสด็จพระราชดำเนินไปมัสการรอยพระพุทธรูปทุกพระองค์

นอกจากกล่าวถึงการอุปถัมภ์รอยพระพุทธรูปของพระมหากษัตริย์แล้ว ผู้แต่งยังให้รายละเอียดเกี่ยวกับตำแหน่งข้าราชการที่ได้รับแต่งตั้งให้ดูแลรอยพระพุทธรูปด้วย เช่น

๑ หมื่นชินะธาตูปัททกษัเบ้อง	บาทพระ
บาลอุโบสถรวง	โบถกว้าง
หมื่นสนั่นหมื่นเสนาะประ	โคมทุก ทิวาแฮ
บุชิตพุทธเจ้าสร้าง	ศุภผล ฯ

(พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, 2456: 35)

ผู้วิจัยพบว่าข้อมูลเกี่ยวกับข้าราชการเหล่านี้ ปรากฏตรงกับคำให้การขุนโกลน เรื่องพระบาท ซึ่งเป็นเอกสารที่กล่าวถึงข้าราชการผู้มีหน้าที่ดูแลพระพุทธรูปพระบาท

เมื่อมีการสถาปนากรุงธนบุรีเป็นราชธานีใหม่ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีถือเป็นพระมหากษัตริย์องค์ที่ 6 ที่มีได้เสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการรอยพระพุทธรูป เนื่องจากทรงติดพระราชกรณียกิจ ด้านการศึกษาสงครามและการย้ายเมืองหลวง

๑ เจ้าธนผจญเศกอกข้า	ผจญเชษฐ แสนรา
สยามยอดโยคาวจร	เจองแก้ว
ไปเสด็จพุทธบาทเป็น	ที่หก องค์เอย
สิ้นแผ่นดินนั้นแล้ว	เผ่าสุญ ฯ

(พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, 2456: 47)

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 6 มีพระมหากษัตริย์ที่มีได้เสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการรอยพระพุทธรูป 3 พระองค์คือ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อนับรวมพระมหากษัตริย์ที่มีได้เสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการรอยพระพุทธรูปในสมัยอยุธยา กรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์มีทั้งสิ้น 9 พระองค์ ส่วนพระมหากษัตริย์อีก 11 พระองค์รวมถึงรัชกาลปัจจุบัน (ในสมัยที่แต่งวรรณคดีเรื่องนี้คือพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว) ต่างเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการรอยพระพุทธรูปด้วยกันทั้งสิ้น ผู้แต่งสรุปข้อมูลไว้ดังนี้

๑ เก้าองค์เก้ารัชชเว้น	เสด็จดล
พุทธบาทบุชามัว	อื่นเอ้อ
สิบเอ็จพระองค์จน	องค์ปัจจุ บนนนา
เชอดเช่นไม่เว้นเม้อ	นมสสการ

(พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, 2456: 48)

การที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ทรงแสดงการอุปถัมภ์รอยพระพุทธรูปของอดีตพระมหากษัตริย์ในแต่ละรัชกาลมาโดยลำดับ พร้อมกันนั้นยังให้ข้อมูลเชิงสถิติที่สรุปว่ามีพระมหากษัตริย์เสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการรอยพระพุทธรูปและมีได้เสด็จไปทั้งสิ้นกี่พระองค์นั้น ถือเป็นการตอกย้ำว่าแม้ยุคสมัยจะเปลี่ยนแปลงไปความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธรูปกับสถาบันพระมหากษัตริย์ยังคงได้รับการสานต่อ ถึงแม้จะขาดช่วงไปบ้างในบางรัชกาล กระนั้นการอุปถัมภ์พระพุทธรูปสระบุรีก็ยังเป็น “พระราชกรณียกิจ” สำคัญสืบมา

พันธกิจที่สถาบันพระมหากษัตริย์ทรงมีต่อรอยพระพุทธรูป ไม่ว่าจะเป็นการสร้างและทำนุบำรุงมณฑลพระพุทธรูป การสร้างศาสนวัตถุสถานและสาธารณูปโภค ตลอดจนการเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการรอยพระพุทธรูปดังที่ปรากฏใน**บุญโถงวาทคำฉันท์และโคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธรูป** มิได้เป็นเพียงการรักษา “โบราณราชประเพณี” ที่เหล่าบรรพชนกษัตริย์ทรงถือปฏิบัติสืบต่อกันมาเท่านั้น แต่การประกอบ “พระราชกรณียกิจ” ในฐานะ “องค์อัครศาสนูปถัมภก” ให้เป็นที่ประจักษ์ต่อสายตาอาณาประชาราษฎร์ ยังช่วยสร้างความเลื่อมใสศรัทธาในสถาบันพระมหากษัตริย์ให้เกิดขึ้นในหมู่ประชาชน ซึ่งจะส่งผลต่อความมั่นคงในพระราชอำนาจและตอกย้ำสิทธิธรรมของพระมหากษัตริย์ในฐานะ “ธรรมราชา” อีกด้วย

มูลเหตุแห่งการเดินทาง “ไปพระบาท” ของกวีผู้สร้างสรรคัศจรรย์วรรณคดีนิราศพรรณนากการเดินทางไปวัดพระพุทธรูปสระบุรี ก็แสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธรูปกับสถาบันพระมหากษัตริย์ในสมัยรัตนโกสินทร์ได้อย่างชัดเจน ดังจะเห็นว่า การ “ไปพระบาท” ของกวีล้วนสืบเนื่องมาจากการเป็นข้าราชการในราชสำนัก สุนทรภู่มีโอกาสดู “ไปพระบาท” เพราะเป็นมหาดเล็กในพระองค์เจ้าปฐมวงศ์ นายจัตได้ “ไปพระบาท” เพราะเป็นข้าราชการในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่วนหลวงธรรมมาภิรมย์ได้ “ไปพระบาท” เพราะเป็นหนึ่งในผู้อัญเชิญพุทธบรมนาการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ นำไปบูชารอยพระพุทธรูปด้วยเหตุนี้**นิราศพระบาทของสุนทรภู่ นิราศพระบาทล้านวนนายจัต และโคลงนิราศวัดรวก** จึงแสดงให้เห็นว่าพระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์ในสมัยรัตนโกสินทร์ยังคงให้การอุปถัมภ์พระพุทธรูปสระบุรีดังเช่นที่เคยเป็นมาในอดีต แม้ว่าภาพของการอุปถัมภ์จะมีได้เข้มข้นและเด่นชัดเหมือนที่ปรากฏใน**บุญโถงวาทคำฉันท์และโคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธรูป**ก็ตาม

อนึ่ง เป็นที่น่าสนใจว่าภาพความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธรูปกับ “ราษฎร” เริ่มปรากฏให้เห็นในงานนิราศกลุ่มนี้ โดยเฉพาะใน**นิราศพระบาทของสุนทรภู่**พรรณนาถึง “ชาวบ้านนอก” ที่เดินทางมาชมมหรสพสมโภชพระพุทธรูปว่า

พอค่าหนึ่งวันนั้นท่านพระคลัง
มีละครผู้คนอลหม่าน
สุวรรณหงส์ทรงว่าวแต่เข้าไป

หาบุญยังไปฉลองศาลาลัย
กรับประสานสวบสวบส่งเสียงใส
พี่เลี้ยงใส่หอกยนต์ไว้บนแกล

ตะวันบ่ายเข้าห้องก็ต้องหอก
 บ้างฮาครืนยืนยัดอยู่อัดแอ

ชาวบ้านนอกตกใจร้องไห้แซ่
 บ้างจ้อแจสุรเสียงที่เถียงกัน ฯ

(คสุสภา, 2550: 105)

ภาพการมีส่วนร่วมของราษฎรที่ปรากฏข้างต้น แสดงให้เห็นว่าการ “ไปพระบาท” เป็นประเพณีที่ทุกคนในสังคมมีส่วนร่วมอย่างแท้จริง ในขณะที่ราชสำนักเป็นผู้จัดทามหรสพสมโภชพระพุทธรูปตาม “โบราณราชประเพณี” ราษฎรก็เป็นผู้แสดงความบันเทิงจากมหรสพดังกล่าว ถ้าขาดราษฎรที่ให้ความสนใจต่อการแสดงเหล่านี้แล้ว งานสมโภชพระพุทธรูปก็ไม่สามารถทำหน้าที่ได้โดยสมบูรณ์

การมีส่วนร่วมของราษฎรในงานมหรสพสมโภชพระพุทธรูปกลับไม่ปรากฏให้เห็นชัดเจนนักใน**บุญโณวาทคำฉันท์** ทั้งที่มีเนื้อเรื่องกล่าวถึงการแสดงและการละเล่นต่างๆ ไว้อย่างละเอียด การพรรณนาภาพมหรสพที่จัดขึ้นอย่างยิ่งใหญ่ใน**บุญโณวาทคำฉันท์** มีจุดประสงค์เพื่อแสดงศักยภาพของราชสำนักและพระบารมีของพระมหากษัตริย์ มากกว่าที่จะนำเสนอบรรยากาศอันครึกครื้นของประเพณีที่ราษฎรมีส่วนร่วม และถึงแม้ว่าภาพของราษฎรจะปรากฏอยู่ในพิธีโปรยทานของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ แต่ก็มิใช่บทบาทเป็นเพียง “ผู้รับทาน” จากพระมหากษัตริย์เพื่อแสดงให้เห็นการรักษาสิบหอด “โบราณราชประเพณี” ของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศและพระมหากษัตริย์คุณที่นำมาซึ่งความสุขสำราญของอาณาประชาราษฎร์ มิได้มีเจตนาที่จะแสดงการมีส่วนร่วมของราษฎรในประเพณีดังกล่าวแต่อย่างใด กล่าวได้ว่าพระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยาทรงเป็น “ศูนย์กลาง” ของประเพณี “ไปพระบาท” อย่างแท้จริง นอกจากพระองค์จะเป็นผู้จัดให้มีมหรสพอันเป็นองค์ประกอบหลักในงานสมโภชพระพุทธรูปแล้ว ยังทรงเป็นองค์อุปถัมภ์ในการสร้างและซ่อมแซมมณฑปพระพุทธรูป ตลอดจนศาสนวัตถุสถานอื่นๆ อีกด้วย

ในสมัยรัตนโกสินทร์ พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ได้เข้ามามีส่วนร่วมอย่างมากในการอุปถัมภ์วัดพระพุทธรูป ดังปรากฏหลักฐานใน**พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี** กล่าวถึงบทบาทของกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท (วังหน้าในรัชกาลที่ 1) ในการปฏิสังขรณ์มณฑปพระพุทธรูปที่เสียหายมาตั้งแต่การเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 ใน**ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 25-27 เรื่องพระพุทธรูป** ก็ปรากฏรายชื่อข้าราชการในสมัยรัชกาลที่ 4 ที่มีส่วนร่วมบูรณปฏิสังขรณ์ศาสนวัตถุสถานและสาธารณูปโภครอบวัดพระพุทธรูป เช่น “...สมเด็จพระยาบรมมหาพิไชยญาติ สร้างศาลาที่พักของสัปบุรุษที่ทำเรือเป็นเครื่องก่ออิฐถือปูน 3 หลัง ขุดบ่อน้ำทำศาลาเครื่องไม้ในระยะทางขึ้นพระบาท...” (คสุสภา, 2507: 29) แม้แต่ในบทประพันธ์ของสุนทรภู่ที่ยกมาข้างต้น ยังกล่าวถึง “ท่านพระคลัง” หรือ พระยาพระคลัง (ทุน) ได้นำคณะละครของนายบุญยังมาฉลองศาลาร่วมในงานสมโภชพระพุทธรูปด้วย อย่างไรก็ตามแม้ว่าการอุปถัมภ์วัดพระพุทธรูปในสมัยหลังจะมีบุคคลหลายกลุ่มเข้ามาเกี่ยวข้อง แต่ก็ยังจำกัดอยู่ในกลุ่มเจ้านายชั้นสูงและข้าราชการผู้มีทรัพย์เท่านั้น

5.4 สรุป

ความสำคัญของพระพุทธบาทสระบุรีในสังคมไทยที่สะท้อนผ่านวรรณคดีบันทึกการเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธบาทสระบุรีของพระมหากษัตริย์คือ **บุณโณวาทคำฉันท์** และ **โคลงลิลิตต้นตำนานพระพุทธบาท** และวรรณคดีนิราศพรรณนาการเดินทางไปวัดพระพุทธบาทสระบุรี ได้แก่ **นิราศพระบาทของสุนทรภู่** **นิราศพระบาทสำนวนนายจืด** และ **โคลงนิราศวัดรวก** แสดงให้เห็นอิทธิพลของพระพุทธศาสนาอันเป็นแรงผลักดันให้เกิดการเดินทางแสวงบุญเพื่ออานิสงส์ในการบรรลุอุดมคติของชีวิตในระดับต่างๆ ตั้งแต่การมีความเป็นอยู่ที่สุขสบายในชาติหน้า การได้ขึ้นสวรรค์ ไปจนถึงการบรรลุอุดมคติสูงสุดในพระพุทธศาสนาคือนิพพาน นอกจากนี้ยังแสดงให้เห็นบทบาทและความสำคัญของสถาบันพระมหากษัตริย์ในฐานะ “องค์อัครศาสนูปถัมภก” ผู้ค้ำจุนพระพุทธศาสนาให้มั่นคง ซึ่งการปฏิบัติ “พระราชกรณียกิจ” ในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้เป็นที่ประจักษ์ ยังมีผลสะท้อนกลับมาสร้างความชอบธรรมและสิทธิธรรมทางการปกครองให้แก่พระมหากษัตริย์ด้วย กล่าวได้ว่าพระพุทธศาสนาและสถาบันพระมหากษัตริย์มีความสัมพันธ์กันอย่างแนบแน่นและมีส่วนในการสร้างความมั่นคงซึ่งกันและกัน วรรณคดีที่สร้างสรรค์ขึ้นจากความสัมพันธ์ดังกล่าวจึงสะท้อนความเจริญรุ่งเรืองเรื่องของพระพุทธศาสนาและเฉลิมพระเกียรติพระมหากษัตริย์ในฐานะผู้นำความสงบสุขมาสู่อาณาประชาราษฎร์และผู้สนับสนุนให้เกิดการสร้างสรรคัวรรณคดีทั้งโดยทางตรงและทางอ้อม

บทที่ 6

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม (พ.ศ.2153–2171) สมัยอยุธยาตอนกลาง หลักฐานใน **พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหมอบรัดเล**ระบุว่า มีการค้นพบรอยพระพุทธรูปสำคัญที่เมืองสระบุรี เมื่อศักราช 968 หรือ พ.ศ.2149 รอยพระพุทธรูปดังกล่าวได้รับความเชื่อถือศรัทธาจากพระมหากษัตริย์ว่าเป็นรอยพระพุทธรูปแห่งเขาสุวรรณบรรพต ซึ่งมีความสำคัญในฐานะ 1 ใน 5 รอยพระพุทธรูปอันแท้จริงที่สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จมาประทับไว้ด้วยพระองค์เอง สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมทรงอุปถัมภ์รอยพระพุทธรูปแห่งนี้โดยการสร้างมณฑปพระพุทธรูปและสถาปนา “วัดพระพุทธรูป” ด้วยเหตุนี้รอยพระพุทธรูปแห่งเขาสุวรรณบรรพตหรือที่รู้จักกันโดยทั่วไปว่า “พระพุทธรูปสระบุรี” จึงกลายเป็น “มหาเจดีย์สถาน” สำคัญของราชอาณาจักรที่ได้รับการอุปถัมภ์เป็นพิเศษจากสถาบันพระมหากษัตริย์และเป็นจุดหมายปลายทางของการแสวงบุญในสังคมไทย นับตั้งแต่นั้น

ความศรัทธาที่พุทธศาสนิกชนมีต่อพระพุทธรูปสระบุรี ทำให้เกิดประเพณีที่มหาชนจะเดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธรูปเป็นประจำทุกปี ประเพณีดังกล่าวเรียกกันโดยย่อว่า “ไปพระบาท” การ “ไปพระบาท” ได้รับความนิยมเพิ่มขึ้นเป็นลำดับเนื่องจากมีคติความเชื่อสำคัญที่ว่าผู้ใดเดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธรูปครบ 3 ครั้ง 7 ครั้งจะไม่ตกนรกเป็นแรงผลักดัน สำหรับราชสำนักการเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการรอยพระพุทธรูปถือเป็น “โบราณราชประเพณี” ที่พระมหากษัตริย์ตลอดจนพระบรมวงศานุวงศ์ทรงถือปฏิบัติ การเดินทางดังกล่าวเปิดโอกาสให้กวีที่ติดตามเสด็จ “ไปพระบาท” หรือได้รับโปรดเกล้าฯ ให้เป็นผู้อัญเชิญพุทธบรรณาการไปบูชารอยพระพุทธรูป สร้างสรรค์วรรณคดีที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับพระพุทธรูปสระบุรีขึ้น ได้แก่ **โคลงนิราศเจ้าฟ้าอภัย บุนนาค** **นิราศพระบาทของสุนทรภู่** **นิราศพระบาทสำนวนนายจืด** **โคลงนิราศวัดรวก** และ **โคลงลิลิตต้นตำนานพระพุทธรูป**

วรรณคดีเกี่ยวกับพระพุทธรูปสระบุรีที่อยู่ในขอบเขตการวิจัยนี้ได้แก่ **บุนนาค** **นิราศพระบาทของสุนทรภู่** **นิราศพระบาทสำนวนนายจืด** **โคลงนิราศวัดรวก** และ **โคลงลิลิตต้นตำนานพระพุทธรูป** ซึ่งเป็นวรรณคดีที่มีต้นฉบับครบถ้วนและมีเนื้อหากล่าวถึงคติความเชื่อเรื่องพระพุทธรูปสระบุรีและประเพณี “ไปพระบาท” โดยตรง ส่วน **โคลงนิราศเจ้าฟ้าอภัย** **โคลงนิราศพระพุทธรูป** **กาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศก** **กาพย์ห่อโคลงประพาสธารทองแดง** แม้ว่าจะสร้างสรรค์ขึ้นโดยได้รับแรงบันดาลใจมาจากการเดินทาง “ไปพระบาท” กระนั้นเนื้อหาในวรรณคดีกลุ่มนี้มิได้กล่าวถึงคติความเชื่อเกี่ยวกับพระพุทธรูปสระบุรีและประเพณี “ไปพระบาท” ไว้แต่อย่างใด ด้วยเหตุนี้จึงมิได้นำมาศึกษาไว้ในงานวิจัยนี้

วรรณคดีเกี่ยวกับพระพุทธรูปสระบุรีที่อยู่ในขอบเขตการวิจัยทั้ง 5 เรื่อง ได้แก่ **บุนนาค** **นิราศพระบาทของสุนทรภู่** **นิราศพระบาทสำนวนนายจืด** **โคลงนิราศวัดรวก** และ

โคลงกลิตต้นตำนานพระพุทบาท มีลักษณะร่วมด้านเนื้อหาและรูปแบบการนำเสนอที่ทำให้แบ่งได้เป็น 2 กลุ่ม คือ

1. วรรณคดีบันทึกการเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทบาทสระบุรีของพระมหากษัตริย์

ได้แก่ **บุณโณวาทคำฉันท์** และ **โคลงกลิตต้นตำนานพระพุทบาท** วรรณคดีทั้ง 2 เรื่องสร้างสรรค์ขึ้นโดยมีมูลเหตุมาจากการเสด็จพระราชดำเนิน “ไปพระบาท” ของพระมหากษัตริย์ กล่าวคือ **บุณโณวาทคำฉันท์** ของพระมหานาควัดท่าทราย แต่งขึ้นเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทบาทสระบุรี ส่วน **โคลงกลิตต้นตำนานพระพุทบาท** ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ แต่งขึ้นเนื่องในวโรกาสที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 6) เสด็จพระราชดำเนินยกยอดมณฑลพระพุทบาทเมื่อพิจารณาเนื้อเรื่องและลำดับการนำเสนอเนื้อหาใน **บุณโณวาทคำฉันท์** และ **โคลงกลิตต้นตำนานพระพุทบาท** พบว่าวรรณคดีทั้ง 2 เรื่องมีลักษณะร่วมด้านเนื้อหาที่แบ่งได้เป็น 3 ส่วนคือ 1) กล่าวถึงตำนานพระพุทบาทสระบุรี 2) กล่าวถึงการเสด็จพระราชดำเนิน “ไปพระบาท” ของพระมหากษัตริย์ 3) กล่าวถึงมหรสพสมโภชและการรื่นเริงเนื่องในประเพณี “ไปพระบาท” ลักษณะร่วมด้านเนื้อหาดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า **โคลงกลิตต้นตำนานพระพุทบาท** ที่สร้างสรรค์ขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ได้รับแรงบันดาลใจและอิทธิพลด้านเนื้อหาจาก **บุณโณวาทคำฉันท์** ซึ่งเป็นวรรณคดีเกี่ยวกับพระพุทบาทสระบุรีโดยตรงเรื่องแรกและเรื่องเดียวในสมัยอยุธยา อย่างไรก็ตามรายละเอียดของเนื้อหาใน **โคลงกลิตต้นตำนานพระพุทบาท** ที่แตกต่างไปจาก **บุณโณวาทคำฉันท์** ก็แสดงให้เห็นการสร้างสรรค์ใหม่เพื่อให้สอดคล้องกับโลกทัศน์ในบริบทสังคมสมัยรัชกาลที่ 6 ด้วยเหตุนี้เนื้อหาใน **บุณโณวาทคำฉันท์** และ **โคลงกลิตต้นตำนานพระพุทบาท** จึงสะท้อนภาพสังคมวัฒนธรรมและคติความเชื่อในศักราชของพระพุทบาทสระบุรีแตกต่างกันไปตามยุคสมัย กระนั้นวรรณคดีต่างสมัยทั้ง 2 เรื่องก็แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า คติความเชื่อเรื่องพระพุทบาทสระบุรีและประเพณี “ไปพระบาท” มีผลต่อการสร้างสรรค์เนื้อหาในวรรณคดีดังกล่าวไม่เปลี่ยนแปลง

ก. การกล่าวถึงตำนานพระพุทบาทสระบุรี

ตำนานพระพุทบาทสระบุรีใน **บุณโณวาทคำฉันท์** มีเนื้อหากล่าวถึงเหตุการณ์เมื่อครั้งพระพุทองค์เสด็จมาโปรดชาวเมืองสุนาปรินตะตามการอาราธนาของพระปุลณะ ระหว่างทางพระพุทองค์เสด็จไปโปรดสักพันธดาบสผู้อาศัยอยู่บนเขาสวรรณบรรพต (สักพันธบรรพต) ให้มีดวงตาเห็นธรรม เมื่อสักพันธดาบสบรรลอรหันต์แล้ว จึงบวชเป็นภิกษุและตามเสด็จพระพุทองค์ไปยังเมืองสุนาปรินตะด้วย หลังจากโปรดชาวเมืองสุนาปรินตะแล้ว พระพุทองค์จึงเสด็จกลับสู่กรุงสวตถีระหว่างทางเมื่อกระบวนเสด็จผ่านเขาสวรรณบรรพตอีกครั้งหนึ่ง พระพุทองค์จึงมีรับสั่งให้พระสักพันธอยู่เผยแผ่พระธรรมคำสอนบนเขานั้นต่อไป โดยไม่ต้องตามเสด็จไปยังกรุงสวตถี พระสักพันธเกิดความโศกเศร้าที่จะมิได้เข้าเฝ้าพระพุทองค์อย่างใกล้ชิดอีกต่อไป จึงทูลอาราธนาอวยพระพุทบาทไว้

เป็นที่เคารพสักการะ พระพุทธองค์จึงประทับรอยพระพุทธรูปที่เมืองขวอันประกอบด้วยลายมงคล 108 ประการไว้บนเขาสุวรรณบรรพต ตำนานรอยพระพุทธรูปที่ผู้แตงนำมาแสดงไว้นั้น มิใช่เนื้อเรื่องทั้งหมด แต่ตัดตอนมาเฉพาะส่วนท้ายของตำนาน ที่มุ่งกล่าวถึงเหตุการณ์และบุคคลสำคัญอันเกี่ยวเนื่องกับการประทับรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพตโดยตรง ได้แก่ พระปุลณณะ พระศาสดา และพระสัจพันธ์ ผู้แตงให้ความสำคัญเป็นพิเศษกับการพรรณนาความโศกเศร้าอาลัยของพระสัจพันธ์ที่มีได้ตามเสด็จพระพุทธองค์กลับไปยังกรุงสาวัตถี ฉากการอาราธนารอยพระพุทธรูปของพระสัจพันธ์และการประทับรอยพระพุทธรูปไว้ตามคำขอ นอกจากจะแสดงให้เห็นพระมหากรุณาธิคุณของพระบรมศาสดาที่มีต่อพุทธศาสนิกชนและเกียรติคุณของพระสัจพันธ์ในฐานะผู้อาราธนารอยพระพุทธรูปไว้เป็นที่เคารพสักการะแก่พุทธศาสนิกชนแล้ว ยังเน้นย้ำว่ารอยพระพุทธรูปเป็น “บริโลกเจตีย์” อันศักดิ์สิทธิ์ที่เกิดจากการประทับของพระพุทธองค์โดยตรง จึงเป็น “มหาเจตีย์สถาน” ที่ควรแก่การสักการะสูงสุด ความสำคัญของพระพุทธรูปที่นำเสนอผ่านตำนานดังกล่าว เป็นคำตอบว่าเหตุใดพระพุทธรูปที่ประดิษฐานอยู่ห้วงบรมโกศจึงต้องเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธรูปที่สระบุรีตาม “โบราณราชประเพณี” และจัดให้มีงานสมโภชพระพุทธรูปดังเช่นที่เหล่าบรรพบุรุษทรงถือปฏิบัติสืบต่อกันมา กล่าวได้ว่าตำนานพระพุทธรูปที่ประดิษฐานใน **บุณโณวาทคำฉันท์** มีบทบาทและความสำคัญในฐานะตัวบทที่อธิบายความเป็นมาของพระพุทธรูปที่ประดิษฐานอยู่ห้วงบรมโกศ และความศักดิ์สิทธิ์ของศาสนสถานดังกล่าวในฐานะรอยพระพุทธรูป “อันแท้จริง” ที่มีได้ทำจำลองขึ้น

ตำนานพระพุทธรูปที่ปรากฏใน **โคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธรูป** มาจากแหล่งอ้างอิงที่หลากหลาย แสดงให้เห็นความเป็นมาของพระพุทธรูปที่ประดิษฐานในมิติที่สัมพันธ์กับประวัติศาสตร์ สังคมและวัฒนธรรม ได้แก่ การอ้างถึง “พระพุทธรูป 5 รอย” ตามคติความเชื่อของศรีลังกา คือ รอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนกูฏ รอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพต (สัจพันธ์บรรพต) รอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณมาลี รอยพระพุทธรูปที่เมืองโยนก และรอยพระพุทธรูปบนหาดริมแม่น้ำนันทมา การอ้างถึงรอยพระพุทธรูปสำคัญดังกล่าว ก็เพื่อเชื่อมโยงว่าพระพุทธรูปที่ประดิษฐานที่แห่งเดียวกับรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพตนั่นเอง จากนั้นจึงกล่าวถึงตำนานรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพตหรือพระพุทธรูปที่ประดิษฐานจาก “บุณโณวาทสูตรโบราณ (ตามอรรถกถาลังกา)” ตำนานพระพุทธรูปที่ประดิษฐานจาก “ตำนานไทยเหนือโบราณ (เรื่องกรุงเก่า)” และตำนานการค้นพบพระพุทธรูปที่ประดิษฐานจาก “พระราชพงศาวดารครั้งกรุงเทพราววัดศรีอยุธยา” นอกจากนี้ผู้แตงยังยกข้อความจาก **พระปุลณโณวาทสูตร** ในพระไตรปิฎก มาแสดงให้เห็นว่าตำนานพระพุทธรูปที่ปรากฏอยู่ในพระสูตรดังกล่าวอย่างที่เคยเข้าใจกัน

ตำนานพระพุทธรูปที่ประดิษฐานใน **โคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธรูป** มิได้ตัดตอนเนื้อเรื่องหรือเลือกกล่าวถึงเฉพาะเหตุการณ์ใดเหตุการณ์หนึ่ง ผู้แตงนำเสนอตำนานรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพตหรือพระพุทธรูปที่ประดิษฐานไว้เกือบทั้งหมด ด้วยเหตุนี้เนื้อหาในตำนานจึงเริ่มตั้งแต่สมัยที่พระปุลณณะยังเป็นพ่อค้าซื้อหาบุณฺเดินทางจากเมืองสุนาปรีนตะมาค้าขายที่กรุงสาวัตถี มหาบุณฺได้ฟังธรรมเทศนาจากพระพุทธองค์จึงเกิดความเลื่อมใสและบวชเป็นพระภิกษุซื้อบุณฺ ต่อมาพระปุลณณะเดินทางกลับไปปฏิบัติธรรมที่บ้านเกิดและได้ช่วยชีวิตน้องชายกับกลุ่มพ่อค้าจากพายุที่ปีศาจบันดาลให้เกิดขึ้น เนื่องจากไม่พอใจที่พวกพ่อค้าตัดไม้แก่นจันทร์แดงบนเกาะที่ตนอาศัยอยู่ไป

ชาย พวกพ่อค้าที่รอดชีวิตมาได้พร้อมใจกันถวายไม้แก่นจันทน์แดงแก่พระปทุมณะ แต่พระปทุมณะไม่รับและให้นำไม้เหล่านั้นไปสร้างมณฑปประดิษฐานพระพุทธรูปเจ้า จากนั้นพระปทุมณะจึงเดินทางไปอาราธนาพระพุทธรูปองค์ให้มาโปรดชาวเมืองสุนาปรังตะ อันเป็นเหตุให้พระพุทธรูปองค์ได้แสดงธรรมเทศนาแก่สังฆปริณายกและประทับรอยพระพุทธรูปบาทไว้บนเขาสุวรรณบรรพต (สังฆปริณายก)

การนำเสนอตำนานพระพุทธรูปบาทจากแหล่งอ้างอิงที่หลากหลายและแสดงเนื้อเรื่องในตำนานไว้อย่างครบถ้วนโดยมิได้มุ่งกล่าวถึงความศักดิ์สิทธิ์ของพระพุทธรูปบาทในฐานะ “บริโภคเจดีย์” หรือรอยพระพุทธรูปบาทที่เกิดจากการประทับของพระพุทธรูปองค์โดยตรง แสดงให้เห็นเป็นความพยายามที่จะอธิบายความเป็นมาของพระพุทธรูปบาทสระบุรีอย่างสมเหตุสมผล ให้สอดคล้องกับโลกทัศน์ของคนสมัยใหม่ที่มักตั้งคำถามหรือเกิดข้อกังขาเกี่ยวกับคติความเชื่อของคนในอดีต โดยเฉพาะความขัดแย้งที่ว่ารอยพระพุทธรูปบาทเป็น “ของจริง” หรือ “ของเลียนแบบ” ในประเด็นดังกล่าวผู้แต่งได้แสดงทรรศนะเพื่อสร้างความประนีประนอมระหว่างคติความเชื่อที่ขัดแย้งกันว่า พระเจดีย์ พระพุทธรูป และรอยพระพุทธรูปบาท ล้วนเป็นศาสนวัตถุที่ระลึกถึงพระพุทธรูปองค์และเป็นสิ่งเตือนใจให้พุทธศาสนิกชนยึดมั่นในหลักคำสอนของพระศาสดาด้วยกันทั้งสิ้น トラบใดที่รอยพระพุทธรูปบาทยังสร้างความศรัทธาให้พุทธศาสนิกชนยึดมั่นในหลักธรรมคำสอนของพระพุทธรูปองค์อันเป็นเหตุให้เกิดความสุขสวัสดิแก่ผู้ปฏิบัติและสังคมส่วนรวมแล้ว พระพุทธรูปบาทสระบุรีจะเป็น “ของแท้” หรือเป็นเพียง “ของเลียนแบบ” ก็ถือว่ามีความสำคัญและศักดิ์สิทธิ์เช่นเดียวกัน

คำกล่าวข้างต้น ถือเป็นการนิยาม “ความศักดิ์สิทธิ์” ของพระพุทธรูปบาทสระบุรีในความหมายที่แตกต่างไปจาก**บุญโถวาทคำฉันท์** กล่าวคือ “ความศักดิ์สิทธิ์” ของพระพุทธรูปบาทสระบุรีใน**บุญโถวาทคำฉันท์** หมายถึงการเป็น “บริโภคเจดีย์” หรือ รอยประทับอันแท้จริงของพระพุทธรูปองค์ แต่ใน**โคลงลิลิตต้นตำนานพระพุทธรูปบาท** ผู้แต่งชี้ให้เห็นว่า “ความศักดิ์สิทธิ์” ของพระพุทธรูปบาท หมายถึงการเป็นศาสนวัตถุที่สามารถน้อมนำให้พุทธศาสนิกชนเกิดความศรัทธาในพระพุทธรูปศาสนาแรงศรัทธาที่ผลักดันให้พุทธศาสนิกชนปฏิบัติตามหลักธรรมคำสอนของพระบรมศาสดานี้เอง คือ “ความศักดิ์สิทธิ์” อันแท้จริงของพระพุทธรูปบาทสระบุรีที่มีได้ผูกโยงอยู่กับความเป็น “บริโภคเจดีย์” ตำนานพระพุทธรูปบาทสระบุรีใน**โคลงลิลิตต้นตำนานพระพุทธรูปบาท**จึงมีความสำคัญในฐานะตัวบทที่แสดงความเป็นมาอันเก่าแก่ของพระพุทธรูปบาทสระบุรีที่สัมพันธ์กับประวัติศาสตร์ สังคม และวัฒนธรรมรวมถึงความศักดิ์สิทธิ์ของรอยพระพุทธรูปบาทในฐานะ “อุเทสิกเจดีย์” หรือวัตถุที่จำลองขึ้นเพื่อเป็นที่ระลึกถึงพระพุทธรูปองค์

กล่าวได้ว่า บทบาทและความสำคัญของตำนานพระพุทธรูปบาทใน**บุญโถวาทคำฉันท์**และ**โคลงลิลิตต้นตำนานพระพุทธรูปบาท** สะท้อนคติความเชื่อในความศักดิ์สิทธิ์ของพระพุทธรูปบาทสระบุรีที่เปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัย กล่าวคือคลี่คลายจาก “บริโภคเจดีย์” หรือรอยประทับอันแท้จริงของพระพุทธรูปบาท มาเป็น “อุเทสิกเจดีย์” หรือศาสนวัตถุที่จำลองขึ้นเพื่อเป็นที่ระลึกถึงพระบรมศาสดา อย่างไรก็ตามแม้ว่าคติความเชื่อเกี่ยวกับความเป็นมาของพระพุทธรูปบาทสระบุรีจะเปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัย กระนั้นทั้ง**บุญโถวาทคำฉันท์**และ**โคลงลิลิตต้นตำนานพระพุทธรูปบาท**ต่างก็ตอกย้ำความสำคัญของพระพุทธรูปบาทสระบุรีในฐานะ “มหาเจดีย์สถาน” หรือสถานที่อันควรแก่การสักการะสูงสุดของราชอาณาจักรอย่างไม่เปลี่ยนแปลง

ที่มาของตำนานพระพุทธรูปพระสุทธานภานุใน**บุณโณวาทคำฉันท์**และ**โคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธรูป**เป็นอีกประเด็นหนึ่งที่น่าสนใจเนื่องจากวรรณคดีทั้ง 2 เรื่องอ้างถึง**คัมภีร์อัน**เป็น**ที่มาของตำนานพระพุทธรูปพระสุทธานภานุ**ไว้ไม่ตรงกัน ใน**บุณโณวาทคำฉันท์**ผู้แต่งอ้างว่านำตำนานพระพุทธรูปมาจาก “**บุณโณวาทสูตร**” ซึ่งทำให้เข้าใจว่ามาจาก **พระปุณโณวาทสูตร** ในพระไตรปิฎก ในขณะที่**โคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธรูป**อ้างว่านำตำนานพระพุทธรูปมาจาก**อรรถกถาปุณโณวาทสูตร** แต่จากการศึกษาค้นคว้าผู้วิจัยตั้งข้อสันนิษฐานว่าตำนานพระพุทธรูปพระสุทธานภานุในวรรณคดีทั้ง 2 เรื่อง อ้างอิงมาจาก**พระปุณโณวาทสูตรคัมภีร์เทศนา** ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่นำเนื้อเรื่องจาก**อรรถกถาปุณโณวาทสูตร** มาเรียบเรียงและเพิ่มเติมรายละเอียดขึ้นอีกชั้นหนึ่ง โดยเฉพาะรายละเอียดที่กล่าวว่าพระพุทธรูปพระสุทธานภานุเป็นรอยพระพุทธรูปเบื้องขวาและพุทธานุภาพจากการประทับรอยพระพุทธรูปเป็นเหตุให้เขาสุวรรณบรรพตที่เคยมีความสูง 1 โยชน์ต่ำลงมา รายละเอียดดังกล่าวทำให้**พระปุณโณวาทสูตรคัมภีร์เทศนา**มีเนื้อหาสอดคล้องกับคติความเชื่อเกี่ยวกับลักษณะของพระพุทธรูปที่ว่า**เป็นรอยพระพุทธรูปเบื้องขวา**และสอดคล้องกับลักษณะสถานที่ประดิษฐานรอยพระพุทธรูปซึ่งมีใช้ภูเขาสูง การเพิ่มเติมรายละเอียดข้างต้นแสดงให้เห็นความพยายามที่จะทำให้ **พระปุณโณวาทสูตรคัมภีร์เทศนา** เป็นตัวบทที่ใช้อธิบายความเป็นมาของพระพุทธรูปพระสุทธานภานุได้อย่างเฉพาะเจาะจงและน่าเชื่อถือ ที่สำคัญคือตอกย้ำคติความเชื่อที่ว่าพระพุทธรูปพระสุทธานภานุคือ “**บริโภาคเจดีย์**” อันแท้จริง อย่างไรก็ตาม เมื่อตำนานพระพุทธรูปพระสุทธานภานุจาก **พระปุณโณวาทสูตรคัมภีร์เทศนา**ถูกนำไปอ้างอิงไว้ใน**โคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธรูป**ซึ่งมีจุดประสงค์เพื่อสร้างความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับความเป็นมาของพระพุทธรูปอย่างสมเหตุสมผล ประเด็นเรื่อง “**บริโภาคเจดีย์**” อันศักดิ์สิทธิ์ จึงมิใช่สิ่งที่ผู้แต่งเน้นย้ำ

ข. กล่าวถึงการเสด็จพระราชดำเนิน “ไปพระบาท” ของพระมหากษัตริย์

บุณโณวาทคำฉันท์กล่าวถึงการเสด็จพระราชดำเนิน “ไปพระบาท” ของพระมหากษัตริย์ โดยเน้นการพรรณนากระบวนการเสด็จพยุหยาตราทางชลมารคและสถลมารค ขั้นตอนในการบำเพ็ญพระราชกุศลของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศและการเสด็จประพาสป่าเพื่อชมธรรมชาติโดยรอบวัดพระพุทธรูป ผู้แต่งเน้นการพรรณนาความยิ่งใหญ่และงดงามของแบบธรรมเนียมราชสำนักสมัยอยุธยา เพื่อสื่อถึงพระราชศรัทธา พระบารมี พระราชอำนาจ และการเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศที่ได้เสด็จพระราชดำเนินมาอุปถัมภ์พระพุทธรูปสำคัญของอาณาจักรอันถือเป็นการสืบทอด “**โบราณราชประเพณี**” และการปฏิบัติ “**พระราชกรณียกิจ**” ในฐานะ “**องค์อัครศาสนูปถัมภก**” ให้เป็นที่ประจักษ์ ส่วน**โคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธรูป** แม้ว่าจะมีมูลเหตุแห่งการสร้างสรรคมาจากการเสด็จพระราชดำเนินยกยอดมณฑปพระพุทธรูปของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว กระนั้นผู้แต่งก็ได้มุ่งบันทึกเฉพาะภาพเหตุการณ์ดังกล่าวเท่านั้น แต่นำเสนอเนื้อหาในลักษณะของงานค้นคว้าที่ใช้ข้อมูลจากพระราชพงศาวดารมาเป็นวัตถุดิบแสดงให้เห็นการเสด็จพระราชดำเนิน “ไปพระบาท” และการอุปถัมภ์พระพุทธรูปพระสุทธานภานุของพระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ ตั้งแต่สมัยอยุธยาถึงสมัยรัชกาลที่ 6 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เพื่อเชื่อมโยงว่าการเสด็จพระราชดำเนินมาอุปถัมภ์พระพุทธรูปพระสุทธานภานุของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว คือการสืบทอด “**โบราณ**

ราชประเพณี” ที่เหล่าบรรพชนกษัตริย์ทรงถือปฏิบัติสืบต่อกันมาและต่อกันมา “พันธกิจ” ที่สถาบันพระมหากษัตริย์พึงมีต่อพระพุทธบาทสระบุรี กล่าวได้ว่าการเสด็จพระราชดำเนิน “ไปพระบาท” ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นการประกอบ “พระราชกรณียกิจ” ในฐานะ “องค์อัครศาสนูปถัมภก” ให้เป็นที่ประจักษ์ เพื่อยืนยันสิทธิธรรมในการปกครองและส่งเสริมอุดมการณ์ชาติศาสนา พระมหากษัตริย์ที่พระองค์ทรงสนับสุนน

ค. กล่าวถึงมหรสพสมโภชและการรื่นเริงเนื่องในประเพณี “ไปพระบาท”

บุญโณวาทคำฉันท์แสดงให้เห็นความสำคัญของประเพณี “ไปพระบาท” ผ่านการพรรณนาภาพ “งานมหรสพสมโภชพระพุทธบาท” ที่จัดขึ้นตามพระบรมราชโองการของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ การแสดงและการละเล่นที่ราชสำนักจัดเตรียมมาอย่างมากมาย มิได้เป็นไปเพื่อการสร้างความบันเทิงให้กับราษฎรในโอกาสพิเศษเท่านั้น แต่ยังเป็นเสมือนเครื่องพุทธบูชาที่จะต้องจัดเตรียมมาเป็นอย่างดีเพื่อให้สมพระเกียรติพระมหากษัตริย์ซึ่งเป็นผู้อำนวยการในงานมหรสพสมโภชพระพุทธบาทเกิดขึ้นและเสด็จลี้ลับโดยสมบูรณ์ตาม “โบราณราชประเพณี” ส่วนการรื่นเริงเนื่องในประเพณี “ไปพระบาท” ในโคลงลิลิตต้นตำนานพระพุทธบาท มิได้กล่าวถึงบทบาทของราชสำนักในการจัดงานสมโภชพระพุทธบาทแต่อย่างใด ผู้แต่งกล่าวถึงความเฟื่องฟูของประเพณี “ไปพระบาท” ในยุคสมัยของตนโดยนำเสนอผ่านกิจกรรมการแสวงบุญและการรื่นเริงภาคประชาชนซึ่งแสดงให้เห็นมิติของ “การเที่ยวพระบาท” ที่เกิดขึ้นควบคู่กับ “การไหว้พระบาท” ได้อย่างชัดเจน นอกจากนี้ประสบการณ์ในฐานะผู้ริเริ่มกิจการรถไฟสายพระพุทธบาทที่ทำให้ผู้แต่งได้ “รู้เห็น” ความเป็นไปของประเพณี “ไปพระบาท” ตลอดจนสภาพเศรษฐกิจสังคมรอบวัดพระพุทธบาทอย่างใกล้ชิด ยังทำให้ผู้แต่งพรรณนาความนิยมที่ประชาชนมีต่อประเพณี “ไปพระบาท” ในยุคสมัยของตนได้อย่างละเอียดและมีสีสัน กล่าวได้ว่ามหรสพสมโภชและการรื่นเริงเนื่องในประเพณี “ไปพระบาท” แสดงให้เห็นความเก่าแก่และความสำคัญของประเพณีดังกล่าวทั้งในฐานะ “ประเพณีหลวง” และ “ประเพณีราษฎร์” ได้อย่างชัดเจน

ลักษณะร่วมด้านเนื้อหาที่ปรากฏในวรรณคดีบันทึกการเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธบาทสระบุรีของพระมหากษัตริย์ข้างต้น แสดงให้เห็นว่าบุญโณวาทคำฉันท์มีอิทธิพลต่อการสร้างสรรค์โคลงลิลิตต้นตำนานพระพุทธบาทอย่างชัดเจน อย่างไรก็ตามรายละเอียดของเนื้อหาอันเป็นลักษณะเฉพาะของวรรณคดีแต่ละเรื่อง ก็แสดงให้เห็นการสร้างสรรคงานในบริบทสังคมต่างยุคสมัย กระนั้นคติความเชื่อเรื่องตำนานพระพุทธบาทสระบุรีและประเพณี “ไปพระบาท” ก็ยังคงเป็นแรงบันดาลใจและวัตถุดิบหลักในการสร้างสรรค์เนื้อหาของวรรณคดีทั้ง 2 เรื่องไม่เปลี่ยนแปลง

2. วรรณคดีนิราศพรรณนาการเดินทางไปวัดพระพุทธบาทสระบุรี

ความศรัทธาในพระพุทธบาทสระบุรีที่ฝังรากลึกมาตั้งแต่สมัยอยุธยาอันเป็นเหตุให้ประเพณี “ไปพระบาท” ยังคงได้รับการสืบทอดในสมัยรัตนโกสินทร์ ถือเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดการสร้างสรรค์วรรณคดีนิราศพรรณนาการเดินทางไปวัดพระพุทธบาทสระบุรี ได้แก่ นิราศพระบาทของ

สุนทรภู่ (แต่งในสมัยรัชกาลที่ 1) นิราศพระบาทสำนวนนายจืด และโคลงนิราศวัดรวก (แต่งในสมัยรัชกาลที่ 5) วรรณคดีนิราศทั้ง 3 เรื่องสร้างสรรค์ขึ้นโดยกวีที่รับราชการอยู่ในราชสำนักโดยตรง ดังนั้นการเดินทาง “ไปพระบาท” ของกวีอันเนื่องมาจากการตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระบรมวงศานุวงศ์ หรือแม้กระทั่งการเป็นผู้อัญเชิญพุทธบรมนาการที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้นำไปบูชารอยพระพุทธรูปบาท จึงแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธรูปบาทกับราชสำนักที่ยังคงดำเนินอยู่ในสมัยรัตนโกสินทร์ และความสำคัญของพระพุทธรูปบาทสระบุรีในฐานะ “มหาเจดีย์สถาน” อันเป็นจุดหมายปลายทางของการแสวงบุญซึ่งมีมิติของการท่องเที่ยวปรากฏร่วมด้วย

วรรณคดีนิราศทั้ง 3 เรื่องมีจุดประสงค์เพื่อบันทึกการเดินทางไปวัดพระพุทธรูปบาทสระบุรีและประเพณี “ไปพระบาท” ที่กวีได้เข้าไปมีประสบการณ์ร่วมโดยตรง ทำให้วรรณคดีนิราศกลุ่มนี้มีลักษณะร่วมด้านเนื้อหาที่สำคัญคือ 1) กล่าวถึงเส้นทาง “ไปพระบาท” ผสานขนบนิราศ 2) การพรรณนาความงามของมณฑลพระพุทธรูปบาท 3) การนมัสการรอยพระพุทธรูปบาท คำอธิษฐาน และการอุทิศส่วนกุศลของกวี และ 4) การเที่ยวพระบาท ลักษณะร่วมด้านเนื้อหาเหล่านี้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าคติความเชื่อในอานิสงส์ของการไหว้พระบาทและประเพณี “ไปพระบาท” เป็นแรงบันดาลใจและเป็นวัตถุประสงค์หลักที่กวีใช้สร้างสรรค์เนื้อหาในวรรณคดีนิราศกลุ่มนี้ อย่างไรก็ตามทัศนคติส่วนตัวและอารมณ์ของกวีก็เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เนื้อหาที่ปรากฏร่วมกันนั้น มีรายละเอียดแตกต่างกันเป็นลักษณะเฉพาะของนิราศแต่ละเรื่อง

ก. กล่าวถึงเส้นทาง “ไปพระบาท” ตามขนบนิราศ

วรรณคดีนิราศพรรณนาการเดินทางไปวัดพระพุทธรูปบาทสระบุรี ทั้งนิราศพระบาทของสุนทรภู่ นิราศพระบาทสำนวนนายจืด และโคลงนิราศวัดรวก กล่าวถึงเส้นทาง “ไปพระบาท” โดยบันทึกชื่อบ้านนามเมือง ลักษณะทางภูมิศาสตร์ ตลอดจนสภาพเศรษฐกิจสังคมของสถานที่ที่กวีเดินทางผ่านไว้อย่างละเอียด การบันทึกระยะทางดังกล่าวกวีนิยมใช้กลวิธี “เล่น” กับชื่อและลักษณะเด่นของสถานที่หรือสิ่งที่พบเห็นระหว่างเดินทาง เพื่อถ่ายทอดภาพชีวิต สังคม ค่านิยม รสนิยม ตลอดจนปัญหาความในใจของกวี นอกจากนี้กวียังผสมผสานการพรรณนาอารมณ์ถึงนางอันเป็นที่รักตามขนบที่สืบทอดมาจากสมัยอยุธยาเข้ากับกรบันทึกระยะทาง “ไปพระบาท” ได้อย่างกลมกลืน ลักษณะดังกล่าวที่ปรากฏในนิราศพระบาทของสุนทรภู่เป็นแรงบันดาลใจให้นิราศพระบาทสำนวนนายจืดเลียนแบบสำนวนโวหารหรือใช้ตามของสุนทรภู่โดยตรง

ข. การพรรณนาความงามของมณฑลพระพุทธรูปบาท

มณฑลพระพุทธรูปบาทเป็นเสมือนสัญลักษณ์ของวัดพระพุทธรูปบาทสระบุรีที่ได้รับการทำนุบำรุงจากสถาบันพระมหากษัตริย์มาอย่างต่อเนื่องยาวนาน ด้วยเหตุนี้มณฑลพระพุทธรูปบาทจึงคงความสง่างามและสร้างความประทับใจให้แก่กวีมาหลายยุคหลายสมัย ดังจะเห็นได้จากการพรรณนาความงามมณฑลพระพุทธรูปบาทใน *บุณโณวาทคำฉันท์* ที่เป็นไปโดยละเอียดและมีลำดับขั้นตอน เมื่อเปรียบเทียบกับ การพรรณนามณฑลพระพุทธรูปบาทใน *นิราศพระบาทของสุนทรภู่* กล่าวได้ว่าสุนทรภู่ได้รับอิทธิพล

การพรรณนาองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมที่ละส่วนมาจาก **บุญโถงวาทคำฉันท์** อย่างชัดเจน แตกต่างจาก **นิราศพระบาทสำนวนนายจัตและโคลงนิราศวัดรวก** ที่ใช้การเปรียบเทียบความงามของมณฑลกับวิมานของพระอินทร์หรืองามราวกับเทวดาเป็นผู้สร้างถวาย การเปรียบเทียบดังกล่าวทำให้เกิดภาพความงามแบบ “องค์รวม” ซึ่งแตกต่างกันไปตามประสบการณ์ของผู้อ่านแต่ละคน โดยเฉพาะ **โคลงนิราศวัดรวก** พรรณนาความงามของมณฑลพระพุทธรูปในระบิลซึ่งกว่าที่ตาเห็นว่า ผู้ที่ได้ประสบความงามของมณฑลพระพุทธรูปจะความทุกข์ไปจนหมดสิ้น เหลือเพียงความสุขราวกับได้สวรรค์สมบัติ การพรรณนาถึงสภาพจิตใจของผู้ที่ได้ชมความงามมณฑลพระพุทธรูป ตลอดจนการกล่าวถึงภาพมงคล 108 ประการบนรอยพระพุทธรูปใน **โคลงนิราศวัดรวก** น่าจะได้รับอิทธิพลมาจาก **บุญโถงวาทคำฉันท์** เช่นเดียวกัน ด้วยเหตุนี้การพรรณนาความงามของมณฑลพระพุทธรูปในวรรณคดีนิราศกลุ่มนี้ จึงแสดงให้เห็นอิทธิพลของวรรณคดีในยุคก่อนที่มีผลต่อการสร้างสรรค์งานในยุคหลังได้อย่างชัดเจน

ค. การนมัสการรอยพระพุทธรูป คำอธิษฐาน และการอุทิศส่วนกุศลของกวี

เนื้อหาที่กวีพรรณนาถึงการเข้ามัสการรอยพระพุทธรูปของตน การแสดงคำอธิษฐานขอพรเพื่อให้บรรลุสิ่งที่ตนปรารถนา รวมถึงการอุทิศส่วนกุศลให้แก่ผู้อื่น นอกจากจะแสดงให้เห็นความศรัทธาในอาณิสย์ผลบุญของการไหว้พระบาทและพุทธานุภาพที่จะดลบันดาลให้ผู้ขอประสบความสำเร็จในสิ่งที่หวังแล้ว ยังแสดงให้เห็นค่านิยมหรืออุดมคติของพุทธศาสนิกชนที่ต้องการมีชีวิตที่ดีกว่าเดิมในโลกหน้า ได้ขึ้นสวรรค์ ไปจนกระทั่งถึงไดนิพพาน และแม้ว่าวรรณคดีกลุ่มนี้จะมีได้กล่าวถึงตำนานพระพุทธรูปสระบุรี กระนั้นฉากการเข้ามัสการรอยพระพุทธรูป การอธิษฐานขอพร รวมถึงการอุทิศบุญกุศลให้แก่ผู้ที่กวีปรารถนาดี ก็สะท้อนความศรัทธาอันแรงกล้าในพระพุทธรูปซึ่งเป็นแรงจูงใจให้เกิดการสืบทอดประเพณี “ไปพระบาท” ในสังคมไทยอีกด้วย

ง. การเที่ยวพระบาท

“การเที่ยวพระบาท” เป็นกิจกรรมที่เกิดขึ้นควบคู่กับ “การไหว้พระบาท” มาตั้งแต่สมัยอยุธยา ดังจะเห็นได้จากการเสด็จประพาสป่าของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศใน **บุญโถงวาทคำฉันท์** และการเสด็จประพาสป่าของสมเด็จพระเพทราชาในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา อย่างไรก็ตาม มิติของ “การเที่ยวพระบาท” ทั้งในฐานะกิจกรรมเพื่อสร้างความสำราญพระราชหฤทัยแก่พระมหากษัตริย์และกิจกรรมเพื่อการพักผ่อนที่ได้รับความนิยมจากราษฎรทั่วไป ปรากฏอย่างชัดเจนในสมัยรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะ **นิราศพระบาทของสุนทรภู่** และ **นิราศพระบาทสำนวนนายจัต** ที่กวีบันทึกชื่อและลักษณะเด่นของสถานที่ท่องเที่ยวทางธรรมชาติรอบวัดพระพุทธรูปไว้อย่างละเอียด นอกจากนี้ **นิราศพระบาทสำนวนนายจัต** ยังนำเสนอภาพ “การเที่ยวพระบาท” ของเหล่านางไว้อย่างมีชีวิตชีวา แสดงให้เห็นว่า “การเที่ยวพระบาท” เป็นกิจกรรมเพื่อการพักผ่อนที่สร้างความสุขสนุกสนานและได้รับความนิยมอย่างมาก ด้วยเหตุนี้ “การไหว้พระบาท” และ “การเที่ยวพระบาท” จึงเป็นกิจกรรมที่ไม่สามารถแยกออกจากกันได้ อย่างไรก็ตามเนื้อหาเรื่อง “การเที่ยวพระบาท” ไม่

ปรากฏในโคลงนิราศวัดรวก ทั้งนี้อาจเป็นเพราะผู้แต่งต้องการรักษาความเป็นทางการในงานอันเปรียบเสมือนบันทึกการปฏิบัติหน้าที่ของคณะผู้อัญเชิญพุทธบรมนาการที่ได้รับโปรดเกล้าฯ จากสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเอาไว้ ด้วยเหตุนี้ผู้แต่งจึงจบเรื่องลงที่การอุทิศส่วนกุศลและคำอธิษฐานของตน โดยมีได้กล่าวถึง “การเที่ยวพระบาท”

เนื้อหาที่ปรากฏร่วมกันในวรรณคดีนิราศพรรณนาการเดินทางไปวัดพระพุทธบาทสระบุรี แสดงให้เห็นว่าคติความเชื่อเกี่ยวกับอานิสงส์ของการไหว้พระบาทและประเพณี “ไปพระบาท” ที่กวีได้มีประสบการณ์ร่วมโดยตรง มีผลต่อการสร้างสรรค์เนื้อหาในวรรณคดีกลุ่มนี้อย่างชัดเจน นอกจากนี้ลักษณะเด่นของเนื้อหาที่เป็นการบันทึกประสบการณ์และสะท้อนถ่ายภาพสังคมวัฒนธรรมในแง่มุมที่กว้างขวางควบคู่ไปกับการพรรณนาอารมณ์ถึงนางอันเป็นที่รักตามขนบนิราศสมัยอยุธยาไว้ในบางช่วงบางตอน ทำให้วรรณคดีนิราศกลุ่มนี้สะท้อนวัฒนธรรมการสร้างสรรค่นิราศสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น และยุคต่อจากนั้นได้อย่างชัดเจน ทั้งยังแสดงให้เห็นอิทธิพลของวรรณคดีในยุคก่อนที่มีผลต่อเนื้อหาของงานในยุคหลัง โดยเฉพาะอิทธิพลของ**บุนโณวาทคำฉันท์**ที่จะเห็นได้จากการชมความงามของมณฑลพระพุทธรูปใน**นิราศพระบาทของสุนทรภู่** ซึ่งมีลำดับและเนื้อความในการพรรณนาส่วนประกอบทางสถาปัตยกรรมคล้ายคลึงกับใน**บุนโณวาทคำฉันท์** การพรรณนาความงามของมณฑลพระพุทธรูปว่าส่งผลถึงระดับจิตใจคือทำให้เป็นสุขราวกับได้สวรรค์สมบัติและการกล่าวถึงลายลงคล 108 ประการ (ที่ไม่มีจริง) บนรอยพระพุทธรูปใน**โคลงนิราศวัดรวก**ก็สืบทอดมาจาก**บุนโณวาทคำฉันท์**เช่นเดียวกัน ส่วนการเลียนแบบแนวคิดในการพรรณนา การเลียนแบบสำนวนโวหาร หรือใช้ตามสุนทรภู่โดยตรงดังที่ปรากฏใน**นิราศพระบาทสำนวนนายจืด** ก็แสดงให้เห็นอิทธิพลของสุนทรภู่และการยกย่องงานของสุนทรภู่ในฐานะ “งานชั้นครู” ได้อย่างเด่นชัด

อนึ่ง วรรณคดีที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับพระพุทธรูปสระบุรีทั้ง 5 เรื่อง ล้วนสร้างสรรค์ขึ้นโดยกวีที่มีความเกี่ยวข้องกับราชสำนักโดยตรง วรรณคดีกลุ่มนี้จึงสะท้อนภาพความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธรูปสระบุรีกับพระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนางข้าราชการ หรือแม่แต่นางในซึ่งถือเป็นกลุ่มชนชั้นสูงทั้งสิ้น การนำเสนอภาพของ “ราษฎร” หรือประชาชนทั่วไปที่มีส่วนร่วมในประเพณี “ไปพระบาท” แม้จะปรากฏให้เห็นบ้างแต่ก็ไม่มากนัก ทำให้ดูเหมือนว่าคติความเชื่อเรื่องพระพุทธรูปสระบุรีและประเพณี “ไปพระบาท” มิได้มีผลต่อสังคมในวงกว้างอย่างแท้จริง ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจึงค้นหางานวรรณกรรมร้อยกรองเกี่ยวกับพระพุทธรูปสระบุรีเรื่องอื่นๆ ที่มีใช้งานของราชสำนัก เพื่อใช้เป็นหลักฐานยืนยันว่าพระพุทธรูปสระบุรีมีอิทธิพลต่อสังคมอย่างลึกซึ้งในทุกระดับจากการค้นคว้าพบว่า **บทแหล่เครื่องเล่นมหาชาติ**ซึ่งเป็นการนำเรื่องจากตำนาน นิทาน วรรณคดี หรือแม้แต่เหตุการณ์ที่อยู่ในความสนใจของประชาชน มาแหล่เพิ่มเติมไปจากเนื้อเรื่องในมหาชาติ มีบทแหล่ที่ชื่อว่า “แหล่อัศจรรย์พระบาท” กล่าวถึงบรรยากาศในประเพณี “ไปพระบาท” กลางเดือน 3 ที่คลาคล่ำไปด้วยผู้คนจากทั่วทุกสารทิศที่ตั้งใจเดินทางมา “ไหว้พระบาท” และ “เที่ยวพระบาท” ไปพร้อมๆ กัน วรรณกรรมเรื่อง **นกกระจาบลอนสวด** ที่ใช้สวดอ่านเพื่อเทศนาสั่งสอนประชาชนในวันนักขัตฤกษ์ต่างๆ มีคำกล่าววณมัสการพระพุทธรูปสระบุรีปรากฏในบทไหว้ครูด้วย แม้แต่ในวรรณกรรมสมัยใหม่อย่างนวนิยายเรื่อง**สี่แผ่นดิน** ของ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ตอนแม่พลอยตัวเอกของเรื่องเข้าหอ คุณเปรมผู้เป็นเจ้าของบ่าวต้องการเอาใจแม่พลอยจึงถามว่าแม่พลอยเคยไปพระพุทธรูปหรือไม่ ฉากนี้ผู้แต่งอ้างอิงมาจากพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรง

มีพระราชวิจารณ์เรื่องความนิยม “ไปพระบาท” ของเหล่านางใน หรือนวนิยายเรื่อง**รถเมล์สายพระพุทธรบาท** ของ ศุภร บุนนาค ก็เป็นวรรณกรรมที่ตัวละครเอกของเรื่องมีภูมิหลังสัมพันธ์อยู่กับพระพุทธรบาทสระบุรี วรรณกรรมข้างต้นจึงเป็นหลักฐานส่วนหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่าพระพุทธรบาทสระบุรีและประเพณี “ไปพระบาท” มีผลต่อคติความเชื่อ ค่านิยม ประเพณีวัฒนธรรม และการสร้างสรรค์วรรณคดีอย่างลึกซึ้งกว้างขวางในแบบที่ยังไม่มีเจดีย์สถานใดในราชอาณาจักรสามารถเทียบได้

วรรณคดีที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับพระพุทธรบาทสระบุรี ไม่ว่าจะเป็นวรรณคดีบันทึกการเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธรบาทสระบุรีของพระมหากษัตริย์หรือวรรณคดีนิราศพรรณนาการเดินทางไปวัดพระพุทธรบาทสระบุรี ล้วนเกิดขึ้นจากความศรัทธาในพระพุทธรบาทสระบุรีและการที่กวีได้มีส่วนร่วมกับประเพณี “ไปพระบาท” โดยตรง เนื้อหาในวรรณคดีสะท้อนความสำคัญของพระพุทธรบาทศาสนาที่ทำให้เกิด “บุญยาตรา” เพื่ออานิสงส์ในการบรรลุอุดมคติของชีวิตในระดับต่างๆ ตั้งแต่การมีชีวิตที่ดีกว่าเดิมในชาติหน้า การได้สวรรค์สมบัติ ไปจนถึงขั้นได้นิพพานสมบัติ รวมทั้งยังเป็น “การท่องเที่ยว” อันนำมาซึ่งความเพลิดเพลิน นอกจากนี้ยังแสดงให้เห็นความสำคัญของพระมหากษัตริย์ในฐานะ “องค์อัครศาสนูปถัมภก” ผู้ค้ำจุนพระพุทธรบาทศาสนาและผู้สนับสนุนการกวีให้เจริญรุ่งเรืองอีกด้วย

รายการอ้างอิง

ภาษาไทย

- กฎหมายตราสามดวง ฉบับราชบัณฑิตยสถาน. (2550). กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน.
- กิตติศักดิ์ หารดี. (2542). กลวิธีการเสนอมุมมองเกี่ยวกับธรรมชาติของกวีในวรรณกรรมนิราศ สมัยรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1 ถึง รัชกาลที่ 3). วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.
- คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวง ประเสริฐอักษรนิติ์. (2507). พระนคร: คลังวิทยา.
- คุรุสภา. (2550). ชีวิตและงานของสุนทรภู่ ฉบับกรมศิลปากรตรวจสอบและชำระใหม่. พิมพ์ครั้งที่ 10. กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของ สกสค.
- จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2548). รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของคุรุสภา.
- จารีต เชาวน์ขุนทด. (2529). การศึกษาเชิงวิเคราะห์วรรณกรรมของหลวงธรรมาภิมณฑ์ (ถึก จิตรกลี). วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- จารุณี อินเฒ่าฉาย, บรรณาธิการ. (2536). พุทธปาถกถาและรอยพระบาทในประเทศไทย. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- ชลธิรา สัตย์วัฒนา. (2529). มาตรฐานความงามที่สุนทรภู่มอบให้โลกวรรณกรรม. เมืองโบราณ. 12(กรกฎาคม-กันยายน): 19-28.
- ไซเลอร์, วอลเดมาร์ ซี. (2536). รอยพระพุทธรูปสมัยต่างๆ. ใน จารุณี อินเฒ่าฉาย (บรรณาธิการ). พุทธปาถกถาและรอยพระพุทธรูปในประเทศไทย. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, หน้า 36-46.
- ดวงมน จิตรจำนงค์. (2538). คุณค่าและลักษณะเด่นของวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ดวงมน จิตรจำนงค์. (2544). คุณค่าและลักษณะเด่นของวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2493). ตำราแบบธรรมเนียมในราชสำนักครั้งกรุงศรีอยุธยา กับ พระวิจารณ์ของ สมเด็จพระพระยาดำรงราชานุภาพ. พระนคร: กรมศิลปากร.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2534). ชุมนุมพระนิพนธ์ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. กรุงเทพฯ: อักษรไทย.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2503). ตำนานพระพุทธรูปเจดีย์. พระนคร: ศิวพร.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2525). พระสนมเอก. กรุงเทพฯ: บัณฑิตการพิมพ์.

- ทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, เจ้าพระยา. (2552). **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี**. กรุงเทพฯ: คณะสงฆ์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม และมูลนิธิทุนพระพุทธรูปยออดฟ้าในพระบรมราชูปถัมภ์.
- ทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, เจ้าพระยา. (2548). **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 ของเจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี**. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.
- เทศกาลนมัสการพระพุทธรบาท**. (2540). กรุงเทพฯ: ศรีอนันต์การพิมพ์. (หนังสือที่ระลึกงานเทศกาลนมัสการพระพุทธรบาทสระบุรี ปีที่ 44 ประจำปีพุทธศักราช 2540)
- ธรรมธิเบศร์, เจ้าฟ้า. (2465). **กาพย์ห่อโคลงนิราศเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์**. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.
- ธรรมธิเบศร์, เจ้าฟ้า. (2489). **กาพย์ห่อโคลงประพาสธารทองแดง**. (ม.ป.ท.): โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม.
- ธรรมาภิมณฑ์, หลวง. (2545). **โคลงนิราศวัดรวกและโคลงนิราศวัดสมุหประดิษฐ์**. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.
- ธิดา สารยา. (2529). "สระมรกต" : การสืบเนื่องและการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมของดงศรีมหาโพธิ์. **เมืองโบราณ**. 12(กรกฎาคม - กันยายน): 47-52.
- นราธิปประพันธ์พงศ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ. (2456). **โคลงลิลิตต้นตำนานพระพุทธรบาท**. (ม.ป.ท.).
- นริศรานุกวัดติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา และดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2504). **สาส์นสมเด็จพระ เล่ม 5**. กรุงเทพฯ: ศุภสภา.
- นันทนา ชุตินวงศ์. (2533). **รอยพระพุทธรบาท : ศิลปะในเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์**. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- นันทวัน สวานายน. (2536). **การนมัสการพระพุทธรบาท. พุทธปาทลक्षणและรอยพระพุทธรบาทในประเทศไทย**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 69-77.
- นิติ เอียวศรีวงศ์. (2555). **ปากไก่และใบเรือ**. พิมพ์ครั้งที่ 4. นนทบุรี: ฟ้าเดียวกัน.
- นิราศพระบาทสำนวนนายจัต**. เลขที่ 7 มัดที่ 4 ตู้ 115 ชั้น 5/1 เป็นสำเนาไมโครฟิล์ม หมวดวรรณคดี หมุกลอนนิราศ หอพระสมุดข่อยไว้เมื่อ 1/4/166.
- บริบาลบุรีภัณฑ์, หลวง. (2484). **เรื่องพระพุทธรบาท จังหวัดสระบุรี**. ธนบุรี: โรงพิมพ์ดำรงธรรม.
- ปฐุม หงษ์สุวรรณ. (2548). **ตำนานพระธาตุของชนชาติไท : ความสำคัญและปฏิสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธรบาทกับความเชื่อดั้งเดิม**. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ปรมินท์ จารุวร. (2547). **ความขัดแย้งและการประนีประนอมในตำนานปรัมปราไทย**. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

- ปิยนาด บุนนาค. (2550). **ประวัติศาสตร์ไทยสมัยใหม่ (ตั้งแต่การทำสนธิสัญญาบาวริงถึง "เหตุการณ์ 14 ตุลาคม" พ.ศ. 2516)**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ประชุมกาพย์เห่และเสภาพระราชพงศาวดารของสุนทรภู่**. (2498). พระนคร: โรงพิมพ์พิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- ประชุมพงศาวดาร เล่ม 8 (ประชุมพงศาวดารภาค 7 และ ภาค 8)**. (2507). พระนคร: CURUSHA.
- ประชุมพงศาวดาร เล่ม 15 (ประชุมพงศาวดารภาค 25-27)**. (2507). พระนคร: CURUSHA.
- ประชุมพงศาวดาร เล่ม 22 (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 36 (ต่อ) 37 และ 38)**. (2507). พระนคร: CURUSHA.
- ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 5**. (2542). กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.
- พระเจ้าเลียบโลก วัดกู่คำ อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่**. (เอกสารไม่ตีพิมพ์).
- พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 14**. (2539). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระมหานาค. (2503). **บุญโผนาทคำฉันท์**. พระนคร: กรมศิลปากร.
- พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหมอบรัดเล**. (2549). กรุงเทพฯ: โสมจิต.
- มหาวงษ์ พงษาวดารลังกาทวีป ทั้งภาษาไทยและภาษาปาลี ฉบับหลวงในหอสมุดวชิรญาณ**. (2454). พระนคร: โรงพิมพ์ไทย.
- ภัทรารวรรณ ภาครส. (2536). ประเพณีการนมัสการพระพุทธบาท สระบุรี. **พิพิธภัณฑสาร**. 6, 4(เมษายน - พฤษภาคม): 18-28.
- มณฑิยร ศุภลักษณ์. (2541). **รอยพระพุทธบาทในประเทศไทย**. กรุงเทพฯ: เอส.ที.พี.เวิร์ลด์ มีเดีย.
- มารศรี ศุภวิไล. (2528). **การศึกษาเชิงวิเคราะห์คำประพันธ์ประเภทฉันท์สมัยอยุธยา**. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- วงเดือน นาราัจจ์ และ ชมพูนุช นาศิริรักษ์. (2551). **ประวัติศาสตร์ ม.1**. กรุงเทพฯ: พัฒนาคุณภาพวิชาการ (พว.).
- วิยะดา ทองมิตร. (2540). **มณฑปพระพุทธบาทสระบุรี : สารานุกรมเมืองโบราณ**. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- วิราภรณ์ สุวดีปฐมพงศ์. (2552). **ประเด็นใหม่ : ระบบการวางลายมงคลบนรอยพระพุทธบาทในประเทศไทย ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 19 ถึงพุทธศตวรรษที่ 24**. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ศรีมโหสถ, หลวง. (2468). **โคลงเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนารายณ์มหาราช**. พระนคร: โสภณพิพรรฒธนากร.
- ศักดิ์ศรี แย้มนันทดา. (2545). **วรรณคดีพุทธศาสนาพากย์ไทย**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: อมรินทร์. ศิลปากร, กรม. (2497). **เสด็จประพาสต้น**. กรุงเทพฯ: ประพาสต้นการพิมพ์.

- ศิลปากร, กรม. (2507). **พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) กับ พระจักรพรรดิพงศ์ (จาด)**. พระนคร: คลังวิทยา.
- ศิลปากร, กรม. (2511). **ตำนานพระพุทธรบาท อธิบายเรื่องพระบาท นิราศพระบาทและลิลิต ทศพร**. พระนคร: กรมศิลปากร.
- ศิลปากร, กรม. (2527). **จารึกสมัยสุโขทัย**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- ศิลปากร, กรม. (2547). **รัตนมงคลคำฉันท์**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- ศิลปากร, กรม. (2548ก). **นกกะจาบกลอนสวด**. กรุงเทพฯ: เอ็ดดิสัน เพรส โปรดักส์.
- ศิลปากร, กรม. (2548ข). **พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2**. กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.
- ศุภร บุนนาค. (2510). **รณเมล์สายพระพุทธรบาท เล่ม 1-2**. พระนคร: โรงพิมพ์เฟื่องอักษร.
- สมโชค สิ้นบุญกุล. (2546). **การออกแบบสถาปัตยกรรมสำหรับประดิษฐานรอยพระพุทธรบาท จำลอง : กรณีศึกษา เขาพระจุลจอมเกล้า เกาะสีชัง จังหวัดชลบุรี**. วิทยานิพนธ์สถาปัตยกรรมศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาสถาปัตยกรรม คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สำนักนายกรัฐมนตรี. (2510). **ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาค 1**. (ม.ป.ท., ม.ป.ป.).
- สินชัย กระบวนแสง. (2522). **รอยพระบาทสมัยสุโขทัย**. วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร. 3, 1(กรกฎาคม-ธันวาคม): 135-136.
- สุธนา เกตุอร่าม. (2523). **การสร้างรอยพระพุทธรบาทสมัยพญาไลไท**. (ม.ป.ท.). (เอกสารไม่ตีพิมพ์)
- สุนิสา มั่นคง. (2542). **พระพุทธรบาทสระบุรี**. นนทบุรี: บ้านที่กสยาม.
- สุพจน์ มนประณีต. (2539). **รถไฟสายพระพุทธรบาท. เมืองโบราณ**. 22, 3(กรกฎาคม - กันยายน): 35-36.
- สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. (2529). **รอยพระพุทธรบาทคู่ที่สระมรกต ดงศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี. เมืองโบราณ**. 12(กรกฎาคม - กันยายน): 30.
- สุภาพร พลายเล็ก. (2541). **นิราศสมัยรัตนโกสินทร์ การสืบทอดขนบวรรณศิลป์จากพระนิพนธ์เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร**. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- เสฐียรโกเศศ. (2546). **ประเพณีเบ็ดเตล็ด**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: ศยาม.
- เสาวลักษณ์ อนันตศานต์. (2547). **ตำนานพื้นบ้าน**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- อ.เปรี๊ญ. (2521). **ชุมนุมแหล่งเทศน์ : แหล่งให้พร, แหล่งอานิสงส์, อานิสงส์ศิลป์, ทำนองไพเราะทันสมัย**. กรุงเทพฯ: อำนวยสาร.
- อำพล ขำคม. (2548). **แนวคิดที่เหมือนคล้ายและแตกต่างของรอยพระพุทธรบาทในงานจิตรกรรมฝาผนังกับงานประติมากรรมสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย**. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

ภาษาอังกฤษ

- S., Beal. (1964). **Travels of Fah-Hian and Sung-Yun**. 2nd ed. London: Susil Gupta.
- Konow, Sten. (1929). **Corpus Inscriptionum Indicarum Vol.2 Part.1**. Calcutta: Government of India Central publication branch.
- Paranavitana, Senarat. (1958). **The God of Adam's Peak**. Ascona, Switzerland: Artibus Asiae Publishers.

ออนไลน์

- เชื้ออรรารณ, ชะเลงศักดิ์. **ศาสนาสมัยรัชกาลที่ 6 [ออนไลน์]**. โรงเรียนสายน้ำผึ้ง. 2554. แหล่งที่มา: http://www.sainampeung.ac.th/chalengsak/units/unit14/chapter4/chapter4_6/Ram6_4_history.htm [เข้าถึงเมื่อ 13 สิงหาคม 2555].
- สมศักดิ์ ฤทธิภักดี. **สุพรรณบัฏ : จารึกบนแผ่นทองคำในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกสมัยรัตนโกสินทร์ [ออนไลน์]**. กรมธนารักษ์. 2554. แหล่งที่มา: <http://dev.thebrainstem.com/museum/article/23-2011-08-24-04-06-07.htm> [เข้าถึงเมื่อ 7 พฤษภาคม 2555].

ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์

นางสาววรรณวิวัฒน์ รัตนลัมภ์ เกิดวันที่ 27 มกราคม 2531 ที่จังหวัดนครนายก จบ การศึกษาอักษรศาสตรบัณฑิต (เกียรตินิยมอันดับหนึ่ง) ภาควิชาภาษาไทย จากจุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย เมื่อปีการศึกษา 2553 เข้าศึกษาต่อในระดับอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาไทย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อปีการศึกษา 2554 โดยได้รับทุนในโครงการพัฒนากำลังคนด้านมนุษย ศาสตร์และสังคมศาสตร์ (ทุนเรียนดีมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย) จากสำนักงาน คณะกรรมการการอุดมศึกษา รุ่นปีการศึกษา 2553-2554

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY